

DAMAGE BOOK

**THE BOOK WAS
DRENCHED**

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_192862

UNIVERSAL
LIBRARY

OSMANIA UNIVERSITY LIBRARY

Call No. **M83**
P68 K Accession No. **M 4713**

Author **पिस्टके, वसंत हरी.**

Title **क्रान्तिकान्त १९५०**

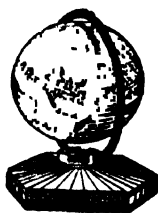
This book should be returned on or before the date
last marked below.

मनोहर ग्रंथमाला प्रकाशन ६१ वें

क्रांति काल

लेखक : व. ह. पिटके

विजयादशमी
शके १८७२

२० ऑक्टोबर
सन १९५०

किंमत चार रुपये

प्रकाशक : मनोहर महादेव केळकर, मनोहर ग्रंथमाला,
१९६/८५ सदाशिव, पुणे २.

मुद्रक : यशवंत गोपाळ जोशी, बी. ए., आनंद मुद्रणालय,
१९६/४६ सदाशिव, पुणे.

— पुढील आवृत्तीचे सर्वाधिकार लेखकाचे स्वाधीन —

तीर्थरूप
काकांस —

मनोहर

प्र का

शिल्लक आहेत

- (३) 'परेच राज्यक्रांति : २॥ (४४) उपायन : म. म. केळकर २॥
न. चिं. केळकर (४६) संस्कृत काव्याचे पंचप्राण : ६
- (९) राका : सौ संजीवनी मराठे १॥ डॉ. के. ना. वाटवे
- (१०) प्रतारणा : प्रा. दांडेकर २ (४७) काव्यविहार : मा. पटवर्धन ४
- (११) संसारसोपान : १॥ (४८) Location of Lanka : २
सौ. गिरिजाबाई केळकर Sardar Kibe
- (२२) संस्कृतिसंगम : प्रा. केळकर ६ (४९) तिसऱ्या महायुद्धाच्या छायेत : ५
- (२३) चंपी आणि मोत्या १॥ य. न केळकर
- (२५) वेदप्रकाश : पाठकशास्त्री १० (५०) हिंदी हीच आमची राष्ट्रभाषा : ३
- (३०) जीवनविहार : कालेलकर २ शं. दा. चितळे
- (३१) स्मरणसांखळी : देशपांडे ६ (५१) हिंदी क्रिकेट : ५
- (३२) रानोमाळ : रा. वि. फडतरे २॥ र. गो. सरदेसाई
- (३३) साहित्यविहार : प्रा. केळकर ३ (५२) स्त्रीगीते : कमलाबाई देशपांडे ३
- (३५) गांवरात गीता : न. चिं. केळकर २ (५३) मा थेन् थेन् : कथासंकलन ३
- (३६) काव्यालोचन : प्रा. केळकर ५ (५४) रक्षाकार : द. पां. खांबेडे २
- (३७) हुंसरा निर्मात्य व चिंमण्या : २ (५५) गोकुळच्या गौळणी : २
कमलाबाई देशपांडे पं. महादेवशास्त्री जोशी
- (४०) 'नरसिंह' केळकर : १॥ (५७) पाऊलवाट : श्री. देशपांडे ४
वि. उ. वैद्य
- (४१) ज्ञानेश्वरी-सर्वस्व : ५ (५८) आमच्यापुढील प्रश्न ?? २॥
न. चिं. केळकर (५९) कमलाक्षीची कहाणी : '॥'
चंद्रमा यत्नशील
- (४२) ठेंगणें अस्मान : श्री. देशपांडे ४
- (४३) मानसचित्रें : २॥ (६०) टालडुप्पो बांगिमाडूऽऽ : ३
गंगाधर गाडगीळ अ. वा. वर्टी

ग्रंथमाला

श ने

शिल्लक नाहीत

- (१) तिरंगी नवमतवाद :
न. चि. केळकर
- (२) विस्तवाशी खेळ : वा. म. जोशी
- (४) हास्य-विनोद-मीमांसा :
न. चि. केळकर
- (५) सहारा : श्रीधर देशपांडे
- (६) बलिदान : न. चि. केळकर
- (७) 'समग्र केळकर' वाङ्मय :
खंड १२
- (८) चंद्रगुप्त : न. चि. केळकर
- (१२) न्याहारी : वि. म. कुलकर्णी
- (१३) वादळी वारे (भा. दु.) :
प्रा. केळकर
- (१४) इन्सेन : गं. भा. निरंतर
- (१५) उन्माद : प्रा. फडके
- (१६) बीजांकुर : शांताराम आठवले
- (१७) दुसरी सांवली : श्री. बोकील
- (१८) कागदी विमानें :
र. गो. सरदेसाई
- (१९) बोकीलांच्या गोष्टी :
- (२०) गुप्त प्रायश्चित्त : प्रा. फडके
- (२१) प्रदक्षिणा :
(वाङ्मयीन समालोचन)
- (२४) सायंतारा : श्रीधर देशपांडे
- (२६) लयलूट : कथासंग्रह
- (२७) Hindu-Pad-Pada-shahi :
Savarkar
- (२८) पालापाचोळा : न. चि. केळकर
- (२९) विसर्जन : वि. म. कुलकर्णी
- (३४) ससेमिरा : सरदेशमुख
- (३८) साहित्याचा ध्रुवतारा :
प्रा. वालिंबे : कि. ३ रुपये.
(मिळण्याचें ठिकाण : बळवंत पुस्तक
भांडार, मुंबई ४.)
- (३९) From Quit India to split
India : Bhide Guruji.
(मिळण्याचें ठिकाण : श्री. अ. स. भिडे,
८७ शिवाजी पार्क, दादर)
- (४५) नेताजीचें सहवासांत :
पु. ना. ओक
- (५६) सुलभ पाकशास्त्र :
सौ. गिरिजाबाई केळकर : कि. २ रुपये.
(मिळण्याचें ठिकाण : बापट आणि
कंपनी ठाकूरद्वार, मुंबई २.)

रसिकेषु निवेदनम्—

माझी हा पहिलीच कादंबरी, पहिलंच पुस्तक.

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतरच्या काळातील जीवनाचं चित्रण करण्याचा अल्पा प्रयत्न लेखकानं आपल्या मगदुराप्रमाणं केला आहे. त्यामुळं या काळातील जनतेच्या बाढलेल्या अपेक्षा, त्यांचा झालेला भंग; भांडवलदारांनीं दाखविलेली अतिरिक्त नफेवाजीची अराष्ट्रीय वृत्ति, त्यामुळं सामान्य जनतेची अधिकच बाढलेली कुचंबणा, इ. गोष्टींचं विवेचन तिथ्यांत कमी अधिक प्रमाणांत येणं स्वाभाविकच आहे. राजकारण ब इतर विषयांवर आलेले बाद—संवाद हेहि जनतेतील या काळातील उलट—सुलट विचारसरणींचं दर्शन घडविण्याच्या हेतूनच घातलेले आहेत. अर्थात् पात्रांचा स्वभावपरिपोष सुसंगत होण्यासाठी त्यांच्या तोंडीं घातलेलीं मतं लेखकाला चिकटविणं रास्त होणार नाही. लेखकाचं काम म्हणजे त्या त्या पात्राला आपापल्या विचारप्रणालीनिशीं बाढूं देणं हेंच. त्यांत त्यानं कोणत्या मतांचा अभिनिवेश घराबयाचा ?

प्रस्तुत कथानक एका साखर कारखान्याच्या बसाहतीवर घडतं, असं कल्पिलं आहे. गेलीं कांहीं वर्षे ज्या बातावरणांत मी वावरतो आहे, त्याबद्दल ब त्यांतील व्यक्तींच्या आशा—आकांक्षांबद्दल, त्यांच्या स्वभाव-वैशिष्ट्याबद्दल आपणाला अधिक नेटकेपणानं लिहितां येईल—या भावनेनंच हें बातावरण मीं निबडलं, अर्थात् याबाबतींत माझ्या पदरांत कितपत यश पडलं आहे याबद्दल मी साशंक आहे. आणि लिहितांना जरी मी समरसून लिहीत होतो, तरी अलिप्तपणें राहून वाचणाराला त्याचा प्रत्यय कितपत येईल हेंहि सांगवत नाही ! शिवाय, हा माझा पहिलाच प्रयत्न आहे ही गोष्टहि माझ्या अपयशाचं किंवा (अल्प—स्वल्प) यशाचं मोजमाप करतांना रसिकांनीं नजरेआड करूं नये अशी विनंति आहे.

आणखी एक गोष्ट. या कादंबरीतील पात्रे व घटना साखर कार-
खान्याच्या परिसरातील असली तरी ती पात्रे व घटना सर्वस्वी कल्पनेनं
निर्माण केलेली आहेत ही महत्त्वाची गोष्ट ध्यानांत ठेवावी, म्हणजे
प्रत्यक्षांतील कोणत्याहि घटनेशी वा व्यक्तीशी संबंध जोडण्याचा विफल
प्रयत्न करण्याचा मोह वाचकांना होणार नाही.

अशा रीतीनं मी कादंबरी लिहिली खरी; पण मनोहर ग्रंथमालेच्या
चालकांनी ती प्रकाशित करण्याची तयारी दर्शविल्यामुळंच ती आज
वाचकांच्या पुढं येत आहे. त्यासाठी त्या मालेचे चालक श्री. म. म.
केळकर व व्यवस्थापक श्री. बा. शा. इनामदार यांचे जेवढे आभार
मानावेत तेवढे थोडेच ! तसेंच माझ्या मूळच्या कथेत नसला तरी लोक-
कावि मनमोहनांच्या काव्य-कस्तुरीचा सुगंध तिला प्रकरण २ मध्ये
लागल्याने तेवढ्यापुरती तरी ती सुगंधित झाली आहे असें हमखास
म्हणण्याची मला संधि दिल्याबद्दल त्यांचे आभार कसे मानावेत ! या-
शिवाय ज्यांच्याकडून अनेक प्रकारचे सहाय्य लाभले, प्रोत्साहन मिळाले-
पण ज्यांना आभार मानणें रुचणार नाही—त्यांचेहि मनांतल्या मनांत
कां होईना, आभारपूर्वक स्मरण करणें उचित नव्हे काय ?

१८-९-५०
यत्ते वाडा, मंगळवार,
कोल्हापूर.

}

व. ह. पिटके

અ નુ ક્ર મ

૧. 'આજ હે અસતે તર—'	૧
૨. યા ચંદ્રકાંતાલા ઇલાદી ચંદ્રમુખી મેટું યા !	૧૦
૩. અકલ્પિત મેટ !	૧૮
૪. મજૂર વસાહતીત !—છે નંદનવનાંત !	૨૬
૫. સાથી પ્રકાશ	૩૭
૬. કડવટ ચર્ચા	૪૫
૭. સુરેશ આણિ વવનરાવ	૫૫
૮. પ્રીતિ—વિશ્વ	૬૩
૯. શંકરચેં ઘરકુલ	૭૦
૧૦. કવિ અન્ શિવાય પ્રેમિક !	૭૯
૧૧. રાજકારણાચેં 'બેઢ'	૮૬
૧૨. વહિણીબ્યા માયેચેં ઝવડાર પાંધકુળ	૯૩
૧૩. મૂકસ્પર્શ—સંગીત	૧૦૩
૧૪. મર્મભેદ કરણારા વાળ !	૧૧૦
૧૫. ચંદ્રકાંત દૂર જાઈલ !	૧૧૮
૧૬. તો ચંદ્રકાંત આણિ હા ચંદ્રકાંત !	૧૨૬
૧૭. ઉન્હાઢ્યાંતીલ તી ભયંકર દુપાર !	૧૩૫
૧૮. ચંદ્રકાંત દૂર ગેલા !	૧૪૫
૧૯. હેમા અમેરિકેલા જાણાર ?	૧૫૩
૨૦. અરેરે ! યંત્રાનૈં ઘાત કેલા !	૧૬૨
૨૧. કિરણવાવુ	૧૬૭
૨૨. જીવન—પ્રવાસાંતીલ મુશાફિર !	૧૭૪
શુદ્ધિપત્ર	૧૭૮

‘ आज हे असते तर— ’

ठण्-ठण्-ठण्

भिंतीबरील घड्याळांत तीनचे ठोके पडले. आज शनिवार होता, आणि लक्ष्मी शुगर मिल्स्चे ऑफिस शनिवारीं तीन वाजतांच बंद होत असे.

पुढ्यांत असलेले ‘लक्ष्मी शुगर मिल्स्’चे लड्डू लेजर-बुक चन्द्रकान्ताने पटकन भिटलें. लेखन-साहित्य शटकन टेबलाच्या खणांत टाकलें. खुर्चीच्या पाठीवर टाकलेला कोट अंगांत घातला आणि इतर सहकारी अद्याप इकडे तिकडे रेंगाळत असलेले किंवा सामानाची आवरसावर करीत असलेले पाहून तो एकटाच चटकन ऑफिसच्या बाहेर पडला.

चन्द्रकान्ताच्या चालींत उतावीळपणा व चर्येवर आनंद आसंडत होता. त्याचे मूळचेच पाणीदार, टपोरे डोळे आनंदाने अधिकच प्रफुल्लित दिसत होते. कारखान्याच्या ‘लक्ष्मीनगर’ बसाहतींतील आपल्या चाळीच्या रोखाने त्याची पाबळे द्रुतगतीने पडत होती.

त्याच्या ह्या उताबिळीला अन् आनंदाला तसेंच कारण होतें.

‘ प्रतिमे ’सारख्या अभिजात मासिकाकडून त्याच्या कबितेला पहिलें पारितोषिक मिळाल्याचें आज जाहीर झालें होतें. ‘ प्रतिभा ’ म्हणजे मरा.

ठोंतील श्रेष्ठ दर्जाचें व अभिजात म्हणून प्रसिद्ध असलेलें मासिक, सुमारे चार महिन्यांपूर्वी त्या मासिकाच्या संपादकांनी उत्कृष्ट कवितांबद्दल एक स्पर्धा जाहीर केली आणि त्या स्पर्धेत उत्कृष्ट ठरणाऱ्या पहिल्या दोन क्रमांकांच्या कवितांना अनुक्रमे शंभर व पन्नास रुपयांची दोन पारितोषिके देऊं केलीं होती. त्यांपैकीच शंभर रुपयांचें पहिलें पारितोषिक चन्द्रकान्ताला मिळाल्याचें आज समजलें होतें.

चन्द्रकान्त हा काव्य क्षितिजावरील एक नवोदित तारा होता. गेल्या वर्षी—दीड वर्षांपासूनच त्याच्या कविता 'प्रतिभे'तून व इतर मासिकांतून झळकूं लागल्या होत्या. त्या कवितांचें तें अभिनव व आकर्षक असें सौंदर्य पाहून सर्वेच वाङ्मयाकाशांत चमकणाऱ्या अन् सर्वेच लुप्त होणाऱ्या शेंकडों सामान्य ताऱ्यांप्रमाणें हा नसून हा शुक्राचा तारा आहे हें रसिकांनीं मनोमन जाणलें होतें. आणि आज जाहीर झालेला निर्णय हा त्या साऱ्या रसिकांचा जणूं एकमुखी अभिप्रायच होता !

मग अशा बेळीं चन्द्रकान्तासारख्या जातिवंत कवीचें हृदय भरून आल्याशिवाय, भावना उचंबळून आल्याशिवाय राहतील काय ?

उंबरठ्यांतून आत गेल्याबरोबर सर्कन् चपलांतून पाय काढून घेऊन तो येत आत स्वैपाक घरांत गेला. तेथें चुलीजबळ बसलेल्या आईला—सत्यभामाबाईंना—पाहून तो उद्गारला—

‘आई, मला बक्षीस मिळालं. कवितेला बक्षिस लावली आहेत अन् मी त्यांत भाग घेतलाय म्हणून म्हणालों होतो ना तुला ! त्यांतलं शंभर रुपयांचं पहिलं बक्षीस मला मिळालं. आजच कळलं. हा पहा अंक. संपादकांचं निराळं अभिनंदनपर पत्रहि आलंय. हें बघ !’

त्याच्या बोलण्याच्या घाईवरूनच त्याला झालेला आनंद व्यक्त होत होता.

आपल्या लेकाचा हा पराक्रम व गौरव ऐकून त्या माउलीच्या तोंडून. ‘खरंच !’ हा एकच शब्द बाहेर पडला व तिच्या डोळ्यांत पाणी दाटलें.

‘आज हे असते तर त्यांना किती आनंद वाटला असता—’ सत्यभामाबाई पुटपुटल्या. पण लगेच त्यांनीं आपलें मन व स्वाबरोबरच

डोळ्यांत दाटूं लागलेले अशु आबरले. पदरानें डोळे टिपीत त्या म्हणाल्या
'असंच आपल्या घराचें नांव उजळ बाबा, आणखी असेच मोठमोठे
जय मिळूं देत माझ्या राजाला. देवी अंबाबाई—'

नंतर किंचित्काल थांबून त्या म्हणाल्या,

'चंद्रा, थोडा थांबतोस का म्हणजे चहाबरोबर तुझ्या आवडीचा
थोडासा सांजा करून देतें तुला; का आर्षी नुसता चहाच करून देऊं दे ?'

'नको, होऊं दे की. मी थांबतो.' असें म्हणून चंद्रकान्त बाहेरच्या
बैठकीच्या खोलीत आला. त्याज्जें आपली कवितांची वही काढली व
आरामखुर्चीत पडून तो ती चाळूं लागला.

×

×

×

चुलीजवळ बसून सत्यभामाबाई पातेल्यांतील रवा परतीत होत्या.
त्याचबेळीं मनांतल्या मनांत भूतकाळांतील आठवणी परतण्याचेंहि त्यांचें
काम चाललें होतें.

चंद्रकान्ताच्या यशाची हकीकत कळतांच त्यांना आपल्या पतीची—
कृष्णाजीपंतांची—आठवण तीव्रतेनें झाली आणि 'हे आज असते तर—'
असे उद्गार त्यांच्या मुखावाटे बाहेर पडले. आणि तें अगदीं साहजिकच
होतें.

कृष्णाजीपंतांना चंद्रकान्ताच्या हुषारीचें केवढें कौतुक बाटायचें! किती
अभिमान बाटायचा ! चंद्रकान्ताला आपण खूपखूप शिकविणार, त्याच्या
इच्छेप्रमाणें त्याला अगदीं प्रोफेसर करणार असें आपलें मनोगत ते बोलून
दाखवीत.

तसें पाहिलें तर पिंपळगांवासारख्या खेड्यांत राहात असले तरी
कृष्णाजीपंतांची प्राप्तीहि बेताबाताचीच होती—

आपल्या पूर्वागुण्याचा चित्रपट सत्यभामाबाईंच्या डोळ्यांपुढून सरसर
सरकूं लागला—

कृष्णाजीपंतांना पिंपळगांवच्या इनामदारांच्याकडे कारकुनाची—दिवाण-
जीची नोकरी होती. दादासाहेब इनामदारांची बतनवाडी बरीच मोठी
होती. त्या सान्या बतनवाडीकडे जातीनें लक्ष पुरविणें दादासाहेबांसारख्या

सुखांत बाढलेल्या इनामदारांना शक्य नव्हतं आणि शोभून दिसणारंही नव्हतं. त्यामुळं त्यांनीं कृष्णाजीपंतांस आपले दिवाणजी नेमलें. त्याबद्दल कृष्णाजीपंतांना वर्षाकाठीं सहाशें रुपये मिळत. कृष्णाजीपंत जरी पिंपळ-वाडीचेच राहणारे, तरी गांवांत त्यांचें पडीक असें बाढबाडिलार्जित घर अन बिघाभर जमीन ह्याशिवाय काहीं नव्हतें. कृष्णाजीपंतांच्या आजो-बांच्या बेलीं त्यांच्या मालकीची बरीच जमीन त्यांच्या भाऊवंदांनीं त्या भोळ्या-भावड्या म्हाताऱ्याला फसवून आपल्या घशांत घातली, असें लोक बोलत असत. कृष्णाजीपंतांचे बडील तिथीच्या घरांत असतांनाच बारले. त्यामुळं कृष्णाजीपंतांचा प्रतिपाळ आजोबांनींच केला. आजोबा म्हातारे झालेले, थकलेले, तर कृष्णाजीपंतांचें सात-आठ वर्षांचें पोरबय. साहजिकच त्यांच्या भाऊवंदांना फावल्यास नवल नाहीं. आज ते सारे भाऊवंद कुणी मोठे बकिल, कुणी मामलेदार-अशा हुद्याच्या अन् पगाराच्या जागांवर होते. मागे पडलें होतें तें फक्त कृष्णाजीपंतांचेंच घर ! कृष्णाजीपंतांचा स्वभाव सालस, गरीब होता. अन् वृत्ति अशी कीं, कधीं कुणाच्या बाळल्या पाचोळ्यावर पाय पडायचा नाहीं ! शिक्षण मराठी फायनलपर्यंत झालेलें. एवढ्या शिक्षणावर त्याबेलीं त्यांना प्राथमिक शिक्षकाची नोकरी सहज मिळून गेली असती. पण त्याबेलीं प्राथमिक शिक्षकास प्रारंभीं मिळणाऱ्या पांच-सात रुपयांकरितां आपलें राहतें गांव सोडून बणबण हिंडत बसणें हें आजोबांना पटण्यासारखें नव्हतेंच. शिवाय आपण नोकरीवर हिंडायचे म्हणजे आपल्या गळित-गात्र आजोबांची काठी काढून ध्यायची-या विचारानें कृष्णाजीपंतांनींही तो नाद सोडून दिला व ते आजोबांच्या जवळ राहिले. त्याचबेलीं दादासाहेब इनामदारांना एखादा तरतरीत दिवाणजी ठेवायचा आहे असें समजतांच आजोबांनीं कृष्णाजीपंतांबद्दल त्यांच्याकडे शब्द टाकला. इनामदारांनीं मान्यता दिली. आणि अशा रीतीनें कृष्णाजीपंतांचा आयुष्य-क्रम पिंपळगांवासच दुसऱ्याच्या बतनवाडीसाठीं खस्ता खाण्यांत बेंचला जाऊं लागला.

वास्तविक ह्या आयुष्यक्रमांतहि कृष्णाजीपंतांच्या जागीं दुसरा एखादा

थोडा व्यवहारी किंवा धूर्त इसम असता तर त्याने स्वतःचें उखळ पांढरें करून ध्यायला विळंब लाबला नसता ! दादासाहेबांसारख्या व्यवहारांत फारसें लक्ष न घालणाऱ्या जमीनदाराचें कारभारीपण. असलें कारभारीपण म्हणजे मालकानें आपल्याला चरायला दिलेलें हिरबेंगार कुरणच अशीच वाृत्ति बहुतेक कारभार्यांची असते. पण वर सांगितलेला कृष्णाजीपंतांचा सालस, निर्लोभी स्वभाव म्हणा, किंवा त्यांच्यावर झालेले वडिलोपार्जित संस्कार म्हणून म्हणा—कृष्णाजीपंतांनीं कधीं इनामदारांच्याकडून मिळणाऱ्या वार्षिक तनख्याशिवाय एका तनसडीचीहि अपेक्षा घरली नाहीं. त्यांना देखरेखीसाठीं इनामदारांच्या मळ्यांत बगैरे वरचेवर जावें लागे. मग येते बेळीं तिथला बाटेकरी त्यांच्या पदरांत कसली तरी भाजी म्हणा, केळफूळ म्हणा, बांधून देई. पण कृष्णाजीपंत ती भाजी इनामदारांच्या बाड्यांत पोचती करायचे अन् मग त्यांनीं फारच आग्रह केला तर त्यांतली थोडी स्वतःकरिता घरी आणायचे !

त्यांचें लग्न झालें. संसाराचा पसारा बाढूं लागला. तरी त्यांची ही वाृत्ति कायमच राहिली.

अर्थात् अशा नेकीनें राहणाऱ्या माणसाच्या घरी लक्ष्मीनें वास करण्याचें नाकारलें तर नवल नव्हतें !

कृष्णाजीपंतांना कधीं कधीं या परिस्थितीची खंत बाटे, नाहीं असें नाहीं. विशेषतः दिवसमान बदलत गेल्यावर व संसार बाढूं लागल्यावर मनाला अस्वस्थ करणारे प्रसंग वरचेवर येऊं लागले.

त्यांना एकंदर आठ मुलें झालीं. त्यांत मुलगे दोनच. बाकीच्या साऱ्या मुली. दोन मुली व चंद्रकांताच्या आर्षीचा मुलगा वर्ष सहा महिन्यांचे असतांनाच काळानें त्यांना सत्यभामाबाईच्या अंगावरून ओढून नेलें. दुसऱ्या दोन मुली—यमुना बारा तेरा वर्षांची होऊन देवी येण्याचें निमित्त होऊन गेली, तर चार वर्षांची कमळी नारळासारखें टम् पोट फुगून वारली. पिंपळगांवापासून कऱ्हाड सात-आठ मैलांच्या टप्प्यांत असलें तरी डॉक्टर, वैद्य करण्यापेक्षा शक्यतोवर घरगुती उपचारांवरच भांगविण्याची खेडेगांवातील लोकांची प्रवृत्ति आणि डॉक्टरांना बोळावण्याची

कल्पना, निघाली तरी उशीर झालेला असायचा किंवा त्याबेळीं जबळ पैसा नसायचा !

चंद्रकांत त्यांचा तिसरा मुलगा आणि गोदावरी न शांता त्यांच्या पाठऱ्या. अगदीं बाळपणापासूनच चंद्रकांत चुणचुणीत अन् तल्लख बुद्धीचा म्हणून सर्वांना हवाहवासा बाटायचा. शिक्षकवर्गहि त्यांच्यावर अगदीं निहायत खूष. तो मराठी, चौथ्या इयत्तेत असतांना त्यांच्या वर्गावरील दंडबते मास्तरांनीं मोठ्या हिररीनें न उत्साहानें त्याला स्कॉलरशिप परिक्षेला बसविण्याची तयारी त्यांच्याकडून करून घेतली. हुषार विद्यार्थी आणि उत्साही शिक्षक असा सुयोग जुळून आल्यावर काय होणार नाहीं ! दंडबत्यांनीं जितक्या उत्साहानें चंद्रकांताला हाताशी बरून त्यांच्याकडून अभ्यास करवून घेतला होता, तितक्याच प्रमाणांत चंद्रकांतानेंहि संबंध जिल्ह्यांत पहिला नंबर पटकावून त्यांच्या श्रमाचें चीज केलें. त्यांना मोठें समाधान वाटलें. त्याबेळीं बाटलेल्या पेट्यांनीं दंडबते मास्तरांची कुचेष्टा करणाऱ्या शिक्षक मंडळींचीं तोंडें आपोआपच बंद पडलीं व एखादा खारट तुरट पदार्थ जिभेला चाखायला मिळावा तशीं दिसूं लागलीं !

मात्र चंद्रकांतानें मिळविलेल्या या यशामुळें त्याला इंग्रजी शिक्षणासाठीं कुठें तरी शहरांत पाठवणें कृष्णाजीपंताना भाग पडलें. कऱ्हाड जबळ आठ मैलांवर. अर्थात् तेंच ठरलें. पण दहा-अकरा वर्षांच्या एकुलत्या एका मुलाला दूर कसें ठेवायचें ? तो तरी कसा राहील ? पण काणे मास्तरांच्यामुळें तो प्रश्न सुटला. तिथल्या हायस्कुलांत काणे आढनांवाचे एक गणिताचे शिक्षक होते. त्यांना मूल बाळ काहीं नव्हतें. नवरा-बायको दोघेच घरांत. ते दयाळू होते, आणि होतकरू पण गरीब मुलांना ते जेवणाचा वार किंवा द्रव्यद्वारें मदत करण्याबद्दल प्रसिद्ध होते. त्यांनीं चंद्रकांताला मोठ्या आनंदानें आपणांकडे ठेवून घेतलें. त्या प्रेमळ जोडप्याचा चंद्रकांतावर किती लवकर लोभ जडला पण ! चंद्रकांताचेंहि चित्त त्या घरांत तसेंच रमलें. परीक्षा, अभ्यास, अन् वक्षिसें यांत तो गुंगून जाऊं लागला. बाजारासाठीं बंगैरे जा, ये करणाऱ्या गाड्यांतून त्याची महिन्यांतून एखाद, दुसरी खेप पिंपळगांबाला होई. घरीं आल्यावर त्या जोडप्याच्या

प्रेमळ स्वभावाच्या कितीतरी गोष्टी तो आईवडिलांजवळ सांगे. चंद्रकांताचा गौरवार्ण अन् त्याच्या तोंडाबळ्याची ठेवण साधारणपणें मास्त्रीण-वाईच्या तोंडाबळ्यासारखीच असल्यामुळें कुणी परकी माणसें घरीं आल्यास चंद्रकांत आपला घाकटा भाऊ असल्याचें त्या त्यांना दाखें सांगतात आणि त्यांच्या प्रेमळ वागणुकीमुळें त्यांनाहि तें खोटें कसें वाटत नाहीं, हें चन्द्रकान्त सांगूं लागला कीं, सत्यभामावाईना गहिंवरल्या-सारखें होई.

वर्षामाणून वर्षे जात होती. चन्द्रकान्त दरवर्षीं परिक्षेत पाहिला नंबर व बक्षिसें पटकावीत होता. नुसती अभ्यासांतच नव्हेत तर निबंध-लेखनाच्या चढाओढींत, बकतृत्वाच्या स्पर्धेतहि ! आणि सुटींत घरीं आल्या-बर पुस्तकें-पदकें, आई-वडिलांना दाखवीत होता. गोदू-शांताच्या पोल-क्यांना लटकावून देत होता ! हें सारें पाहून दोघाहि माय-पित्यांचे ऊर आनंदानें भरून येत होते. आपल्या मार्गे पडलेल्या घराचें नांव आपला चन्द्रा उजळ करणार अशी गोड आशास्वप्ने त्यांना दिसत होती. पण—

एकसारखे उत्कर्षाचे दिवस कधीं कुणाला लाभले आहेत ?

ह्याचाच प्रत्यय त्या कुटुंबालाहि आला.

चन्द्रकान्त मॅट्रिकचे वर्गांत होता. यंदाचें त्याचें कसोटीचें वर्ष होतें. त्याचा अभ्यास जोरांत चालू होता. आतां तो सुटींतहि फारसा पिंपळगांवाला येईनासा झाला. क्वचित् आला तरी पुस्तकांतून डोकें बर काढीत नसे.

जानेवारीतील थंडीचे दिवस होते ते. एके दिवशीं संध्याकाळीं कृष्णाजीपंत दोन मैलांवरच्या बेलवाडीच्या मळ्यांतून आले व अंगावर किंचितसा कांटा येतो न अंग कसकसल्यासारखें वाटतें म्हणून न जेवतां-सबरतां तसेच अंधरुणावर जाऊन पडले. शाळूचा हंगाम होता. दमल्या-भागल्यानें असेल म्हणून तिकडे कुणी विशेष लक्ष दिलें नाहीं. दुसरें दिवशीं सकाळीं बरें वाटतंय असें पाहिल्यावर दुसऱ्या एका शेतावर शाळूची कापणी सुरू व्हायची होती तिकडे सत्यभामावाई 'नको नको'

म्हणत असतां ते गेले. अंगावर ताप काढला गेला. झालें. दोन दिवसांनीं पुन्हां त्यांनीं अंथरण घरलें. ताप कमी होईना. चिन्ह कांहीं बेगळेंच दिसूं लागलें. सत्यभामाबाई घाबऱ्या झाल्या. दादासाहेबांनीं स्वतःचा ब्रेक ('भिरकं'—त्याचें प्रचारांतील गांवठी नांव) पाठवून कऱ्हाडाहून डॉक्टर आणवला. चन्द्रकान्तहि आला. डॉक्टरांनीं आपल्याकडून शिकस्त केली. पण—

नवव्या दिवशीं रात्रीं दहा—साडेदहा बाजण्याचा सुमार. कृष्णाजीपंतांच्या घरांत रडण्याचा एकच कल्लोळ उडाला. मृत्यूनें आपलें काम केलें होतें. चन्द्रकान्तानें घाडकन् आईच्या कुर्शांत अंग टाकून ओक्साबोकशी रडण्यास मुहूर्ताव केली. गोदू—शांता किंचाळून आईकडे घाबल्या. सत्यभामाबाईच्या दुःखाचें वर्णन कसें करणार ?

या दुर्दैवी घटनेनंतर सत्यभामाबाईच्या संसाराचें—कीं ग्रहदशेचें ?—नवें पर्व सुरू झालें. गोदू त्याबेळीं अगदीं गळ्याला लागलेली. तिला लवकर उजबिणें भाग होतें. कृष्णाजीपंतांचे निघनानंतर चन्द्रकान्त बरेच दिवस आईजवळ पिंपळगांवास राहिला. त्याचें अभ्यासाकडे चित्त लागेना. एकीकडे पित्याचें छत्र हरपल्याचें दुःख तर दुसरीकडे घरांतील कर्ता पुरुष गेल्यानें घराची जबाबदारी शिरावर घेण्याची जरूरी ! चन्द्रकान्त पहावा तर अवघा अठरा वर्षांचा. अद्याप शाळेबाहेरचें जग न पाहिलेला तरुण ! बरें, घरची आर्थिक परिस्थिति पाहायची म्हटली तर काय होतें घरांत पाहायला ? नाहीं म्हणायला, गोदूच्या लग्नासाठीं म्हणून दोनशें रुपये अलीकडेच बाजूला काढून ठेवले होते कृष्णाजीपंतांनीं. तेवढ्यांत कसेंबसें गोदूचें लग्न उरकून टाकलें. तिचा नवरा लक्ष्मी शुगर मिल्सच्या ऑफिसांतच टायपिस्ट होता त्याबेळीं.

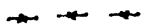
चन्द्रकान्तानेंहि आतां कुठेंतरी नोकरी करण्याशिवाय गत्यंतर नव्हतें. आपली सारी उच्च ध्येयें, साऱ्या महत्त्वाकांक्षा, सारे उच्च विचार दूर करावीं लागलीं त्याला ! त्या साऱ्या गोष्टींचा त्यानें मोठ्या कष्टानें पण निग्रहानें त्याग केला—अगदीं स्वतःचीं कवचकुंडलें देणाऱ्या उदारवि कर्णप्रमाणें ! या मनस्तापांत त्याला मॅट्रिकच्या परिक्षेतहि चांगलें यश

मिळणें शक्य नव्हतें. पहिल्या बर्गात यायलाहि त्याला थोडे मार्क कमीच पडले.

केवळ एक वर्षापूर्वी कॉलेजांत जाण्याचे वेत करणारा चन्द्रकान्त जून महिन्यांतच आपल्या नव्या मेहुण्याच्या ओळखीनें लक्ष्मी शुगर मिल्स मधील ऑफिसांत नोकरीवर रुजू झाला, आपल्या मेहुण्याच्या बिऱ्हाडा-शेजारीच सत्यभामाबाई व बारा-तेरा वर्षांची शांता ह्यांच्यासह दोन खणांच्या दोन खोल्यांत त्यानें आपलें बिऱ्हाड मांडलें ! पुढें त्याचे मेहुणे दुसरीकडे नोकरीला गेले. नवीन दगडी चाळ बांधून झाल्यावर चन्द्रकान्तालाहि त्या चाळींत जागा मिळाली, तीच त्याची सध्याची राहण्याची जागा.

पण हिरा उकिरझ्यावर पडला तरी तिथूनहि तो लोकांचे डोळे दिपव-ल्याशिवाय राहात नाहीं म्हणतातना ? चन्द्रकान्ताचें बाबतींत त्याचा प्रत्यय येऊं लागला. लौकरच तो आपल्या हुषारीमुळें अधिकारी बर्गात प्रिय झाला, बिजार्थीदशेपासून असलेल्या काव्यलेखनाच्या छंदाला व्यास-गाची जोड देऊन त्या कलागुणाचेंहि त्यानें चांगलें संवर्धन केलें, गेल्या वर्षापासून त्याच्या कविता चांगल्या चांगल्या मासिकांतून प्रकाशित होऊं लागल्या. आज तर त्याला पहिलें पारितोषिक मिळालें. सत्यभामाबाईंच्या निस्तेज मुखावर पुन्हां आशेचा तजेला चढला. आणि त्यांच्या मुखांतून ‘असंच आपल्या घराचं नांव उजळ, बाबा-’ असे उद्गार बाहेर पडले.

हे त्यांचे उद्गार म्हणजे मागील साऱ्या आठवणींचें सारच होतें जणूं काहीं !

‘ह्या चंद्रकांताला एखादी चंद्रमुखी भेटूं या’

चंद्रकांतानें आपली कवितांची बही मिटली आणि आपल्या लेखन साहित्यांतून दुसरें एक लहान आकाराचें ब सुवक, काळ्या बांधणीचें नोटबुक उचललें. तें उघडतांच आंत पाहिल्या पानावर सुंदर अक्षरांत लिहिलेल्या ‘माझी लेखन तपश्चर्या’ ह्या शब्दांवर त्याची दृष्टि किंचित्काल ठरून राहिली. लेखन ही एक कला आहे ब कला ही तपश्चर्ये-शिवाय साध्य होत नाहीं अशी त्याची प्रामाणिक समजूत असल्यामुळें काव्य लेखनाला प्रारंभ केल्यापासून स्वतःला आलेले कट्ट, गोड अनुभव, वाचन मननाच्या मंथनांतून जमा झालेलीं विचाररत्ने, आपल्या आशा आकांक्षा, प्रगतीच्या मार्गावर आपली झालेली वाटचाल ह्या सान्या गोष्टींची नोंद त्यानें या डायरींत ठेवली होती. ही नोंद तो कसला आढपडदा न ठेवतां निस्संकोचपणें करीत असे. माणसाच्या हृदयाच्या अगदीं आंतल्या गाभ्यांत असे कांहीं विचार असतात कीं, ते दुसऱ्या कुणाला सांगायला तर त्याला संकोच वाटतो, पण त्याचबेळीं ते कुणाला तरी सांगावेत, आपल्या विचारांत कुणाला तरी सहभागी करून घ्यावें अशीहि एक प्रकारची हुरहूर त्याला लागलेली असते. तेव्हां आपल्या डायरीलाच तो आपली जिबलग सहचरी समजून तिच्याजबळ आपलें. सारें मनोगत व्यक्त करतो. त्यांत त्याला एक तऱ्हेचें समाधान लाभतें.

निदान चन्द्रकान्ताची तरी तशी कल्पना होती.

आणि आज ह्याबेळीं त्याची नजर ‘माझी-लेखन तपश्चर्या’ ह्या शब्दांवर खिलून राहिली, ती ते शब्द त्याला अपरिचित होते किंवा ते त्याला तेथें पूर्वी लिहिलेले दिसले नव्हतें; म्हणून विलकुलच नव्हे तर आज त्याला त्या शब्दांचा खराखुरा अर्थ प्रतीत झाला होता. त्यांचें यथार्थत्व आज त्याच्या अंतःकरणाला बरोबर पटलें होतें. आज त्याच्या दृष्टीनें ते

तीन साचे शब्द नव्हते. तें एक मोठें सत्य होतें, गोड शेवट असलेला तो एक अनुभव होता !

नोट बुक्क्याचीं पानें उलटतां उलटतां त्याची दृष्टि त्यांतील मजकुरा-
वरून फिरूं लागली, एखाद्या उंच अशा डोंगर-शिखराची चढण चढत
असतांना माणसानें मधून मधून किंचित्काल थांबून आपण चालून आलेल्या
मार्गाकडे दूरवर नजर खेंचीत नेण्यांत एक प्रकारचें सुख असतें ना ?
तसलेंच सुख तीं पानें उलटत असतांना चन्द्रकान्ताला होत होतें. एक
दोन पानें उलटल्यावर तो थांबला. काव्य लेखनाच्या प्रारंभीच्या काळां-
तील एक आठवण होती ती:

“ काल रात्री एक कविता लिहिली मी. तिला निमित्त झालेला तो
प्रसंग, खरोखरीच किती करुण दृश्य होतें तें ! काल संध्याकाळीं मी
फिरून परत येत होतो. तेव्हां एका आठ दहा वर्षांच्या मुलाच्या दंडाला
दोरखंडानें बांधून दोन शिपाई त्याला कचेरीकडे घेऊन जाताना दिसले,
त्याच्या गालावरून ओषळलेले अश्रु सुकले होते. त्याची चर्चा कमालीची
दिनवाणी दिसत होती, अंगावर एकहि कपडा नव्हता, फक्त कमरेला
जुनाट, मळकट कापडाची एक लंगोटी ! भिल्ल कातकऱ्याच्या मुलासारखा
दिसत होता तो, आठ दहा वर्षांचा तो मुलगा, तो काय चोरणार ?
आणि समजा त्यानें कांहीं चोरलें असलें तरी इतक्या बालवयांत त्याच्या-
वर ही पाळी कां यावी ? हें त्याचें शिकण्यासवरण्याचें बय, जगाच्या
व्यवहाराची काळजी न करतां खिदळण्या-बागडण्याचे त्याचे दिवस !
हीं त्याचीं सुखें, हे हक कुणी हिरावून घेतले ? कां घेतले ? आणि वर
ही शिक्षा ! मला चैन पडेना, रात्रीं अंधारणावर पडलों तरी डोळा लागेना,
अखेर माझ्या हातून ती कविता लिहून झाल्यावर मनाला थोडेंसें हलकें
वाटलें. कवितेचा शेवट असा केला आहे:

गुलाय गौरवि श्रीमंतां । नी गरिबांना टोचे काटा
कस्तुरि भाळीं राजाच्या । गरिबा हातीं तीर-कामठा
आणि देवता न्यायाची । असे आंधळी धरीं पांगळीं
श्रीमंताची देवविषाळी । नी दलितांच्या मुखीं काजळी

चन्द्रकान्तानें आणखी कांहीं पानें उलटलीं. नंतर एका पानावर पांढून तो बाचूं लागला.

“चारपांच दिवसांपूर्वी × × × मासिकाकडे एक कविता पाठवली होती. एका घरगुती, साध्या दृश्याचें वर्णन होतें तिच्यांत. आपल्या तीन चार वर्षांच्या मुलीला जेबायला बसवून तिची आई कामघामा-निमित्त कुठें इकडे तिकडे जाते. जेवण झाल्यावर ती बाळिका आरल्या आईच्या सारखें उष्टें काढून जमीन सारवून घेते. हें तिचें काम चालू असतांनाच तिची आई परत येऊन तें सारें दृश्य वास्तव्यभरानें पाहात राहाते, असें वर्णन तींत आहे. कविता लिहून झाल्यावर मी ती आईला वाचून दाखवली. तिला ती आवडली. विशेषतः—

चारशील ही हंसरी बाला
पहा लागली घरकामाला
भुई सारवी झरझर सारी
मनीं आईच्या ये सुखलहरी

हें त्या मुलीचें वर्णन तर आईला फारच आवडलें. पण गंमत अशी की, ही कविता त्या मासिकानें आज ‘सामार परत’ घाडली आहे ! सामान्य रसिकांची व सपादकांची अभिरुचि भिन्नभिन्न असते काय ? ”

चन्द्रकान्तानें पुढलें पान उलटलें.

“काल इथल्या गणेशोत्सवांत माझें काव्य-गायन झालें. माझी इच्छा नसतांना उरुसव-चिटणीसांच्या आग्रहाला मी बळी पडलों. ओत्यांचें चित्त माझ्या कवितांनीं रिझावें तसें रिझेना. एखादी ‘दंगदार’ कविता म्हणा, ‘सागर उफाळला’ सारखी एखादी होऊं द्या, असे आवाज उठले. तेव्हां मी त्यांना सांगितलें—‘माफ करा. तुम्हांला आवडतील अशा दंगदार कविता माझ्याजवळ नाहींत. माझ्या ह्या कविता नको असतील, तर मी माझें काव्यगायन बंद करतो.’ आणि मी तडक व्यास-पीठावरून खाली उतरलों ”

आज ‘प्रतिभे’च्या अंकांत माझी कविता छापून आली. बरचेवर अंकांतील माझ्या कवितेचें पान उघडून माझी कविता व तिच्याखालील

माझें नांव मी न्याहाळून पाहतां होतों. जणूं काय ती कविता आणि तिच्या खालील नांव माझेंच आहे काय, याचा मी संशयच फेडून घेत होतों ! याच मासिकांत पूर्वी 'यशवन्त', 'कुसुमाग्रज' इत्यादींच्या कविता वाचतांना आपल्या कविता या मासिकांतून कधी छापून येतील का असें वाटायचें ! आज—”

पान उलटून चन्द्रकान्त वाचूं लागला—

“आतां माझ्या कविता निरनिराळ्या मासिकांतून छापून येत आहेत. रसिकांच्या व मासिकांच्या संपादकांच्या अधून मधून येणाऱ्या उत्तेजक पत्रांमुळे अधिकाधिक लिहायला धीर व उत्साह येत आहे. अद्याप मला कितीतरी प्रगति करावयाची आहे.”

इतक्यांत—

‘कविराज, अहोऽकविराऽज, काय चाललय ?’ या हाकाटीने तो भानावर आला. मान वर करून त्याने दाराकडे पाहिलें. त्याच्या ऑफिसांतले दोघे तिघे सहकारी आलेले दिसत होते. ‘याऽऽऽ’ असा लांबलचक स्वागतपर उद्गार काढून चन्द्रकांतने आपला लेखन पसारा आवरतां घेतला त्याच्यापैकी, पोशाखावरून व चालण्यावरून काहीशा सभ्य व धीरगंभीर दिसणाऱ्या, काण्या डोळ्यांच्या गृहस्थाचा रोख आरामखुर्चीवर बसण्याचा दिसला. पण दुसऱ्या किडकिडीत नाकेल्या पण थोड्याशा पोरकट वर्तनाच्या तरुणानें चलाखी करून तें स्थान पटकाविलें. तेव्हां त्या गृहस्थानीं—दर्शने त्यांचें आडनांव-चेहऱ्यावर उसनें हसें दाखवून व आपला काणा डोळा मिचकावून कॉटबरील आपल्या दुसऱ्या मित्राचा शेजार पत्करला.

‘काय महाशय, आज आमची वाट न पाहतां अगदीं तीनऱ्या ठोक्याबरोबर चोर पावलांनं एकटेच निघून आलांत ते ? बक्षिसाचा चहा बुडवायचा बेत होता वाटतं ?—’ आरामखुर्चीतल्या मित्रानें बोलतां बोलतां कोटाच्या खिशांतून एक बिडी बाहेर काढली व पेटीवर काडी ओढल्याचा बोटांनं आविर्भाव करून चन्द्रकान्ताकडे पेटीची मागणी केली. पावगी त्याचें नांव, मोठी नमुनेदार व्यक्ति होती ती, बिडीची तर त्याला भारी तहफ.

पण गंमत अशी की, त्याच्या स्वतःजबळ बिडी कचित्तच असावयाची. ऑफिसांतदेखील एकाची बिडी तर दुसऱ्याची काडी घेऊन स्वारी स्वतः-ची तल्लफ भागवायची ! आणि त्याची मागण्याची तऱ्हासुद्धा अशी की, जणू काही हकानेंच आपण दुसऱ्याला बिडी मागतो आहोत ! आणि त्याच्या विनोदी स्वभावाला तें खपूनहि जाई ! बाकी, ह्याबेळी त्याच्या खिशांत बिडी निघावी हें नवलच !

‘ अरे, चहा बुडण्याची भीति कशाला ? तुलाच चहांत बुडवून काढतो की मग तर झाल ?-’ त्याच्या बोलण्याला हंसत हंसत उत्तर देत काड्याची पेटी आणण्यासाठी चन्द्रकान्त आत गेला.

‘ अरे पावगी, चन्द्रकान्त कवि आहे. शब्दांच्या कसरतीत तो तुला ऐकायचा नाही. हे लेखक लोक कोट्यांनीच माणसाला गार करतात. आरामखुर्चीवर बसण्याच्या झटापटीत पराभूत झालेले दर्शने डोळा मिचक्यावीत बोलले.

‘ आधी चहानं गरम करू दे. मग कोट्यांनी गार होण्याचं पाहू-’ चन्द्रकान्तानें आणलेली काड्याची पेटी घेत पावगी उत्तरले;

‘ योज्या बेळानें चहा तयार झाल्याचें आईनें आतून सांगताच चन्द्रकान्तानें बाहेर आणून तो सर्वांना दिला. काही बेळ गप्पांत खंड पडला. पावगीनें आपली अर्धी जळत आलेली बिडी विशवून काड्याच्या पेटीवर ठेवली आणि पुढें आलेल्या चहाचा तत्परतेनें आधीं समाचार घेतला. त्याच्याजबळ बहुधा तेबढीच बिडी शिल्लक असावी ! कारण चहानंतर पुन्हा इकडच्या तिकडच्या गप्पा सुरू होताच त्यानें पुन्हा तीच बिडी शिल्लगावली.

नंतर तें मित्रमंडळ चन्द्रकान्तासह टेकडीकडे फिरायला जाण्यासाठी बाहेर पडलें.

चन्द्रकान्त राहात असलेली चाळ कारखान्याहून कलापूरला जाणाऱ्या रस्त्यालगत त्याला समांतर अशी बांबलेली होती. चाळीचीं पिळाडीचीं दारें रस्त्याच्या बाजूला होती. परसदारीं लोकांनीं भाजीपाला, वेल बगैरे लावले होते. ते लवकरच मुख्य रस्त्याला मिळाले. त्या रस्त्यानें दोन

फर्लाग चालून गेले, कीं उजबीकडे टेकडीवर जाण्याची पाऊलवाट लागे. तिथून टेकडी सुमारे फर्लागभर राह्यी. रस्त्याच्या उजव्या बाजूला ' लक्ष्मी-नगर ', नंतर टेकडीच्या पायथ्यापर्यंत थोडेंस माळरान, तर रस्त्याच्या डाव्या अंगाला उंसाची हिरवीगार पिकें लांबवर पसरलेली होती. चालताना उंसावरून आलेली गार वाऱ्याची झुळुक त्यांच्या अंगावरून गेली. ऑक्टोबर महिन्यांतील उष्णतेचा उपशम करणारी ती झुळुक त्यांना आल्हादकारक वाटली.

टेकडीवर आले कीं, कारखान्याच्या गजबजाटांतून, घडघडाटापासून दूर आल्यासारखें वाटे. चन्द्रकान्ताचें फिरायला येण्याचें आवडीचें ठिकाण हेंच होतें. तो एकटाच येई तेव्हां कितीतरी बेळ सभोंवतालच्या दृश्याकडे तो पाहात राह्यी. अनंत विचार त्याच्या मनांत घोळूं लागत. अनेक कल्पना त्याला सुचत. त्याच्या कांहीं कविता त्याला हयेंच स्फुरल्या होत्या.

आजहि टेकडीवर आल्यावर बसतां बसतां त्यानें सभोंवार नजर टाकली. समोर दृष्टीच्या टप्प्यापर्यंत उंसाचीं कमी अधिक उंचीचीं पिकें दिसत होती. पूर्ण बाढलेलें व तुरा आलेलें जें पीक होतें तें मंद वाऱ्याच्या झुळुकेबरोबर तुरे बांकवताना पाहिल्यावर एखाद्या प्रचंड सभेंत वक्त्याच्या भाषणाला मधून मधून संमतिदर्शक मान डोलावणाऱ्या सभ्य श्रोतृसमुदायाची आठवण होई. तर जें अद्याप हिरवें कमी उंचीचें पीक होतें, तें त्याच झुळुकेनें आपलीं हिरवींगार पातीचीं अंगें अवखळपणें घुसळून काढी, तेव्हां सायंकाळीं क्रीडांगणावर हुंदाडणाऱ्या अवखळ मुलांसारखी त्याची कृति वाटे. मानवी सृष्टीप्रमाणें बनस्पति सृष्टीतहि प्रौढांच्या अंगीं सभ्यपणा व बालांच्या अंगीं अवखळपणा ह्या प्रवृत्ति असतात काय अशी कल्पना मनांत येऊन चन्द्रकान्ताच्या चर्येवर किंचित् स्मित उमटलें.

‘ आजच्या ह्या गोड कार्यक्रमाचा शेवट तुमच्या एखाद्या फर्मास कबितेनं होऊं द्या बुबा ’ पावगीनें चन्द्रकान्ताच्या एकतानतेचा भंग करीत सूचना केली.

‘ तुमं हें ‘ फर्मास ’ विशेषण तुझ्या आवडत्या विडीपुरतंच राहूं दे, पावगी. दर्शन्यांनीं डोळा मिचकावीत घेरा मारला.

‘ फर्मास राहिली, भाव-मधुर म्हणा, रसाळ म्हणा, दिखूचक म्हणा,’ पावगीने दुसती केली.

‘ खरंच चन्द्रकान्त, तुझी ती ‘ प्रतिभे ’ कडून बक्षीस मिळालेली कविता म्हण की. ‘ कविता मुखेंच कविच्या ’ ऐकू दे तरी एकदा. दर्शन्यांनी पुस्ती जोडली.

चन्द्रकान्ताने विशेष आदेबेदे न घेता कविता म्हणण्यास सुरुवात केली. त्याचा आवाज मधुर नसला किंवा गायनांतली त्याला विशेष माहिती नसली तरी त्याची कविता म्हणण्याची पद्धत संकप व भावना-नुसारी होती. एखादा चांगला चरण तो एकदोनदा घोलून म्हणे. कविता ऐकतांना पावगीचे हातबारे करणे किंवा एखादी चांगली कल्पना आढळली की, एखाद्या दर्दी माणसाप्रमाणे ‘ बा, बा ’ ‘बहोत अच्छा’ असे उद्गार काढणे चालूच होत.

कविता संपल्यावर किंचित्काल सर्बजण स्तब्ध बसले. काळोख पडू लागला होता. चन्द्रकान्ताने लक्ष्मीनगरकडे नजर टाकली. बिजेचे दिवे लागले होते. आकाशातील तारकासमूहाशी स्पर्षा करणारा दुसरा एखादा तारका समूहच कुणीतरी निर्माण केल्याचा त्याला भास झाला.

‘ चला ’ असे म्हणून दर्शने उठून उभे राहिले. इतरांनीहि त्यांचे अनुकरण केले.

‘ बाकी काही म्हणा, चन्द्रकान्त तुमं कौतुक करावंसं घाटतं. ’ आतांपर्यंतच्या एकंदर खेळकर वातावरणाला भावनात्मक कलाटणी देत दर्शने बोलू लागले.

‘ आमच्या बरोबर खड्डेबाशी करणाऱ्या कारकुनांतून एक चांगला कीवि निघावा ही खरंच किती अपूर्व गोष्ट आहे, निदान आमच्या दृष्टीनं तरी. नाहीतर आम्ही घासतोच आहोत खड्डे-कंठतोच आहोत लाजिर-बाणं जिणं ! ना त्यांत उमेद, ना उत्साह. संध्याकाळी हाश्शू हुश्शू करीत घरी यायचं-पुन्हा दुसरे दिवशी सकाळी कसेबसे दोन घास पोटांत ढकलून ऑफिसांत जायचं. त्याच त्या फायली चाळावच्या नू तींच तीं

लेजर बुकं कार्ळी करीत बसायचं ! जीबनांत काहींतरी नाबीन्य पाहिजे, ध्येय पाहिजे. माणसाला काहींतरी छंद ह्या, आवड ह्या. '

'अहो, कसला छंद न् कसली आवड घेऊन बसलांत ? छंद न् आवड असली तरी ते पुरे करायला सबड पाहिजे का नको ?' पावगी बोल् लागले. 'कलापूरला हायस्कुलांत शिकत असतांना मला गाण्याचा नाद होता न् तिथल्या गायन शिक्षकाच्या आग्रहानं मी संगीत-विद्यालयांत नाबादिलील घातलं होतं. पण पुढं लग्न झालं न् ह्या कारखान्याबर नोकरीला आल्याबर-हें आणा, तें संपलय. बगी कालपासनं जास्तच. किरकिरतीय. पोरांच्या दंगा मस्तींत रामूच्या डोक्याला खोक पडली-असं रडगाणं रोज सुरू झालं. मग कसलं गाणं सुचतंय ? बाकी चन्द्रकान्ताच्या बाबतींत तसं व्हायचं नाहीं बहुधा-'

'चन्द्रकान्ताची लेखनाची आवड न् व्यासंग फार बेगळी आहेत, पावगी. ' दर्शने.

'तें तर झालंच. शिबाय कवि म्हणजे प्रेमाचा भोक्ता; प्रीति देवतेचा उपासक. बिबाह होऊन गोड माणूस घरांत आल्यावर त्या गोड बातावरणांत गृह-संसार न् काव्य-संसार एकदमच बहरायला काय उशीर !'

'चन्द्रकान्ताच्या काव्याला केव्हां बहर यायचा तेव्हां येईल. पण चन्द्रकान्ताकडे चहाला आल्यापासून तुझ्या बाणीला मात्र चांगलाच बहर आल्यासारखा दिसतोय. '

'पुष्पसंगें मातीस बास लागे. ' आतांपर्यंत जबळ जबळ मौन घेऊन श्रोत्याची भूमिका घेणाऱ्या तिसऱ्या मित्रानें आपलें काव्यज्ञान प्रगट केलें.

संभाषणावरून पाहिलें तर हा सहवास-गुण तिघांनाहि लागल्यासारखा दिसत होता !

'मी म्हणतो तें खोटं आहे का ! तुम्हाला ती चन्द्रकान्त मण्याची गोष्ट माहीत आहे कीं नाहीं ? तो माणि म्हणे चन्द्रप्रकाशांत पाझरं लागतो. आमच्या ह्या चन्द्रकान्तालाहि एखादी चन्द्रमुखी भेटूं द्या, मग पहा हा सुद्धा कसा पाझरेल तो. तेव्हां पटेळ तुम्हाला माझं बोलणं. ' पावगीच्या ह्या बोलण्याचें चन्द्रकान्ताच्या मित्रांनीं तर 'मले शाबास' ह्या

उद्गारांनीं स्वागत केलेंच, पण आपल्या स्तुतिपर चाललेल्या संभाषणांत इतका बेळ साधारणपणें तटस्थवृत्तीनें राहणाऱ्या चन्द्रकान्ताच्या मुखा-बरहि त्यामुळें किंचित् स्मित झळकल्याशिवाय राहिलें नाहीं. त्या कल्पनेनें त्याच्या अंगांतून एक गोड चमक उठून गेली.

पावगीचे ते उद्गार नंतर बराच बेळ त्याच्या मनांत घोळत राहिले. कुणास ठाऊक, भवितव्यतेच्या उदरांत काय होतें तें !

३

अकल्पित भेट !

लक्ष्मीनगरसारख्या मजूर वसाहतींत आपल्याला कसें काय गमेल याची पुणें सोडतांना हेमलतेला मोठी चिंताच वाटत होती. आपल्या कॉलेजमधील मैत्रिणींना जेव्हां तिनें आपला हा बेत सांगितला होता, तेव्हां त्यांनींहि तिची चेष्टाच केली होती.

एकजण म्हणाली, 'हेमलता अन् मजुरांच्या वसाहतींत राहणार ! मग सूर्य उद्यापासनं पश्चिमेकडे उगवणार आहे म्हणून का सांगित नाहीं त्यापेक्षा ! '

'अग, पण तिचे वडील तिथं फॅक्टरी मॅनेजर आहेत. त्यांना राहायला सुंदर बंगला आहे.' दुसरीनें तिला आडबळें.

'एक राहायला बंगला असला म्हणजे झालं वाटतं सगळं ? तिथला तो यंत्रांचा घडघडाट; काळे, तेलकट कपडे घातलेल्या मजुरांच्या शिट्या न् घाबपळ; उंसाच्या गाड्यांनीं माजवलेली ती घाण; आणि त्या मळीची दुर्गंधि; शीः शीः—मी एकदां आमच्या बाबांच्या बरोबर गेलें होतें साखर-कारखाना पहायला. माझं तर तिथल्या बाताबर-

णानं ढोकं भणभणायलां लागलं ! केन्हां एकदां या कारखान्याच्या आबारांतनं बाहेर पडतेंय असं झालं मला. अन् तिथं कायमचं राहायचं म्हणजे—नको गऽ बाई ! आणि खरंच, त्या मजुरांच्या सान्निध्यांत कवयित्रीबाईचं काव्य तरी कुठलं शिल्लक राहायला मग ? तिथं सगळा भरणा म्हणजे अडाणी, इंजिन पुसणाऱ्या आगळेब्रह्मादर मजुरांचा ! कॉलेजसाठीं रोज कलापूरला गेल्यावर येईल तेवढाच काव्याशीं संबंध. बघ बाई, नाहीं तर कवयित्रीऐवजी मजूर पुढारीण ब्हायचीस एखाद्या बेळेला !'

‘चल् चल्, पुरे झाला तुझा चहाटळपणा.’ असं म्हणून त्याबेळीं हेमलतेनं आपल्या मैत्रिणीचें तोंड बंद केलें होतें.

हेमलता पुण्याला आपल्या चुलत्यांच्याकडे राहून कॉलेजला जात असे. यंदा ती फर्ग्युसन्ला ज्युनिअर बी. ए. च्या वर्गांत होती. तिचे चुलते सिटी मॅजिस्ट्रेटच्या हुद्यावर होते. हेमलता नऊ-दहा वर्षांची असतांना तिची आई बारली. त्याबेळीं तिचे बडील—बाबासाहेब—हे कानपूरच्या साखरकारखान्यांत केमिस्ट होते. त्यांनीं पुन्हां लग्न केलें नाहीं. अशा परिस्थितींत हेमलतेला परमुलखांत नेण्याऐवजीं तिला त्यांनीं आपल्या भावाकडे—भाऊसाहेबांकडे—ठेवण्याचें ठरविलें. भाऊसाहेबांच्या मुलांबरोबर खेळण्या सबरण्यांत ती मातृनिघनाचें दुःख लवकर विसरली व त्यांच्यांत ती रमून जाऊं लागली. तिचें शिक्षणहि त्यांच्याबरोबर होऊं लागलें. मधून मधून रजेवर येऊन बाबासाहेब तिला भेटून जात. गतवर्षीच बाबासाहेब आपली कानपूरची नोकरी सोडून महाराष्ट्रांत लक्ष्मीनगरला आले होते. याच्या दिवसांपूर्वी भाऊसाहेबांची पुण्याहून दूर तालुक्याच्या गांवीं बदली झाल्यामुळें त्यांनी पुण्याचें बिऱ्हाड हलविण्याचें ठरविलें. भाऊसाहेबांच्या बदलीची वार्ता समजतांच बाबासाहेबांनीं त्यांना पत्र लिहून हेमलतेला आपणांकडे पाठवून देण्याबद्दल कळविलें. लक्ष्मीनगरपासून सहा सात मैलांवर असलेल्या कलापूरच्या कॉलेजांत तिनें आपल्या मोटारीतून जावें असा त्यांचा मनोदय होता. आतां त्यांचें बय पन्नाशीच्या पुढें झुकलें होतें. तेन्हां या बयांत तरी आपली एकुळती एक मुळगी बिबाह

होजून परधरीं जाईपर्यंत आपल्याजबळ असावी अशी कल्पनाहि या योजनेच्या मुळाशी नसेल असें कसे म्हणावे ?

आणि ठरल्याप्रमाणे पहिली टर्म संपल्यावर हेमलता लक्ष्मीनगरला आली खरी. पण तिला त्या बाताबरणांत खरोखरच बुजल्यासारखें झालें. ती पूर्वी सुटींत फेरफटका करण्याच्या निमित्तानें वडिलांच्याकडे साखर-कारखान्यावर येत असे. पण चार दिवस मजेनें राहायला येणें निराळें अनुकayमचें राहायला येणें निराळें ! आतां ती आली त्याबेळीं कारखान्याचा गळिताचा हंगाम नुकताच सुरू झाला होता. कारखाना अष्टौप्रहर चालूं असे. त्यामुळे रात्रंदिवस त्याच्या आसमंतांतला भाग गजबजलेला दिसे. अनेक प्रकारचे आवाज सारखे कर्णपथावर येत. जंस टाकून लगबगीनें परत जाणाऱ्या मोकळ्या गाड्यांच्या चाकांचे व बैलांच्या गळ्यांतील घुंगरांचे आवाज, गाडीवांनांचे बैलांना खड्या मुरांतील इशारे, पाळीवरून सुटलेल्या मजुरांच्या घोळक्या घोळक्यानें परत जातांना चालणाऱ्या गप्पागोष्टी, फाळक्यांत (Cane Carrier) उंसाच्या मोकळ्या टाकणाऱ्या मजुरांच्या आरोळ्या, यंत्रांचा बडबडाट, न् आठ आठ तासांनीं मजुरांच्या पाळ्या बदलतांना होणारे कर्णकर्कश भोंगे—हे सारे आवाज, हा सारा गोंबळ पाहिल्यावर तिला वाटे—शांतिदेवतेकडून मिळालेल्या एखाद्या शापामुळे तर ह्या स्थानीं बाजार भरल्याप्रमाणें सदोदित ही गडबड, हा गोंबळ चालूं नाहीं ? या असल्या बाताबरणांत आपलें चित्त कसें रमणार ? अभ्यासाकडे लक्ष कसें लागणार ? अनु आपल्याला नव्यानेंच जडलेल्या काव्यलेखनाच्या छंदाचें संवर्धन तरी कसें होणार ?....

त्याचा बंगला खूप मोठा व अद्ययावत् फर्निचरनें सजाविलेला होता. ऐसपैस दिवाणखान्याला लागून दरबाज्याच्या बाजूला गहरांडा होता व कमरेपर्यंत बिटांचें बांधकाम करून तो बंदिस्त केला होता. हेतु हा कीं, संध्याकाळच्या वेळीं वेताच्या खुर्च्या टाकून तेथे गप्पा-गोष्टी करीत, वाचीत, किंवा दिवाणखान्यांत चालूं केलेल्या रेडियोवरील संगीत ऐकत मोकळेपणानें बसलें तरी रस्त्यावरून जाणाऱ्या येणाऱ्यांचें लक्ष तिकडे

बेघळें जाऊं नये. बंगल्याच्या पुढल्या बाजूला छोटीशी फुलबाग करून तीत देशी व विदेशी फुलझाडे व बेल लावले होते.

या एवढ्या बंगल्यांत माणसें मात्र इन-मिन तीनच ! हेमलता, बाबासाहेब अन् माई. माई ह्या साधारणपणें पंचेचाळीस वर्षांच्या सकेशा विधवा बाई, त्या आपल्या कुणी लांबच्या नातेवाईक असल्याचें हेमलतेला माहीत होतें. तिची आई बारल्यानंतर त्या होऊन बाबासाहेबांच्याकडे आल्या, कीं बाबासाहेबांनीं त्यांना बोलावून घेतलें, हें तिला तितकेंसे माहीत नव्हतें. घरांतलें सारें त्याच पाहात असत.

हेमलता आल्याबरोबर बाबासाहेबांनीं तिला दोन खोल्या मोकळ्या करून दिल्या. एकींत तिनें पुस्तकें, टेबल-खुर्ची ठेवून तिची अभ्यासिका बनवली, तर दुसरींत पलंग, सौंदर्य-प्रसाधनें यांची मांडणी केली.

तिची ही सगळी व्यवस्था मनपसंत झाली. पण आपलें मन इथें कसें रमावें ही तिची चिंता कायमच राहिली.

घरांत तिच्या बरोबरीचे कुणी नाहीं. बसाहतीवरहि तिच्या बरोबरीच्या कुणी मुली नसल्याचें तिला माईकडून समजलें. त्यामुळें समवयस्क मित्र-मैत्रिणींबरोबर हास्य विनोद करण्याची जी लज्जत असते, तीहि तिला अनुभवावयास मिळण्याचें चिन्ह दिसेना.

गळिताचा हंगाम नुकताच सुरू झालेला असल्यामुळें बाबासाहेबांना सकाळ-दुपार, तर कधीं रात्री-अपरात्रीहि कारखान्यांत फेरी मारावी लागे. शिवाय ते घरीं असले तरी त्यांच्याबरोबर गप्पा मारायला, किंवा काहीं विचारा-सवरायला कारखान्यांतील इतर अधिकाऱ्यांची आवक जावक सारखी चालूं असे. त्यामुळें ती बाबासाहेबांच्याबरोबर मोकळेपणानें गप्पागोष्टी करीत बसलेली असावी आणि त्याचवेळीं 'साहेब आहेत कां ?' अशी चौकशी करीत कारखान्यांतून कुणी नोकर यावा, किंवा 'काय बाबासाहेब, काय चाललय ?' अशा व्हरांज्याच्या पायऱ्या चढतचढतच शेजारच्या बंगल्यांतील जोशी चीफ एंजिनियरानीं आगमनदर्शक ठोकलेल्या आरोळीनें त्यांच्या गप्पांत खंड पडावा, असें नेहमीं घडे.

माईबरोबर गप्पा मारीत बसण्यांतूतकें रहस्य दोर्घीत निर्माण होणें अशक्य दिसलें.

अखेर कादंबऱ्यांचें वाचन करणें किंवा रेडियोवरील कार्यक्रम ऐकत दृष्टणें हा सुट्टीपुरता तरी बेत हेमलतेन मनाशी ठरवला. आणि कलापूरला कॉलेजांत जाऊं लागल्याबर पुढचें पुढें पाहू म्हणून ती स्वस्थ राहिली.

आणि त्या दिवशीं ती अशीच रेडियोचा कार्यक्रम लाबीत बसली होती. सायंकाळीं पांचसहाचा सुमार असावा. बाबासाहेब कारखान्यांत गेले होते.

‘ किर्रर्रर्र ’ असा दारावरील घंटेचा आवाज झाल्याचा तिला भास झाला. पण रेडियोवरील गाण्याच्या नादांत तिला तो स्पष्ट ऐकूं आला नाहीं. लक्ष देऊन ऐकतांच तो तिनें ओळखला व खुर्चीवरून उठून ती लगबगीनें दाराकडे गेली. ‘ बाबाच आले असतील कारखान्यांतून ’ असा तिनें तर्क केला अन् दार उघडलें. तों—

बाबासाहेबांच्या ऐबर्जी एका स्मितमुखी तरुणास पाहतांच तिचा क्षणमात्र गोंधळ उडाला. त्या तरुणाचा विशाल भाल प्रदेश, दुसऱ्याच्या अंतरंगाचा ठाव घेणारी त्याची तेजस्वी दृष्टि, लांबसडक नासिका व पाणीदार मुद्रा पाहतांच दुसऱ्याच क्षणीं साबध होऊन तिनें पाठीवर रुळणारा पदर सांवरल्यासारखा केला व त्या तरुणास ‘ कोण पाहिजे ’ असें ती विचारणार इतक्यांत त्या तरुणानेंच तिला प्रश्न केला, ‘ बाबा-साहेब आहेत ? ’

‘ नाहींत. कारखान्यांत गेलेत. ’ त्या तरुणाकडे एक चोरटा दृष्टिक्षेप टाकून बाहेर बागेकडे पाहतां तिनें उत्तर दिलें.

‘ यायला वेळ लागेल त्यांना ? ’ तिच्या गौरवर्ण मुखमंडळावर विशेषतः तिच्या भुंग्यासारख्या काळ्याभोर, टपोऱ्या डोळ्यांवर आपली सौंदर्यसमीक्षक दृष्टि स्थिर करीत त्यानें विचारलें.

ह्या अकल्पित भेटीनें तो मुग्ध झाला. ते आकर्षक नेत्र, रेखीव कमानदार भुवया, शेंज्याला मनोहर बांक घेतलेली सरळ नासिका व अरुंद जिबणी पहातांच त्याच्या मनांत कल्पना चमकली—असा एखादा

मुखचन्द्रमा पाहूनच तर नसेल ना कवीला 'कोणता मानूं चन्द्रमा' सारखी कविता लिहिण्याची स्फूर्ति झाली !

'तसं कांहीं सांगितलं नाहीं त्यांनीं पण'—ह्या उत्तरानें त्याची तंद्री भंग पावली.

'बर, मग मी उद्या सकाळीं येईन—' वाऱ्यानें कपाळावर भुरभुरणारे केस सांवरणाऱ्या तिच्या गौरवर्ण, लांबसडक, निमुळत्या बोटांवर नजर टाकीत तो बोलला.

'कोण आलं होतं म्हणून सांगूं बाबांना !'

'चन्द्रकान्त शहाणे. साक्षरता प्रसार बर्गाच्या बाढदिबसासंबंधी विचारायला आलों होतो म्हणून सांगा. बरं...' असें म्हणून तो तरुण सपक्षू पाबळें टाकीत निघून गेला. त्याच्या त्या पाठमोऱ्या आकृतीकडे पाहून हेमलता कांहीं क्षण थांबली. त्याची ती चालण्यांतील ऐट, अंगांतील पांढराशुभ्र नेहरू शर्ट, पायांतील कोल्हापुरी वहाणा आणि साध्या पद्धतीनें नेसलेलें धोतर ! त्याची दृष्टि तर किती पाणीदार होती ! बळणाजबळ बळण्यापूर्वी त्या तरुणानें सहज मागें पाहिलें तों त्याची अन् हेमलतेची अभाषितपणें नजरानजर झाली. आपली दृष्टि दुसरीकडे वळवात ती पुटपुटली—हे चंद्रकान्त शहाणे !

फाटकातून आत येणाऱ्या पाकळा-घरकामाच्या बाईला-बाटलें की, ती आपल्यालाच कांहीं म्हणते आहे. म्हणून तिनें हेमलतेला विचारलें, 'मस्नी काई म्हणालासा, ताईसाब !' हेमलतेनें नकारदर्शक किंचित् मान हालवली व ती आत गेली.

ती आत जाऊन रेडिओपुढील खुर्चीवर बसली. तिचें लक्ष रेडिओच्या कार्यक्रमाकडे नव्हतें. तिला डोळ्यांसमोर त्या तरुणाची तडफदार मूर्ति दिसत होती. पांच मिनिटांपूर्वी घडलेल्या प्रसंगाची पुनरावृत्ति ती आपल्या मनोभूमीवर करीत होती.

त्या तरुणानें आपलें नांव चन्द्रकान्त शहाणे असें सांगितलें. त्या नांवामुळे तिच्या मनांत बिलक्षण खळबळ उडवून दिली. म्हणजे प्रसिद्ध कवि चन्द्रकान्त शहाणे हेच काय ! ज्याच्या कविता आपण मासिकांतून

आवडीने वाचतो, एकदोन तर आपल्या बर्हीतहि आपण उतरून घेतल्या आहेत, ते हेच ? पुण्याच्या कॉलेजांतील मराठीच्या प्राध्यापकांनी बर्गीत बोलतांना ज्यांच्या कवितेचा गौरवपूर्वक उल्लेख केला होता, ते हेच असतील !

ते हेच असतील तर—

तिच्या हृदयांत हर्षाची लहर उसळली.

पण लगेच दुसऱ्या मनाने शंका काढली.

हे चन्द्रकान्त शहाणे असले तरी कवि ते हेच असतील कशावरून ? एकाच नांबाचीं दोन माणसं नसतात बाटतं ? लगेच तिला मॅट्रिक परिक्षेच्या निकालांतील नांबे आठवलीं. ती मॅट्रिक झाली त्या वर्षीचीच गोष्ट. करमरकर का अशाच काहीतरी आडनांबाच्या दोन विद्यार्थ्यांची नांबे अगदीं एक होती. तेव्हा निकालपत्रकांत त्यांच्या नांबापुढे हायस्कूलची नांबे छापली होती, ही आठवण तिला झाली.

शिबाय त्याच मनाने आणखी एक शंका काढली. असा प्रतिभावान् कवि अशा कारखान्यांत कशाला येतोय नोकरीला ? अन् या यंत्रांचे अहोरात्र चाललेले हैं बेसूर संगीत कार्नी पडत राहिल्यावर त्याच्या प्रतिभेतून सुंदर, मधुर काव्य स्फुरत राहिल ?

तिला स्वतःच उदाहरण आठवले. आपण अगदीं होतकरू का होईना पण कविवित्री आहोत. तरी इथे आल्यापासून आपल्या मनातून काव्य, काव्यमय विचार कसे पसार झाले आहेत ! मग—

पुन्हा त्या तरुणाची मूर्ति तिच्या मनश्चक्षुंसमोर आली. त्याचे चमकदार डोळे आठवले. लगेच तिचे पहिले मन म्हणाले, 'असेल, कवि चन्द्रकान्त शहाणे हेच असू शकतील.'

अशा उलट मुलट विचारांनी ती अगदीं बेचैन झाली. अखेर तिला एक कल्पना सुचली. पाऊची ब त्या तरुणाची फाटकाबाहेर गाठ पडल्याचें ब त्या दोघांनी एकमेकांकडे पाहून स्मित केल्याचें तिने पाहिलें होतें. तेव्हा पाऊला असेलच त्या तरुणाची माहिती. तिलाच विचारूं या. —हीच ती कल्पना. पण यांतहि ती उगीच काही शंका-कुशंका ध्यायची

...छे ! यांत शंका घ्यायचें काय कारण ? आपल्याकडे कुणी आले तर त्याची माहिती घ्यायला नको बाटतं काहीं ?

तिनें चेष्टा करण्याचा प्रयत्न केला तर असेंच सांगूं तिला आपण, असें मनार्थी पक्कें ठरवून तिनें पार्वतीला हाक मारली.

पार्वती समोर येऊन उभी राहतांच इतका निश्चय करूनहि तिच्या मनानें क्षणभर कच खाल्लीच.

‘ आतां आपल्याकडे कोण आले होते ग ? त्यांचं नांव विब माहिती आहे तुला ? ’

‘ अब, ते चन्द्रकान्त शहाणे न्हवत का ! तुम्हास्नी ठावं नाहीं ! ते इयल्याच इपिसांत हाईती कीं. लई चांगलं हैती ते. ’

‘ तुला बरीच माहिती दिसतेयू त्यांची. ’ स्वतःला काहीं सांगावी म्हणून तर नाहीं हेमलतेनें तिला असें म्हटलें ?

‘ अब ते तर आमच्याच गांभचं. तर माहिती नसल ? आव् त्येंच्या बळखीनंच तर घरधन्यास्नी इयली चाकरी लागलीया. त्येंची आई बी पन अशीच हाये, लई सोबावानं निर्मळ. दोघांचा बी आमच्याबर लोभ हाये. ’

‘ आपल्याकडे येतात तसल्या मासिकांतनं लेख छापयला देतात ते ? ’ ते कवि आहेत काय असें विचारलें तर तिला कदाचित् समजणार नाहीं म्हणून अशा तऱ्हेनें हेमलतेनें विचारलें.

‘ हा. हा. तें सांगायचं इसरलंच कीं. त्या मासिकांतनं छापून येतें कीं ते लिहितात त्ये. त्येंच्या घरीं कंदी बी जाऊनशान् बगा, सदोनित त्येंच्या हातांत कसलं तरी बुक न्हाईतर कागद पेन्सल दिसल. आम्हाला काय कळायचंयू त्यातलं म्हना—पन त्येंच्या आई दाबतात काई छापून-शान आलं म्हजे. लई दयाळू सोबाब हाये दादांचा. रातची साळा बी काढलीया त्यांनीं कारखान्यातल्या लोकांपायीं. कशाला आल हुत आत्ता ते ? ’

‘ अग, मला तरी काय माहिती तें ! ते आले बाबांची चौकशी करीत, अन् ते नाहींत म्हणतांच उद्यां येतों म्हणून सांगून परत गेले. बाबांनीं

विचारलं तर सांगायला तर हवं, कोण आलं होतं ते. म्हणून तर विचारलं तुला. '

हेमलतेने आपल्या चौकशीचा हेतु किती उघडपणे सांगितला पण !

मात्र नंतर रात्री विछान्यावर पडेपर्यंत राहून राहून तिला नजरेसमोर चन्द्रकान्त व तिच्या बहींतील त्याच्या दोन कविता ह्याशिवाय दुसरे काही दिसत नव्हते !

४

मजूर वसाहतीत ?— छे नंदनवनांत !

सूर्यबिकासी कमळांत रात्री अडकून पडलेल्या भ्रमराच्या आतुरतेने चन्द्रकान्त दुसरा दिवस उजाडण्याची वाट पाहात होता. सकाळ केव्हा होते आणि आपण बाबासाहेबांच्या बंगल्यावर केव्हा जातो असे त्याला झाले होते. वास्तविक तो बाबासाहेबांच्या बंगल्यावर गेला ते साक्षरता-प्रसार वर्गाच्या वाढदिवसाचा कार्यक्रम ठरविण्यासाठी. पण तेथे त्याची बाबासाहेबांच्या ऐबजी एका सुंदर, अपरिचित तरुणीशी अवचित भेट झाल्यावर त्याला बाबासाहेबांच्याकडील आपल्या कामाचेहि काही वेळ विस्मरण झाले. दृष्टीपुढे वरचेवर त्या सुंदर तरुणीचा मुखचंद्रमा तेबढा दिसू लागला. चन्द्रकान्त कवि होता आणि सौंदर्यदर्शनाने ज्याच्या वृत्ति उचंबळून येत नाहीत तो कवि कसला ?

बाबासाहेबांच्या बंगल्यावर आपल्याला भेटलेली तरुणी कोण आहे, हे त्याला ठाऊक नव्हते. त्याचे बाबासाहेबांच्याकडे कामानिमित्तच कधीमधी जाणे घडे. ह्याच्या आधी तो जेव्हा त्यांच्याकडे गेला होता तेव्हा ती त्याला तेथे दिसली नव्हती. बाबासाहेबांना एक मुलगी आहे व ती पुण्याच्या

कॉलेजांत शिकते आहे एवढें त्याला माहीत होतें. त्या माहितीवरून व तिच्या चेहऱ्यामोहऱ्यावरून—विशेषतः तिच्या नासिकेची बाबासाहेबांच्या नासिकेप्रमाणेंच असलेली ठेवण पाहून—त्यांची पुण्याला असणारी मुलगी बहुधा हीच असावी असा त्यानें तर्क केला असल्यास नवल नाहीं

पण अशा तर्कांनं अनुमानानें माणसाचें समाधान झाल्यावर आणखी काय हर्ष होतें ? आपल्या तर्काला न् अनुमानाला सत्याचें अधिष्ठान लाभण्यासाठीं पुरावे हुडकत राहण्याची त्याची घडपड सुरू होते. चन्द्रकान्ताच्या मनाचीहि घडपड सुरू झाली. पण दुसऱ्या दिवसाशिवाय ती सफल होण्याचें चिन्ह दिसेना. तो अगदीं निराश होण्याच्या बेतांत आला. आणि त्याच बेळीं 'इच्छा आहे-तेथें मार्ग आहेच' ह्या उक्तीचा त्याला प्रत्यय आला.

रात्री जेथण झाल्यावर साक्षरता प्रसार बर्गांकडे जाण्यासाठीं तो शंकरच्या खोलीवर आला. शंकरची खोली रस्त्यावरच असल्यामुळें तो नेहमीं जातांजातां त्याच्या खोलींत डोकावून जात असे व शंकरलाहि त्याच्या शिकवणीचा बार असल्यास बरोबर घेऊन जाई.

मनांत विशिष्ट हेतु बाळगूनच आज तो शंकरच्या खोलीवर आला होता. शंकरची बायको पार्वती ही बाबासाहेबांच्या बंगल्यावर कामाला जात असे. तेव्हां त्यानें अटकळ बांधली होती कीं, बोलण्याच्या ओघांत पार्वतीकडून आपणाला हबी असलेली माहिती मिळेल.

दुपारी बारा ते आठपर्यंत दिवसपाळीचें काम करून येऊन शंकर नुकताच एक जीर्ण कांबळें अंथरून त्यावर आडवा झाला होता. तो चन्द्रकान्त दारांत दिसल्यावर 'याऽ, दाऽदाऽऽ' असें म्हणून उठून बसला. कांबळें नीट पसरून त्याच्यावर चन्द्रकान्ताला बसण्यासाठीं त्यानें जागा करून दिली. चन्द्रकान्त भितीला (अर्थात्, पत्र्याला) टेकून बसला. त्या चाळीच्या बाजू, भिंती, दारें, छपर, सारें कांहीं पत्र्याचें होतें. शंकरचा सारा संसार पत्र्याच्या एका खोलींत मांडला होता. सुदैवानें म्हणा, अगर दुदैवानें म्हणा, त्या खोलींत पसाराहि फारसा दिसत नव्हता. भिंतीच्या एका कोपऱ्यांत एक लांकडी पेटी असून तिच्यावर पांघरायची बाकळ

ब इतर कपड्यांच्या घडया टाकलेल्या होत्या. दुसऱ्या कोपऱ्यात गाडग्या-मडक्यांची उतरंड असून जबळच तवा, पितळी अशीं स्वैपाकाचीं मांडीं उभीं करून ठेवलीं होती. जबळच चूळ पेटलेली असून खोडक्यांचा (उंसाच्या बुडख्यांचा) घडघडा जाळ लागलेला होता. चुलीबिरील अँस्युमिनियमच्या पातेल्यांतील पाणी आघण येऊन सळसळत होतें. चुलीवर पाणी ठेवून पार्वती नुकतीच कुठें तरी गेली असावी, असा चन्द्रकान्तानें तर्क केला.

‘ काय शंकर इतक्यांतच पडला होतास ? अन् पाकबैनी कुठं दिसत नाही ती ? ’

‘ कामावरनं आलं कीं असं दमत्यागत होतं बगा. दोन सालांमागं हाच शंकर तांबडं फुटल्यापासनं दिवस बुडस्तबर मोटेवर नाहीतर दारा-वर खडा राह्यला तरी कधीं हाशहुश करायचा नाही, असं सांगितलं तर पखाद्याला खरं दिखुन बाटायचं नाही. बैलांसंग न् हिरभ्यागार जित्राबा-संगं वेळ कसा हां हां म्हणतां निघून जायचा. त्या कामांत कस होता न् अंगांत दिखुन. नाहीतर हें काय, यंत्रापुढं आठ-आठ घंट खड टाका-यचं न् घंट्या-अर्ध्या घंट्यांनं त्याला तेल सोडायचं ! ’

चन्द्रकान्तानें त्याच्याकडे पाहिलें. खरोखरच दोन वर्षांत त्याच्या शरिरांत किती फरक पडला होता ! त्याच्या डोक्यावरलें पूर्वीचें तें मुंडासें अन् अंगांतली पैरण जाऊन त्याच्याजागीं जटा बाढवल्यासारखे राकट केस अन् निळी शर्ट पॅट आली होती. पूर्वी तजेळदार दिसणारा त्याचा चेहरा मल्लू दिसत होता ब त्याच्या पूर्वीच्या दणकट, राकट मनगटाबरील ब हाताबरील शिरा आतां उठून दिसत होत्या !

चन्द्रकान्त कांहीं म्हणणार इतक्यांत दारांत पावळें बाजलीं. पार्वतीच आली होती. तिच्या हातांत कसली तरी लहान पुडी होती.

‘ काय भावजी, तुम्हास्नी आज बनलं जनुं गरिबाकडं यायला ? ’ असें चन्द्रकान्तास उद्देशून आणि नंतर कांहींसें आपल्या नवऱ्यास ब कांहींसें स्वगत अशा रीतीनं ती म्हणाली, ‘ भावजीच्या बळखी आतां

बंगल्यांतल्या माणसासंगं झाल्यावर खोपटांतल्या गरिबांची सय त्यांना कशानं व्हावी ?'

साक्षरता-प्रसार वर्गाच्या कामानिमित्तानें गेले दोन-तीन दिवस चन्द्रकान्ताला शंकरकडे यायला पुरसत मिळाली नव्हती. त्या गैरहजेरीचा संबंध पार्वतीनें अशा प्रकारें दाखविला होता.

चन्द्रकान्ताच्या लक्षांत तें आल्यावांचून राहिलें नाहीं. पण शंकरला तिचें बोलणें कांहींच समजलें नाहीं. म्हणून त्यानें विचारलें. 'तूं म्हणतेस काय, मला तर कांहींच कळत नाहीं. बंगल्यांतलीं मानसं कोन, काय ?'

चिमटीच्या अंदाजानें चुलीवरील पातेल्यांत साखर टाकतां टाकतां ती बोलूं लागली, 'अब, ती बाबासाहेबांची लेक. हेमलता बाई. आतां-पावतर त्या पुन्याला शिकायला होत्या जनुं. आतां त्या हतंच आल्याती नव्ह का. हतनंच आतां त्या कलापूरच्या कालिजांत जानार हैती म्हनं.'

'बरं, मग ?' ह्या हकीकतींत चन्द्रकान्ताचा काय संबंध असेंच जणूं काय शंकरला म्हणावयाचें होतें.

'आज सांजच्या बत्ताला मी बाबासाहेबांच्या बंगल्यावर गेल्यें हुतें तबा भाबजी बंगल्यांतनं भाईर पडतांना दिसलं. म्हनुनशान म्हनलं असल्या माणसांच्या संगतींत आम्हा गरिबांची कुटली सय न्हायची भाबर्जीना ?'

'पारू बैनीनं कशाचा संबंध कशाला जोडला बघ शंकर. मी संध्या-काळीं बाबासाहेबांच्या बंगल्यावर गेलों होतों तें बाबासाहेबांच्याकडे, आणि तेंसुद्धां आपल्या वर्गाच्या बाढदिवसासंबंधीं कांहीं विचारायला. कारणाशिवाय ह्या बळ्या लोकांच्याकडे जाणं मला आवडत नाहीं हें तुला माहीत आहे शंकर. यंदाचा बाढदिवस चांगला साजरा करावा असा माझा विचार आहे. साथी प्रकाश त्याच सुमारास कलापूरला येणार आहेत. तेव्हा त्यांनाच आणावं म्हणतो त्या समारंभाला जमलं तर, आपल्या कार्यालाहि जोर येईल त्यामुळे !'

शंकरजबळ हतकें आपुलकीनें सांगण्याचें कारण चन्द्रकान्त त्याला आपला दोस्त मानी हें तर झालेंच, शिवाय शंकर हा त्याच्या साक्षरताप्रसार

बर्गाचा पहिला विद्यार्थी होता, हेहि होतें. त्याला शिकवायला सुरुवात केल्यावरच एकएकजण वाढून शेवटी बर्गाचें शाळेंत रुपांतर झालें होतें.

पारूचा भिस्किल व चाणाक्ष स्वभाव चन्द्रकान्ताला माहीत होता. शंकर त्याचा बालपणापासूनचा दोस्त. चन्द्रकान्ताच्या घराला लागून असलेल्या एका झोपडीवजा घरांत शंकरच्या बापाचें बिऱ्हाड होतें. पार्वतीचा व त्याचा परिचय इथें आल्यापासून विशेष झाला असला तरी तिचा स्वभाव बोलका असल्यामुळें शंकरपेक्षा तीच त्याच्याशी अधिक बोलत राही. चन्द्रकान्त पार्वतीला आपल्या गोदू-शांता ह्या बहिणीसारखा मानी. आणि त्या दोघीहि आतां सासरीं निघून गेलेल्या असल्यामुळेंच कीं काय त्याचें भगिनीप्रेमासाठीं आमुसलेलें मन पार्वतीवर त्या प्रेमाचा वर्षाव करी. गेल्या दिवाळीला भाऊबिजेच्या दिवशीं पार्वती-कडून ओवाळून घेऊन तिला पांच रुपयांची ओवाळणीहि त्यानें घातली होती. ज्या हलाखीच्या रिघतींतून तें कुटुंब सध्यां जात होते, तीवद्रूप अपार सहानुभूतीहि चन्द्रकान्ताच्या या बागणुकीच्या मुळार्शी होती.

अशा परिस्थितींत पारूचें तें यष्टेखोर बोलणें चन्द्रकान्ताला आवडलें असल्यास नवल नाहीं. विशेषतः तें त्याच्या इच्छित विषयावर झाल्या-मुळें तर त्याला फारच रुचलें.

‘गरिबाकडला चहा तरी आवडतोय का बगा.’ चन्द्रकान्तापुढें फुटक्या कानाचा एक कप व बशी आणून ठेवीत पारूनें म्हटलें.

यष्टेच्या क्षेत्राच्याहि मर्यादा असतात. आतांचें पारूचें बोलणें ऐकल्या-वर ज्या करुण मुद्रेनें चन्द्रकान्तानें तिच्याकडे पाहिलें, ती मुद्रा कितीतरी बोलकी होती ! शंकरच्या तें ध्यानांत येऊनच कीं काय, तो तिला म्हणाला ‘काय अशी यष्टा करतीस उगी दादांची ? त्यांचा स्वभाव माहीत नाहीं न्हय तुला ? अग ते आपल्यांतलेच आहेत. आन् बंगल्यांतल्या हेमलता-बाईंची झाली बळख म्हणून कुठें बिघडलें ? हां हां, आतां दिवाळी आलीय तबा ह्या भाऊबिजेला दादा आपल्या बाय्याला येतील कीं नाहीं अशी भीति पडलीय न्हय तुला ?’

‘अब, त्या वळखीचा अन् भाऊबीजेचा काय संबंद?’... एवढें बोलून आपण आणखी कांहीं थट्टा केली तर ती चन्द्रकान्ताला कितपत रुचेळ ह्याचा अंदाज घेण्यासाठी तिने त्याच्याकडे पाहिलें.

चन्द्रकान्त म्हणाला, ‘याबलीस का ! बोल की वैनी. तूं केलेली थट्टा मला आवडत नाही असं झालंय कधी ? उलट, तूं अशी थट्टा करूं लागलीस म्हणजे मी आमच्या गोठु शांताशीस बोलतों आहे असा मला भास होतो. मघां थट्टेंत गरीब श्रीमंतीचा प्रश्न निघाला म्हणून मला थोडं बाईट बाटलं इतकंच.’

‘बरं तर मग आणखी चहा घ्या. तुमच्या कपांत कमी हुता.’ पार्वतीने चन्द्रकान्ताच्या कपांत चहा ओतीत म्हटलें. त्याचें चहाचें बेड तिला माहीत होतें. केव्हाहि त्याच्यापुढें कप केला तरी तो नको म्हणत नसे.

नंतर तो साक्षरताप्रसार वर्गाकडे गेला.

ज्या हेतूने तो शंकरकडे आला होता, तो त्याचा हेतु सफल झाला होता. त्यानें विचारण्यापूर्वीच त्याला हवी असलेली माहिती पार्वतीकडून मिळाली होती.

हेमलता ही आपल्या तर्काप्रमाणें बाबासाहेबांची मुलगाच असून ती आतां इथें राहून कॉलेजांत जाणार आहे. ही हकीकत कळल्यामुळें त्याला विशेषच आनंद झाल्यासारखा दिसत होता.

ती स्वभावानें कशी असेल, तिच्या-आपला परिचय झाल्यावर तो वाढविण्याची ती इच्छा घरील काय, आपण कबि आहोंत हें तिला माहीत असेल काय, नसल्यास माहीत झाल्यावर तिला काय वाटेळ, ती कॉलेज कन्यका असली तरी सगळ्याच कॉलेजांत जाणाऱ्या मुलींना काव्याची आवड असते असें नाही ! पोशाख, पावडर, नटणें-मुरडणें हेच कितीतरी मुलींचे आवडते विषय असतात ! तसेंच तिचें असलें तर—

ह्या विचारानें त्याच्या मनांत उगीचच अस्वस्थता निर्माण केली. माणसाला एकदां पाहिलें कीं, त्याच्या आवडी-निवडी, छंद, स्वभाव ह्यांची विनचूक पारख करण्याचें एखादें शास्त्र आपल्याला अवगत असतें तर किती बहार झाली असती असाहि विचार त्याच्या मनांत चमकून

गेला. माणसाच्या चर्येवरून व बोलण्याचालण्यावरून त्याच्या स्वभावा-विषयी कांहीं ठोकताळे बसविलेले मार्ग त्यानें कुठेंतरी वाचलें होतें. कदाचित् त्या शास्त्रांत अधिक प्रगति होत गेली तर—

अशा प्रकारें राहून राहून त्याचें मन तिच्याविषयीच विचार करीत होतें.

रात्री त्याला पडलेल्या एका स्वप्नांत त्यानें तिला विचारलें देखील—तुम्हाला काव्याची आवड आहे ?

पण त्यावर तिनें आपल्या गालाला गोड खळी पाडून फक्त मिस्किल हास्य केलें होतें !

आणि चन्द्रकान्त विशेषच बुचकळ्यांत पडला होता.

×

×

×

दुसरे दिवशी सकाळीं चन्द्रकान्त बाबासाहेबांच्या बंगल्यावर गेला. दिवाणखान्यातील वर्तुळाकार टेबलाभोंवतीं एका खुर्चीवर बाबासाहेब व दुसरीवर हेमलता बसली होती. बाबासाहेबांच्या पोषाखावरून ते कारखान्यांत जायला निघण्याच्या तयारींत असावेत असें दिसत होतें. चन्द्रकान्ताला पाहतांच 'याऽऽऽ' असें उद्गाहन ते बोलूं लागले, 'तुम्ही काल येऊन गेल्याचें सांगितलं हेमानं अन् तुम्ही सकाळीं येणार असल्याचा तुमचा निरोपहि तिनें सांगितला. तुम्ही आतां आलांत हें बरं झालं. नाहीतर पुन्हां तुमची माझी चुकामूक झाली असती. '

चन्द्रकान्त येऊन बसतांच हेमलतेनें खुर्चीवरून उठण्याचा अभिनय केला. मग तिच्या मनांतून खरेंच तिथून उठायचें होतें, कीं बाबासाहेबांच्याकडून 'बस' म्हणवून घेण्याच्या अपेक्षेनें तिनें तसें केलें, हें कळावयास मार्ग नाही. बाबासाहेबांचें तिच्या चुळबुळीकडे लक्ष जातांच ते म्हणाले, 'बस कीं. तसं कांहीं यांचें विशेष खाजगी काम नाही. अन् हो खरंच, तुलाहि यांचा परिचय करून द्यायला हवा. तुला तो आवडेल. '

किंचित् स्मित करीत हेमलता आतां खुर्चीत बसली. तिची चन्द्रकान्ताकडे सहज नजर गेली. आजहि त्यानें कालच्याप्रमाणेंच पोषाख केला होता. पण तो अधिक काळजीपूर्वक केल्यासारखा दिसत होता. सकाळीं आघोळ उरकून लगेच इकडे आल्यामुळें त्याच्या चर्येवरील

टवटवीतपणांत अधिकच भरः पडली होती. न विंचरलेल्या केसांच्या एक दोन बटा तशाच मधूनमधून कपाळावर खेळत होत्या.

‘ही आमची हेमा-हेमलता. ही इतके दिवस पुण्याला फर्ग्युसन्मध्ये होती. यंदा ज्युनिअरला आहे. आतां ती इथंच राहून कलापूरच्या कॉलेजांत जाणार आहे. बी. ए. ला मराठी घेतलंय तिनें.’

यांतली बरीचशी माहिती चन्द्रकान्ताला कळलेली होती, नव्हे ? तथापि जणूं काय आपणांला ती प्रथमच कळते आहे अशा आविर्भावांत ‘असं का ?’ ‘होय ?’ असा रुकार देत तो ती ऐकून घेत होता.

‘अन् हे चन्द्रकान्त. इथल्या ऑफिसांत आहेत. मोठे ‘स्मार्ट’ आहेत आणि हे कवि दिखिल आहेत बरं का चांगले. यांच्या मासिकांतून येणाऱ्या कविता वाचल्या असतील तूंहि ? मजुरांच्याकरितां रात्रीची शाळा पण चालवली आहे यांनीं’

हेमलतेनेंहि ही सारी हकीकत पारकडून काढून घेतलेलीच होती. तरीपण बाबासाहेबांचें बोलणें संपतांच डोळ्यांत अपूर्व पाणी खेळवीत ती म्हणाली, ‘आपणच कवि चन्द्रकान्त ? किती आनंदाची गोष्ट ! मला कल्पनाहि नव्हती, तुम्ही इथल्या कारखान्यांत असाल म्हणून. ‘प्रतिभे’नं लावलेल्या चढाओढींत तुमच्या कवितेला पहिलं बक्षिस मिळालं ना ?’

‘हो खरंच. कारखान्यांत कुणीतरी सांगितलं खरं तुमच्या कवितेला बक्षिस मिळाल्याचं. Congratulations हं. अन् तुम्हांला आणखी एक सांगायचं राहिलंच चन्द्रकान्त.’ हेमलतेकडे पहात बाबासाहेब म्हणाले, ‘आमच्या हेमालासुद्धा कविता करायचा नाद आहे. परबां तिनें आपल्या कॉलेज मॅगझिन् मधल्या कविता मला दाखवल्या होत्या.’

‘काय, याहि कविता करतात ? पाहूं तरी, काहीं हरकत नसली तर.’

‘माझ्या कसल्या आल्याहेत कविता ? बाबांचं आपलं काहींतरीच. नुकतींच कुठं मी कविता करायला सुरुवात केलीय. अजून नीट मनासारख्या जमत नाहींत. कॉलेज मॅगझिन्मध्ये आलेल्या कविता त्या काय असायच्या ?’

‘ इतर कुठं प्रसिद्धीसाठी नाहीत पाठवल्या अद्याप ? ’

‘ इतर कुठं कुठलं ? माझ्या एका कवितेची आमच्या प्रोफेसरांनी फार बाखाणणी केली, म्हणून मी ती प्रतिभेकडे पाठवली, तर चार दिवसांत परत पाठवली ती संपादकांनी. आमच्याच प्रोफेसरांनी आम्हाला हरमऱ्याच्या झाडावर चढवायचं नाही तर कुणी ? ’

‘ नाही, चुकतंय तुमचं. तुम्ही प्रसिद्धीसाठी इतकी घाई केली नाही पाहिजे. बरं. पाहू तरी तुमच्या कविता.. ’ चन्द्रक्रान्ताने पुन्हा आग्रह केला, तेव्हा हेमलता आपल्या कविता आणण्यासाठी गेली.

तेवढ्यांत विषयांतर करून सिगारेटच्या धुराच्या वर्तुळाकडे संयपणे पाहता बसलेल्या बाबासाहेबांना उद्देशून चन्द्रक्रान्त म्हणाला, ‘ मी आपणांकडे अशाकरिता आलो होतो की, येत्या दिवाळीच्या पाडव्याला आमच्या साक्षरता प्रसार वर्गाचा बाढदिवस येतोय. त्यासाठी कुणी बाहेरचे पाहुणे बोलावून समारंभ साजरा करावा असा विचार आहे, अर्थात् तुमची त्याला संमति असली तर— ’

‘ हो, हो, अशा गोष्टीला माझी संमति नसायला काय झालं ? आणि थोरल्या साहेबांचं तर नेहमी म्हणणं असतं की, जेणेकरून बाहेरच्या लोकांचं लक्ष आपल्याकडे वेधून घेतां येईल असे उत्सव-समारंभ अवश्य साजरे करीत चला म्हणून. अशा कामी थोडाबहुत खर्च झाला तरी हरकत असणार नाही त्यांची. बरं, कोण येण्यासारखं आहे ? कलापूरचं कुणी..... ’

‘ त्याच सुमारास पुण्याचे सुप्रसिद्ध समाजवादी पुढारी प्रकाश हे कलापूरला येणार असल्याचं वर्तमानपत्रांत जाहीर झालं आहे, तर त्यांनाच बोलवावं म्हणतो आपली मान्यता असली तर. ’

‘ प्रकाश येणार आहेत कलापूरला ? पण ते आपल्याकडे येतील का ? येऊ शकतील तर माझी काही हरकत नाही. ’

मी कलापूरला जाऊन चौकशी करून येतो, तेथील समाजवादी कचेरीत माझी ओळख आहे. तिच्यामुळं जमेलसं वाटतं. ’

‘ पाहून कळवा मग ’ असें म्हणून त्यांनीं मनगटावरील घड्याळाकडे पाहिलें आणि ते उठले.

नंतर कॉलेज मॅगेशिनच्या अंकाचीं पानें चाळीत बसलेल्या हेमलतेला उद्देशून ते म्हणाले, ‘ बरं, हेमा-जातों मी. आणि चन्द्रकान्त, तुम्ही मदत करीत चला आमच्या हेमाला तिच्या वाड्मयाच्या अभ्यासांत. तिलाहि आपलं नांव मासिकांतून शळकाबसं वाटतं. काय असतं इतकं त्यांत कुणास ठाऊक! बाकी, आमचा व्यवसाय पडला असला केमिस्टचा-रसायनशाळेंत काम करणाराचा ! आम्ही आपलं प्रत्येक गोष्टीचं पृथक्करण करतों. आम्हांला ह्या तुमच्या काव्य-विषयांत गम्य नाहीं. बरं, तें असो. अन् हेमा, चन्द्रकान्तासाठी चहा ठेवायला सांग गणूला. ’

गणू हा त्यांचा स्वैपाकी. बयानें पोरसबदाच, पण स्वैपाकांत मोठी कुशल होती गणवाची स्वारी. थोडेच दिवसांपूर्वी तो बाबासाहेबांच्याकडे आला ब काम देण्याबद्दल गयाबया करूं लागला. अखेर हेमलतेच्या मध्यस्थीनें त्यांनीं त्याला आपल्याकडे स्वैपाकी म्हणून ठेवून घेतलें.

‘ तुम्ही नाहीं का थांबत चहा होईपर्यंत ? ’

‘ बरं. लौकर आणायला सांग गणूला. ’

पण तेवढ्यांत ‘ साहेब, ’ ‘ साहेब ’ असें पुकारीत ऑफिसांतला शिपाई आला. थोरले साहेब कारखान्यांत आले होते म्हणून तो बाबासाहेबांस बोलवायला आला होता.

‘ काय, साहेब आलेत कारखान्यांत ? तर मला थांबून उपयोगी नाहीं. मी जातों, हेमा. अच्छा, चन्द्रकांत. ’

असें म्हणून खाट्खाट् बूट बाजवीत ते निघूनहि गेले.

‘ बाबांचं हें सदाचंच असं आहे. ’ हेमलता पुटपुटली.

‘ पाहूं तुमच्या कविता. ’ असें म्हणून चन्द्रकान्तानें तिच्या जवळून कॉलेज मॅगेशिनचे अंक घेतले. लौकरच चहाहि आला. मग दोन्ही-चाहि आस्वाद घेण्याचें कार्य एकदमच मुरू झालें. कोणत्याहि नवशिक्या कवीच्या असाव्यात तशा तिच्या कविता होत्या. भावनेची सखोलता किंवा कल्पनेची उत्तुंगता तिच्यांत विशेषत्वानें प्रत्ययाला येत नव्हती,

अन् येणें शक्यहि नव्हतें, तरी कल्पनांची मांडणी व रचनेची सफाई चन्द्रकान्ताला बरी वाटली, कविता-वाचन चालूं असतां चन्द्रकान्ताच्य चर्येवर दृग्गोचर होणारे सूक्ष्म बदल ती आतुरतेन न्याहाळून पाहात होती. आपल्या काव्यावरचा त्याचा अभिप्राय ऐकण्यास ती उत्सुक झाली होती

‘ एक वर्षाच्या व्यासंगाच्या मानानं ठीकच आहेत, पण पद्धतशीर व्यासंग करायला हवा, आतांपर्यंत कोणकोणते कवि वाचलेत तुम्ही ? ’

‘ तसं अभ्यासाच्या दृष्टीनं काहीं वाचन केलं नाहीच म्हणून तरी चालेल, परिक्षेसाठीं अभ्यासाच्या लागणाऱ्या कवितोशिवाय मुद्दाम अभ्यास असा केला नाही, तरीपण मराठीतलं रवि-किरण मंडळापासून अळीकडचं काव्य वाचलंय बरंच ’ त्याच्या बोलण्यानं उत्तेजित होऊन हेमलतेनं उत्तर दिलें,

‘ यापुढं तुम्ही नीट व्यासंग करा, तुम्ही चांगल्या कविता कळं शकाल, ’

‘ तुम्ही मदत केलीत तर...कराल ? ’

‘ हो, हो, करीन कीं. ’

‘ मला असं कुणीतरी साह्य करायला हवंच होतं, तुम्ही आकास्मिक-पणें भेटलांत, किती छान झालं, मला मोठीच काळजी पडली होती कीं, इयल्या वातावरणांत आपला बेळ कसा जाईल याची, तुम्ही भेटल्यानं ती देखील चिंता दूर झाली. ’ तिच्या बोलण्यांत आनंद, कृतज्ञता, इत्यादि संमिश्र भावना व्यक्त होत होत्या,

त्या प्रसंगानंतर तिला आपण आपल्या मैत्रिणींनीं कुचेष्टिलेल्या, आपल्यालाहि गोंधळून सोडणाऱ्या मजूर वसाहतींत नसून कविकल्पित तरुल-तांनीं बहरलेल्या नंदनवनांत आपण विहार करीत आहोंत, असाच बरचेवर भास होत होता !

साथी प्रकाश

सौंदर्याविषयीं आकर्षण हा जसा चन्द्रकान्ताच्या वृत्तीतील एक विशेष होता, त्याचप्रमाणे दलित वर्गाविषयीं जिह्वाळा हाहि त्याच्या वृत्तीतील दुसरा एक विशेष होता. काहीं अंशी तो त्याच्या परिस्थिती-तूनहि निर्माण झाला होता. तो स्वतः बुद्धिमान होता. गुणी होता. परंतु परिस्थितीच्या फटकाऱ्यामुळे त्याला स्वतःच्या आशा-आकांक्षा निमूटपणे सोडून द्याव्या लागल्या होत्या. कारकुनीचे लाजिरवाणे जिणे कंठावे लागत होते. प्रचलित विषम समाजरचनेमध्ये गुणांची व श्रमांची योग्य ती कदर केली जात नाही हे त्याला स्वानुभवावरूनच पटत चालले होते. आणि त्याला नोकरीला क्षेत्रहि असे मिळाले होते की, विषम समाजरचनेतील दोष, अन्याय यांचे मूर्तिमंत दर्शन त्याला प्रत्यही तेथे घडत राहावे !

रात्रंदिन यंत्रशेजारी काम करणाऱ्या मजुरांचे ते यांत्रिक जीवन पाहिल्यावर त्याला भ्रम पडे-जीवन, जीवन ते हेंच काय ? स्वतःच्या नि पोरावाळाच्या पोटाला ओली कोरडी भाकरी आणि लाज राखण्या-पुरता कपडा मिळविण्यासाठी विचारे, ऊन, थंडी, पाऊस, दिवस वा रात्र काहीं न पाहता गुलामासारखे रावतात-आणि जरूर त्या गरजाहि पुरेशा भागवू शकत नाहीत-याला जीवन म्हणता येईल काय ? हे जीवन म्हणायचे की जीवनाचे विडंबन ?...अशा तऱ्हेचे अनंत विचार त्याच्या डोक्यात काहूर माजवून सोडत.

त्याचा मजुरांकडे ओढा असल्यामुळे त्यांच्यात मिसळायला, त्यांच्या सुखदुःखांशी समरस व्हायला त्याला कमीपणा वाटत नसे विशेषतः शंकरचे विव्हाड कारखान्यावर आल्यापासून तर तो त्या वर्गात जास्तच मिळून मिसळून लागला. शंकर त्याच्या गाबचा म्हणून चन्द्रकान्ताचे त्याच्या

कडे जाणें येणें होऊं लागलें. त्यामुळें शंकरकडे येणाऱ्या इतर मजुरांशींहि त्याचा संबंध येऊं लागला. मजूरवर्ग कांहीं अंशीं अधिक भाविक असतो. त्यांच्यांतल्या कांहीं हौशी मंडळींनीं एक 'गुरुवारचें भजनी-मंडळ' स्थापन केलें, भजनापरी भजन झालें. करमणूकहि झाली. नाहींतरी कारखान्याच्या त्या ओसाड माळावर-लक्ष्मीनगर बसाहतीच्या जागेला तेथील रहिवाशांनीं दिलेलें नांव आहे हें-करमणुकीला दुसरें काय साधन होतें? शंकरबरोबर कधीं कधीं गंमतीनें चन्द्रकांतहि त्यांच्या कार्यक्रमाला जात असे.

पुढें पुढें ह्या लोकांसाठीं आपण प्रत्यक्ष कांहींतरी केलें पाहिजे, नुसतें त्यांच्या पारिस्थितीच्या अवलोकनानें न सद्धानुभूतीनें काय होणार? असे विचार चन्द्रकान्ताच्या मनांत घोळूं लागले. आपला त्यांच्याशीं नित्य संबंध येईल असा कांहींतरी उपक्रम सुरू करण्याबद्दल तो विचार करूं लागला. साक्षरता प्रसाराचा त्याच्या आटोक्यांतला कार्यक्रम त्याला सुचला व पटला. प्रारंभी शंकरला एकठ्यालाच शिकवायला सुरुवात केल्यावर एक एक जण बाढूं लागला. घरची जागा जशी अपुरी पडूं लागली, तशी मजूर वस्तीतीलच जुन्या ऑफिसची जागा त्यानें शाळेसाठीं मिळवली. गेल्या दिवाळीच्या पाडव्यापासून शाळेचें काम व्यवस्थित सुरू झालें. शाळेंत येणाऱ्या मजुरांचे त्यानें कामाच्या पाळीवर गट पाडले, व फक्त रविवारची सुटी ठेवली.

चन्द्रकान्त जसजसा त्यांच्यांत मिसळत चालला तसतसा त्यांचा त्यांच्यावर विश्वास बसत चालला, त्याच्याबद्दल आपलेपणाची भावना निर्माण झाली. कुणाकडे कांही कार्य होवो, त्याला बोलावणें येऊं लागलें. कुणाकडे सत्यनारायण होवो, त्याला प्रसादाला निमंत्रण येऊं लागलें.

मजुरांचें जीवन त्याला अधिक जवळून न्याहाळतां आलें.

याचवेळीं त्यानें मार्क्सवादी बाङ्गमय बाचण्यास सुरुवात केली होती. त्या विचारसरणीनें तो भारला गेला. भांडवलदारवर्गाकडून मजुरांची होणारी पिळणूक तो डोळ्यांनीं पाहता होता. तिच्यामुळें त्याचें चित्त व्यथित होत होतें. देश स्वतंत्र झाल्यावर ही स्थिति पालटेल अशी

इतरांप्रमाणे त्याचीहि समजूत होती. पण-पण काय ! देश स्वतंत्र झाला, ब्रिटिश साम्राज्यशाहीच्या पकडीतून सुटला अन् हिंदी भांडवलदारांच्या पकडीत सांपडला. सामान्य जनतेची स्थिति अधिकच बिघडली. अगदी पराकोटीला गेली. भांडवलदार वर्गाच्या नफ्याचें प्रमाण मात्र पारतंत्र्यांतील काळापेक्षा अनेक पटींनी वाढलें. स्वातंत्र्याचा खरा फायदा उठवला त्यांनी. ज्या नेत्यांना जनतेने देवाप्रमाणें मानलें, त्यांची अवस्थाहि निष्क्रिय, अगतिक-अगदी दगडी देवासारखीच झाली.

आपल्या सरकारच्या घोरणाची, त्याच्या दुर्बलतेची त्याला कीव येई. कधी तो हताश होई, तर कधी त्याचा त्वेष अनावर होई. त्याचे विचार भडकत, पण ती एकांतिक विचारसरणी त्याच्या मनात दृढमूल होत नसे. तिच्यातील दोष त्याच्या ध्यानांत येत. रक्तपात-रंजित क्रांतीचें रशियातील सध्यांचें स्वरूप त्याला दिसूं लागे. त्याचे विचार लोकशाही समाजवादावर स्थिर होत. समाजवादी नेत्यांबद्दल त्याला पहिल्यापासूनच आदर होता. बेचाळीसच्या लढ्यातील त्याच्या कार्यामुळे तो द्विगुणित झाला होता.

तेव्हा त्या पक्षातीलच साथी प्रकाश यांच्यासारखा पुढारी कलापूरला येणार आहे, असें त्यानें वृत्तपत्रांत वाचल्यावर त्यांनाच आपल्या समारंभासाठीं बोलवावें असें त्याच्या मनांत आलें आणि त्यासाठीं त्यानें बाबासाहेबांची संमति पण मिळविली.

साथी प्रकाशाच्याकडूनहि होकार आला. चन्द्रक्रान्ताचा आनंद गगनांत माबेना.

साथी प्रकाश यांचें जीवन मोठें उद्बोधक होतें. ते मुंबई विश्वविद्यालयाचे फर्स्ट क्लास एम्. ए असून अलाहाबाद विश्वविद्यालयांत त्यांनीं कांहीं वर्षे प्राध्यापकाचें काम केलें होतें. तीस सालच्या महात्माजींच्या कायदेभंगाच्या चळवळीनें ज्या अनेक युवकांना आपणांकडे आकृष्ट करून घेतलें, त्यांपैकी साथी प्रकाश हे एक होत. देशामध्ये इतक्या महत्त्वाच्या, इतक्या स्फूर्तिदायक घडामोडी चालूं असताना आपण विद्यार्थ्यांपुढें नुसर्ती व्याख्यानें देत बसवें ही गोष्ट त्यांच्या

मनाला रुचेना. आपल्या राष्ट्राचा नवा इतिहास आपल्या डोळ्यांसमोर रोज घडत असतांना रोमच्या नू ग्रीसच्या जुन्या वैभवांत स्वतः रममाण होणें व विद्यार्थ्यांनाहि गुंगवून सोडणें त्यांना कसें आवडावें ? तात्काळ त्यांनीं आपल्या प्राध्यापकपदाचा राजीनामा दिला आणि गांधीजींच्या चळवळींत ते सामील झाले. विद्यार्थ्यांचें त्यांच्यावर अतिशय प्रेम. किती तरी विद्यार्थ्यांनीं त्यांच्या मागोमाग कॉलेजें सोडलीं. पुढें नाशिकच्या तुरुंगांत ज्या थोड्या तरुणांनीं काँग्रेस समाजवादी पक्षाची स्थापना केली, त्यांत प्रकाश एक प्रमुख होते. त्यांचें मुख्य कार्यक्षेत्र महाराष्ट्र हेंच असलें तरी त्यांनीं अखिल हिंदुस्थान पायांखालीं घालून जनताजनार्दनाचें अगदीं जबळूत दर्शन घेतलें होतें. त्यांनीं बेचाळीसच्या चळवळींत केलेलें कार्य तर अपूर्व होतें. त्या काळीं सातारा जिल्ह्यांत ब्रिटिश सत्तेचें जूं फेकून देऊन ठिकाठिकाणीं ग्रामराज्यें स्थापन करण्यांत नि तीं सुरळीत चालूं ठेवण्यांत त्यांचेंच प्रमुख अंग होतें. हें सारें कार्य त्यांनीं भूमिगत राहून केलें. सरकारनें त्यांना पकडण्यासाठीं जंगजंग पछाडले, पण ते काहीं अखेरपर्यंत सरकारला मिळाले नाहीत. अन् विशेष हें कीं, कित्येकदां ते प्रकटपणें त्या भागांतून बाबरत असत ! जनतेचीहि त्यांच्यावर किती भाक्ति होती, त्याचेंच हें प्रत्यंतर होतें.

अशा प्रकारचा पुढारी आपलें कार्य पाहायला येणार म्हणून चन्द्रकान्ताला आनंद होणें साहजिकच होतें. दोन दिवस अहोरात्र परिश्रम करून त्यानें नेत्यांच्या तसबिरींनीं, तिरंगी माळांनीं, नि घोष-वाक्यांनीं सर्व शाळा शृंगारली. मजुरांनींहि त्याला सर्व प्रकारचें साह्य केलें. प्रकाशसारखा पुढारी आपल्या शाळेला भेट देणार म्हणून त्यांनाहि काय हुरूप आला होता पण !

अखेर, प्रकाशांच्या आगमनाचा दिवस उजाडला. ठरलेल्या वेळा पूर्वीच शाळेबाहेरील व्याख्यानाची जागा माणसांनीं नुसती फुलून गेली. पाहुण्यांच्या डाव्या-उजव्या बाजूला मांडलेल्या खुर्च्यावर बाबासाहेब, हेमलता व कारखान्यांतील इतर अधिकारी मंडळी बसली होती. बाबासाहेबांच्या उजव्या हाताला सुटानुटांत असलेला तरुण चन्द्रकान्ताला

अगदीं नवखा, अपरिचित दिसला. एका पुढाऱ्याचे व्याख्यानाला जायचें म्हणूनच कीं काय, त्या तरुणानें पाश्चात्य पोषाखाला विसंगत अशी गांधी टोपी मोठ्या ऐटीनें किंचित् कलती अशी ठेवून दिली होती. व्रत म्हणून गांधी टोपी वापरण्याचा स्वातंत्र्य-प्राप्ती पूर्वीचा काळ जाऊन आतां अशा रीतीनें तिचा फैशन् म्हणून सभा संमेलनांतून उपयोग होऊं लागला होता तर ! समारंभस्थानीं तो तरुण बाबासाहेबांच्या बरोबरच आला असल्यामुळें त्यांचा कुणी नातेवाईक वा पाहुणा असावा असा चन्द्रकान्तानें तर्क केला. तो स्वतः समारंभाच्या तयारींत गुंतलेला असल्यामुळें त्याची ओळख करून घेण्याची संधि त्याला मिळाली नाहीं.

नियोजित वेळी प्रकाश आले व लगेच कार्यक्रमास सुरुवात झाली.

टाळ्यांच्या प्रचंड कडकडाटांत प्रकाश बोलण्यास उभे राहिले, श्रोतृ, बुंदावर चहुंवाजूला सस्मित नजर फिरवून त्यांनीं प्रणाम केला. त्यांच्या बालसदृश निरागस मुखावरील स्मित जितकें आकर्षक, तितकाच त्यांच्या डोळ्यातील स्नेहल व करुण भाव श्रोत्यांचीं अंतःकरणे कवजांत घेणारा होता. त्यांच्या संथ, अंतःकरणापासून निघालेल्या व आत्मप्रत्ययानें ओथंबलेल्या वाणीनें तर श्रोत्यांचें देहमान हरपलें. अगदीं संथपणें त्यांनीं बोलण्यास सुरुवात केली.

“ आज आपला देश स्वतंत्र झाला आहे. पारतंत्र्याचें जोखड आपण मानेवरून फेकून दिलें आहे. पण त्यासाठीं आपणाला जबर किंमत द्यावी लागली. देशाची फाळणी झाली. लाखों लोक निराधार झाले. इकडे जनतेची कल्पना कीं, आपण स्वतंत्र झालों. आतां आपण सुखी होऊं. पण ब्रिटिशांनीं जातांना अनेक पेचप्रसंग निर्माण करून ठेवले होते. आपल्या पदरांत त्यांनीं निभेंळ, बाबनकशी स्वातंत्र्याचें सोनं टाकलं नव्हतं. त्यांत बरंचसं हीण होतं. तरीहि आपल्या नेत्यांनीं तें पत्करलं. त्यांची भावना होती, कीं देशप्रेमाची आंच लावून तें उजळून घेऊं. शुद्ध करून घेऊं. पण त्या आंचीची झळ सामान्य जनतेलाच लागू लागली ! स्वातंत्र्याचें सुवर्ण अधिकाधिक शुद्ध होण्याऐवजीं सामान्य जनतेचे संसार त्या झळीनं होरपळून जाऊं लागले. जनतेंत एक प्रकारचं नैराश्य पसरलं.

महात्माजींनीं हि उद्गार काढले कीं—स्वातंत्र्य आलं, पण जनतेत उत्साह दिसत नाही ! मी शहरांत हिंडलों, खेड्यांत गेलों, कारखान्यांत गेलों, खार्णींतील मजुरांबरोबर बोललों. जनतेची दुरवस्था पाहून माझ्या डोळ्यांत वरचेवर पाणी उभं राही. मी स्वतःलाच बिचारं लागलों—स्वातंत्र्य आलं. पण ह्या लोकांच्या स्थितीत काय बदल झाला आहे ! उलट सामान्य जनतेचं जीवन अधिकाधिक कष्टतर होत चाललं आहे. महागाई बेसुमार वाढली आहे. ”

अशी सुरुवात करून नंतर त्यांनीं ह्या महागाईच्या मुळाशी सरकारचें निर्णयत्रणाचें घोरणच कसें आहे व त्यामुळें भांडवलदारांनीं मात्र क्रोडो रुपयांचा नफा कसा उकळला हें दाखवून दिलें. आणि तरीसुद्धा त्यांची व्रकासुरी भूक अद्याप वाढतीच कशी आहे. ते सरकारकडून नवीनवीं आश्वासनें व सबलती कशा मिळवीत आहेत याचें विवेचन केलें. व उत्पादन वाढ करण्याला तेच नाखूष असून मजुरांच्या ऐवजी आज तेच खरोखर संपावर आहेत, असें विधान करून ते म्हणाले—

“अशा परिस्थितीत मजुरांनीं संघटित होण्याची फार आवश्यकता आहे. ह्यावेळींच त्यांनी एकजूट करून चालू असलेल्या देशविरोधी कारबाया हाणून पाडल्या पाहिजेत. सरकारी घोरणाविरुद्ध प्रचंड आवाज उठवला पाहिजे. सध्यांच्या सरकारच्या हातून देशांत समाजवाद प्रस्थापित होणं अशक्य आहे. कुणीहि उठावं व स्वार्थासाठीं काँग्रेसची पांढरी टोपी घालावी असा प्रकार सुरू झाला आहे. सेवेपक्षां सत्तेकडे काँग्रेस पुढाऱ्यांचं लक्ष लागलं आहे. लांचलुचपत, वशिलेबाजी यांना ऊत आला आहे. बहुजन समाजाच्या हितासाठीं झटण्याची पात्रता आज काँग्रेसमध्ये नाही. म्हणूनच मोठ्या दुःखानं आम्हीं तिथ्यांतून बाहेर पडलों...शेबटीं मजुरांना माझं हेंच सांगणं आहे कीं, उठा—जागे व्हा. हीच वेळ तुमची आहे. हा क्रांतिकाल आहे. तुमच्या मनाजोगी क्रांति घडवून आणावयाची असेल तर संघटित व्हा...”

प्रकाश जवळ जवळ दीड तास बोलत होते. सारा श्रोतृवर्ग जिबाचे कान करून त्यांचें भाषण ऐकत होता. टिपकागदानें शाई टिपून ध्यावी

इतक्या तत्परतेने त्यांची अंतःकरणे प्रकाशचे शब्द टिपून घेत होती.

ह्या कार्यक्रमानंतर सर्व चाळी हिंडून मजुरांच्या सुखसोयी पाहण्याची प्रकाशानी इच्छा प्रदर्शित केली. चन्द्रकान्त त्यांना बरोबर घेऊन निघाला. पक्क्या बांधणीच्या-दगडांच्या वा बिटांच्या-अशा फक्त दोन तीनच चाळी तिथे होत्या. त्यांच्यामध्ये कारखान्यांतील इंजिनिअर, केमिस्ट असे दुय्यम दर्जाचे अधिकारी व ऑफिसांतले कारकून राहात असत. बाकी सर्वांची सोय पत्र्यांच्या चाळीतून करण्यात आलेली होती ! नोकर बर्गाची बरचेबर भरती होत राहिली तरी जागेच्या अभावी आहे त्यांतच भागबाभागबी करण्याची मालकांची प्रवृत्ति असे. युद्धकालांत पत्र्यांच्या किंमती भरमसाट वाढल्या व सिमेंटबद्दल तर बोलण्याचेच कारण उरलें नाहीं. ही एक मोठी सबब त्यांच्याजवळ होती. सडे नवरा बायकोच असतील तर त्यांना १०' × १०' ची पत्र्याची एक खोली देण्यात येई. जास्त पसारा असल्यास दोन खोल्या मिनतबारीने मिळत. बंदिस्तपणा व पर्जन्यापासून निवारण ह्या दोन गोष्टींखेरीज तिसरी कोण-तीहि गोष्ट ह्या खोल्यांपासून अपेक्षिता येत नव्हती ! उन्हाळ्यांत तापून उकडहंडी होई, तर थंडीत त्यांची जणू काय शीत-पेटीच बने ! गटा-रांची सोय नसल्यामुळे सांडपाण्याचे बगैरे ओघळ जागजागी वाहून शेबटी तसेच उन्हाने सुकून जात ! येथून तेथून सर्व पत्रा असल्यामुळे चाळीच्या एका टोंकाच्या खोलीत थोडे मोठ्याने बोललें तरी दुसऱ्या टोंकाच्या खोलीत ऐकायला जाई. त्यामुळे खाजगीपणा असा काही राहात नसे ! ' बसुधैव कुटुम्बकम् ' वृत्तीचे घडे मजूरबर्गाला, दायला मालकांनी ही सोय बाकी अप्रतिम केली होती !

हिंडता हिंडता खोल्या आतून दाखविण्यासाठी प्रकाशाना घेऊन चन्द्रकान्त एका खोलीच्या दाराशी आला. आत एक वाई चुलीजवळ भाकरी भाजत बसली होती. मिलोच्या दोन तांबड्या रंगाच्या भाकरी चुलीमार्गे उभ्या केलेल्या दिसत होत्या. तीन-चार महिन्यांचे मूल मांडीवर घेऊन मांडी आदुळतांना दोन्ही हातांनी भाकरी थापटण्याचे तिचे काम चालू होतें. तरी त्या विचान्याची किराकिर काहीं थांबत

नव्हती. एका कोपऱ्यांत लांकडाची पेटी, मढक्यांची उतरंड, जुळीभंवर्ती पसरलेलीं स्वैपाकाचीं थोडीं भांडीं—हींच काय तीं सारीं भांडीकुंडी ! बाकळ व जुनी एक दोन पांघरुणें काठीवर लोंबकळत होती. आठ्याला दोर बांधून जुन्या लुगड्याची खोळ करून तिचा पाळण्याऐवजी उपयोग केलेला दिसत होता. हें सारें दृश्य पाहून प्रकाशांचे चर्येवर अतीव करुण-भाव दिसूं लागला. दारांत पाहुणे आलेले पाहून आणि पोराची किर-किर थांबवण्यासाठी त्याला प्यायला देण्यासाठी पदर सांवरतांना तिच्या लुगड्यानें दाखवलेलें दैन्य तर प्रकाशांना पाहवेना. ते झटकन् तेथून पुढें झाले व डोळ्यांवरून त्यांनीं चटकन् बोटे फिरवली !

सारें पाहून झाल्यावर परततांना प्रकाश चन्द्रकांताला म्हणाले, 'श्रीकृष्णानं दाखवलेलें विश्वरूप दर्शन पाहून अर्जुन म्याला, असं गीतेंत बर्णन आहे, नाहीं चन्द्रकान्त ? आतांपर्यंत आपण पाहिलेल्या भयंकर विश्वाचं दर्शन झाल्यावर एखादा नवखा माणूसहि तसाच भिऊन जाईल, नाहीं ? भांडवलशाही म्हणतात ती ही. युद्ध सुरू झाल्यापासून तुमच्या मालकांनीं लाखांनीं नफा मिळवला असेल. साखरेवरचं नियंत्रण उठल्या-पासून तर त्यांच्या नकेबाजीला अंत नसेल. असं असलं तरी हे साखर तयार करणारे मजूर कसे राहात आहेत, तें पाहिलंत ना ? त्यांचं उन्हा-थंडीपासून निवारण करणाऱ्या चाळीसुद्धां बांधून देण्याची मालकांना इच्छा होऊं नये ना ? आणि मघांचं त्या खोलींतलं केविलबाणं दृश्य ! कसलं हें जीवन ! जीवनांतल्या साध्यासुध्या सुखानासुद्धां यांना पारखं व्हावं लागावं ? हे का कष्ट करीत नाहींत ? हे समाजाच्या उपयोगी पडत नाहींत ?...ह्याचं मूळ तुम्ही शोधा. मला तुमचं कार्य पाहून आनंद झाला. तुमची तळमळ खरीखुरी आहे. तुमच्यासारखे तरुण आज आम्हांला—आम्हांलाच नव्हे तर देशाला—हवे आहेत. पण केवळ मजुरांना साक्षर करण्यांतच समाधान मानून राहूं नका. त्यांना त्यांच्या हकाची जाणीव करून द्या. त्यांना जागृत करा. तुमची कळकळ, तुमची तळमळ मला जाणवली, म्हणून मुद्दाम तुम्हांला मीं इतकं सांगितलं. तुमच्यासारखे तरुण आमचीं आशास्थानं आहेत...'

कडवट चर्चा !

बाबासाहेबांच्या बरोबर समारंभास आलेला तो तरुण कोण असावा याविषयी चन्द्रकान्ताच्या मनात कुतूहल निर्माण झाले होते. पण समारंभाच्या गडबडीत तो ते वेळ्यावरच विसरला. बाबासाहेबांच्या बंगल्यावर आपण गेलो म्हणजे होईलच सारा उलगडा, असे त्याने आपल्या मनाचे समाधान करून घेतले होते.

बाबासाहेबांनी त्याचा हेमलतेशी परिचय करून दिल्यानंतर तो बरचे-बर त्यांच्याकडे जाऊ लागला होता. एरवी, कारणपरत्वेच बाबासाहेबांच्याकडे जाणारा चन्द्रकान्त आता त्यांच्या बंगल्यावर नित्य जाऊ लागला, त्याच्या मुळाशी हेमलतेविषयी त्याला वाटू लागलेले आकर्षण हे तर होतेच, पण त्याशिवाय हेमलतेची काव्याबद्दलची आवड हा 'समान-धर्म'हि होता. कोणत्याहि गोष्टीचा बेसुमार छंद म्हणजे व्यसनच ते ! व्यसनी माणसाला आपले व्यसन पुराबिल्याशिवाय जसे चैन पडत नाही, तशीच या बर्गातील लोकांचीहि स्थिति असते ! म्हणूनच की काय, दिवसभर निरनिराळ्या व्यवसायांत गुंतलेले लोक संध्याकाळी विनचुक-पणे कलबावर जमतात, किंवा एक बाङ्मयप्रेमी दुसऱ्याशी काव्य-शास्त्र विनोदांत वेळ घालविण्यासाठी दररोज तीन तीन मैलांची पायपिटी आनंदाने पत्करतो !

लक्ष्मीनगरला आल्यापासून चन्द्रकान्ताला अद्याप असा कुणीच भेटला नसल्याने ही त्याची इच्छा अतृप्तच राहिली होती. तेव्हा हेमलतेला आपल्याप्रमाणेच बाङ्मयाची व काव्यरचनेची आवड दिसून आल्यावर तो तिच्याकडे अधिकच आकर्षिला गेला असल्यास नवल नाही. त्याला रार्शी साक्षरता प्रसार बर्गाचे काम असल्यामुळे तो बहुधा सकाळचे बेळीच त्यांच्याकडे जात असे. तेथे त्यांच्या निरनिराळ्या विषयांवर चर्चा

चालत. एरवीं विशेष न बोलणारा चन्द्रकान्त त्याच्या आवडीच्या विषयावर चर्चा सुरू झाली म्हणजे अगदीं ताबातावानें बोलूं लागे. त्याच्या संभाषणाच्या ओघांत हेमलतेला बी. ए. ला लाबलेले कवि व लेखक तर येतच; पण त्याच्या अनुसंधानानें इतर लेखकहि येत. वाङ्मयांतील वास्तववाद, ध्येयवाद, नवीनच निघूं पाहणारा अति वास्तववाद यांची जशी चिकित्सा होई; तसाच काव्यांतील मानवता-संप्रदाय, अग्नि-संप्रदाय, स्थंडिल संप्रदाय अशा नव्यानव्या संप्रदायांचाहि तो परामर्श घेई. कधीं मधीं चालू राजकारण, समाजकारणासारखेहि विषय निघत. अशावेळीं मग बाबासाहेबहि, हजर असले तर, त्यांत भाग घेत. वाङ्मयाशिवाय इतर विषय निघाला म्हणजे हेमलता बहुतेक श्रोत्याचें काम करीत असे. चन्द्रकान्ताचें वक्तृत्व मात्र अस्खलित चाले. त्याच्या चौफेर वाचनानें बाबासाहेबसुद्धां स्तिमित होत. तर हेमलता त्याच्याकडे प्रेमादर मिश्रित कौतुकानें पाहात राहिल्यास नवल नाहीं ! त्याच्या तेजस्वी बुद्धिमत्ते-बद्दलचा तिचा आदर द्विगुणित होऊन ती म्हणे—‘ खरंच चन्द्रकान्त तुम्ही कॉलेजांत जायला हवे होतं. तुम्ही खूप पुढं आला असतां. ’

ती असें बोलली म्हणजे चन्द्रकान्ताच्या चर्थेवर व तेजस्वी डोळ्यांत कारण्याची छटा उमटे. व्याधाच्या बाणानें घायाळ झालेल्या पांखराची व्याकुळताच जणूं त्याच्या नजरेतून प्रकट होई ! तो सांगूं लागे—‘ माझी कॉलेजांत जायची फार इच्छा होती. मी लहानपणापासून आपण पुढं अमुक व्हायचं, तमुक व्हायचं असे नेतहि खूप करीत होतो. आपल्या बुद्धिमत्ते-मुळं तें सारं शक्य होईल, अशीहि माझं मन ग्वाही देई. पण मी मॉट्रिक होण्याच्या सुमारास आमच्या घरची परिस्थिति एकदमच पार बिघडली. मोठ्या कष्टानं माझ्या विचारांना दाबून ठेवून सारी जबाबदारी शिरावर घ्यावी लागली. केवळ आपल्या बुद्धिमत्तेवर साऱ्या गोष्टी शक्य करूं हा त्यावेळचा विश्वास मात्र टांसळला. ’

एरवीं कुणापुढेहि आपली ही आंतरिक तळमळ एका शब्दानेंहि व्यक्त न करणारा चन्द्रकान्त हेमलतेजवळ उघड करी, तें तिनें त्याच्या-विषयीं दाखविलेल्या जिह्वाळ्यामुळेच ना ?

त्याच्या ह्या हकीकतीमुळे तर तिला विशेषच हळहळ वाटे.

कामाच्या गर्दीत एक-दोन दिवस चन्द्रकान्ताला त्यांच्याकडे जायला झाले नाही म्हणजे तो आल्यावर हेमलतेचा पहिला प्रश्न असे—‘का, दोन दिवसांत आला नाहीत ते ?’

×

×

×

समारंभाचे दुसरे दिवशी सकाळी चन्द्रकान्त बाबासाहेबांच्या बंगल्या-
वर गेला तेव्हा त्यांचा चहा चालू असलेला त्याला दिसला. दिवाण-
खान्यातील टेबलाभोवती बाबासाहेब, हेमलता आणि आदले दिवशी
समारंभाच्या वेळी त्याला दिसलेला तो नवखा तरुण हे तिघेजण बसले
होते. चन्द्रकान्ताला पाहतांच त्याच्याकरिता चहा आणण्यासाठी हेमलतेने
गडगडाला सांगितले. चन्द्रकान्त येऊन बसतांच तो तरुण बोलता बोलता
क्षणमात्र थबकला. ही गोष्ट बाबासाहेबांच्या लक्षात येऊन ते म्हणाले,
‘अरे हो—तुमची यांची अद्याप ओळख नाही करून दिलेली नाही का ?
हे चन्द्रकान्त, काल आपण ज्या शाळेच्या समारंभाला गेलो होतो, त्या
शाळेचे सारं श्रेय यांना आहे. आपल्याच ऑफिसांत आहेत हे. शिवाय
हे चांगले कवि पण आहेत. तुमच्या दृष्टीनं कुणास ठाऊक, पण आमच्या
हेमाच्या दृष्टीनं तरी या गोष्टीला फार महत्त्व आहे. आणि हे—’ त्या
नवख्या तरुणाच्या बाजूला मान वळवून ते चन्द्रकान्ताला म्हणाले,
‘सुरेश पाटणकर, आपल्या थोरल्या साहेबांचे भाचे. मुंबई युनिव्ह-
र्सिटीचे एम्. एस्सी. आहेत. लौकरच ते शुगर टेक्नालॉजीच्या विशेष
अभ्यासासाठी अमेरिकेला जाणार आहेत. त्यापूर्वी Practical Experi-
ence साठी चालू सीझन अखेर ते इथं राहणार आहेत.’

दोघांनीहि परस्परांना नमस्कार केले.

‘तुम्ही कवि देखील आहात तर.’ सुरेश चन्द्रकान्ताला उद्देशून
म्हणाला, ‘बाकी तुमच्या काव्यवृत्तीला हें वातावरण कसं काय मानवतं
की !’

‘का ! काय हरकत आहे !’

‘तसं नव्हे, पण इयं कसलं सौंदर्यं तुमच्या दृष्टीस पडणार ? अन् तुमच्या काव्यवृत्तीचं पोषण काय होणार ? मला तर मुंबईहून इयं आल्या-पासून कसं अगदीं पाण्यांतून मासळी बाहेर काढल्यासारखं वाटतंय. एकदम अगदीं भलत्या बातावरणांत येऊन पडल्यासारखं झालंय. मुंबईच्या त्या टोलेजंग इमारती, पादचारी माणसांनीं नू मोटारी ट्रॅम्सनीं गजबजलेले डामरी रस्ते, स्त्री-पुरुषांचीं संमिश्र रहदारी असलेलीं उपहारगृहं, चित्र-पटगृहं नू बागा आणि समुद्रावरचं सायंकालचं तें दृश्य ! काय आहे इयं ? माझ्यासारख्याला मुद्दां इयं चुकल्या-चुकल्यासारखं वाटतं. तेव्हां म्हणलं, तुमच्यासारख्या काव्यवृत्तीच्या माणसाला हें बातावरण कसं काय आवडतं ?’

‘माणसाला जें आवडतं तें मिळतं, तर आणखी काय हवं होतं ? हें तर झालंच-शिवाय कवि केवळ सौंदर्यपूजकच असतो असं नाही. तें त्याचं फार तर एक अंग म्हणतां येईल तीव्र संवेदनक्षमता हें त्याचं वैशिष्ट्य. तिच्या साहाय्याने स्वतःच्या अनुभवांतील वा अवलोकनांतील हृद्य प्रसंगांचं तो यथातथ्य व मार्मिक चित्रण करतो. मग तो प्रसंग सौंदर्यपूर्ण असेल किंवा उत्रग येण्याइतका कुरूप असेल, आनंदपूर्ण असेल किंवा दुःखपूर्ण असेल, तो प्रसंग उत्कटतेनं नू समरसतेनं रंगवणं हें त्याचं काम. ज्याला केवळ सौंदर्याचाच अनुभव आला असेल, तो त्याचंच वर्णन करील. दुसऱ्या एखाद्याला संबंध आयुष्यांत दुःख व निराशा यांच्या-शिवाय दुसरं काहींच पदरांत पडलं नसलं तर त्याची काव्य-बीणा त्यांचेच करण सूर छेडील. मुख्य काय हवं असेल तर कोणत्याहि प्रसंगाशीं समरसणारं हृदय आणि त्याला व्यक्तता देण्याचं कौशल्य, तसंच सौंदर्या-विषयीं, सौंदर्याची निश्चित व्याख्या सांगतां येईल का ? एकाला सुंदर वाटणारी गोष्ट दुसऱ्याला वाटेल्च असं सांगतां येत नाही. तेव्हां सौंदर्य हें वस्तूंत नाही-दृष्टींत आहे असं म्हणायला काय हरकत आहे ?’ त्याचें बक्तृत्वपूर्ण विवेचन चालू असतां त्याचे नेत्र चमकत होते.

हेमलतेला त्याचें हें विवेचन पटल्याचें तिच्या प्रफुल्लित चर्येवरून दिसत होतें. आपल्यालाहि तें पटल्यासारखें दाखवून सुरेश म्हणाला,

‘तसंहि असेल. आपल्याला कांहीं गम्य नाही त्यांतलं. मासिकांतून बगैरे येणाऱ्या कवितांचीं पानं मी जाहिरातींच्या पानांप्रमाणंच उलटतो. बाकी काव्य बाचन आबडत नसलं तरी काव्य गायन मात्र आबडतं बरं का मला. ग्रामोफोनवरचीं भावगीतांचीं रेकॉर्ड्स किंवा रेडियोवरले भावगीतांचे कार्यक्रम मी आवडीनं ऐकतो. ’

‘ म्हणजे तुम्हाला गायन आबडतं म्हणा की—काव्य नाही. ’ चन्द्रकान्त हंसत हंसत म्हणाला.

‘ कसंहि म्हणा आणि आतांच्या या तुमच्या शुष्क चर्चेपेक्षा तुमच्या काव्यगायनांत माझं मन खास अधिक रमेल. ’

‘ हो. खरंच, तुमचं काव्यगायन एकदां ऐकवा कीं आम्हाला. केव्हां ठरवूं या कार्यक्रम, सांगा ? ’ बाहत्या गंगेत हेमलतेनं आपली नाव सोडली.

‘ कसला कार्यक्रम ठरवताय ! मला गायला येत नाही. साधं बाचल्यासारखं म्हणून दाखवलं तर चालेल ? ’

‘ चालेल. चालेल. आधीं कबूल तर करा, मग पाहूं गायला येतं कीं नाही तें. ’

‘ वाः वाः, हा उलटाच न्याय दिसतोय. आधीं एखाद्याचा कार्यक्रम ठरवायचा न मग म्हणे त्याला कांहीं येतेय कीं नाही पाहूं. सार्वजनिक कार्यक्रम तुम्ही चांगले ठरवाल— ’ चन्द्रकान्त हंसत हंसत म्हणाला.

‘ ज्या कलाबन्ताना आपल्या जबळची कला लोकांपासून लपवून ठेवायची इच्छा असते त्यांच्याबाबतीत असा उलटा न्यायच उपयोगी पडतो. बरं तें असूं दे. मग कबूल ना ! उद्यां रात्रीं चालेल ? अनायास रविवारच आहे. तुमच्या ऑफिसला व शाळेलाहि सुटी आहे. बाबांनाहि मोकळीक आहे. काय बाबा ! ’ बाबासाहेबांच्याकडे पाहात हेमलता म्हणाली.

बाबासाहेबांनीं संमतिदर्शक मान हालवली.

‘ बरं, पण कार्यक्रम मर्यादित असूं दे. विशेष कुणाला निमंत्रण करण्याच्या भानगडीत पडूं नका. ’ चन्द्रकान्त म्हणाला.

इतक्यांत कलापुराहून वर्तमानपत्रें आणणारा सायकलस्वार वर्तमानपत्रांचें पुडकें टेवलावर टाकून गेला. प्रत्येकांनै एकेक उचललें. बाबासाहेबांच्या हाताला 'सुप्रभात' लागला. त्यांनीं त्यांतील मजकुरावरून कांहीं बेळ नजर फिरविल्यावर ते चन्द्रकान्ताकडे पाहात म्हणाले, 'बाः, सुप्रभातनं आज अगदीं विक्रम केल्यासारखा दिसतोय. आपल्या कालच्या समारंभाचं वृत्त त्यानं अगदीं व्यवस्थित दिलं आहे. प्रकाशांचं भाषणहि जसंच्या तसं आलंय. कशी काय जादू झाली बुवा ही ?'

'सुप्रभात' हें कलापूरचें वर्तमानपत्र. वर्तमानपत्र म्हणण्यापेक्षा याला 'जाहिरातपत्र' म्हणण्यानेच त्याचें यथार्थ वर्णन होणार आहे ! हें पत्र हातांत घेतल्यावर प्रथम कांहीं नजरेत भरत असेल, तर त्यांतील जाहिराती ! इतर वर्तमानपत्रें बातम्या देऊन उरलेल्या जागेंत जाहिराती घालीत असतील तर हे जाहिराती छापून उरलेल्या जागेंत बातम्या घालीत असावेत असाच कुणाचाहि समज व्हावा ! वर्तमानपत्रें जाहिरातीवर चालतात याचें मूर्तिमंत उदाहरण म्हणजे आमचें हें 'सुप्रभात'. बरें, ज्या बातम्या येत त्यांतीलहि बऱ्याचशा 'अरबी भाषेंतील सुरस व चमत्कारिक गोष्टी'ला पुरवणी म्हणून सहज शोभून जाव्या अशा असत ! अशा परिस्थितींत व्याख्यानांचे अहवाल यथातथ्य छापून येण्याचें चांगल्या चांगल्या वृत्तपत्रांना कठिण असणारें दिव्य युक्त्या हातून पार पडणें कसें शक्य होतें ?

'ती बातमी सुप्रभातच्या बातमीदारानं दिलेली नाहीं. मी स्वतःच कालच्या समारंभाचा अहवाल तयार करून निरनिराळ्या वर्तमानपत्रांकडे घाडला होता.' चन्द्रकान्तानें स्पष्टीकरण केलें.

'तरीच.'

आतां संभाषणाचा ओघ सहजच कालच्या व्याख्यानावर बळला.

'कालचं प्रकाशांचं व्याख्यान सुंदर झालं, नाहीं ?' चन्द्रकान्त.

'पण त्यांनीं भांडवलदारबर्ग व नेहरू सरकार यांच्यासंबंधी केलेली विधानं सर्वांना पटतीलसं वाटत नाहीं.' सुरेशनें अडविलें.

'बाः, माझी तर समजूत आहे कीं, त्यांचं भाषण म्हणजे संयमपूर्ण

टीकेचा एक उत्कृष्ट नमुना म्हणायला हरकत नाही. काँग्रेसवर व काँग्रेस पुढार्यांवर टीका करतांना ते किती संयमानं बोलत होते ! इतर जहाल बक्ते काँग्रेसवर व पुढार्यांवर व्याख्यानांतून किती कोरडे उडवतात—त्या दृष्टीनं प्रकाशाचं व्याख्यान म्हणजे राणा भीमदेवी थाटाचं प्रचारात्मक नसून तर्कशुद्धतेनं काँग्रेसच्या धोरणाचं विवेचन करणारं होतं, त्यांत कळकळ होती. काँग्रेसचा अधःपात पाहून होणारी मनाची तळमळ त्यांत दिसत होती.'

‘चन्द्रकान्त कालच्या व्याख्यानानं फारच भारल्यासारखे दिसता-हेत’ सुरेश.

‘नाहीं, मी काहीं केवळ त्यांच्या व्याख्यानानं न व्यक्तिमत्त्वानं भारला गेलों, अशांतली गोष्ट नाही. मला त्यांची विचारसरणी फार पसंत पडली.’

‘विचारसरणी काय, सध्यां कुणीहि उठावं न आपल्या सरकारवर झोड उठवावी अशी फॅशनच पडत चालली आहे. तरी वरं, पं. नेहरू-सारखे नेते आपल्याला लाभले आहेत.’

‘बहुसंख्य जनतेची टीका ही सुबुद्धपणें झालेली नसेल कदाचित्. पण त्या टीकेचा उगम मात्र तिच्या झालेल्या अपेक्षा-भंगांत आहे, हें निश्चित. पारतंत्र्याचं जोखड मानेवरून उतरल्यावर तरी आपण सुखी होऊं, अशी सामान्य जनतेनं अपेक्षा बाळगली असल्यास ती चुकीची म्हणता येईल काय ? महायुद्धाच्या झळीत आधीच सारे होरपळून निघालेले आहेत. तेव्हां आतां स्वातंत्र्यकालांत आपल्याला काहीं सुख लाभेल अशी त्यांनीं अपेक्षा कां वरुं नये ? पण उलट, स्वातंत्र्यकालांतच सरकारच्या निर्णयत्रणाच्या न भांडवलदारांना सबलती देण्याच्या धोरणामुळं महागाईची कमान युद्धकाळापेक्षा वाढतच गेली. तिकडे भांडवलदारांनीं मात्र, क्रोडो रुपयांचा नफा ह्याच काळांत मिळवला. ह्या गोष्टी घडवडीत दिसत असतां सरकारनं त्याबाबत कोणती परिणामकारक उपाय-योजना केली ?’

‘पण तुम्ही आपल्या सरकारपुढील विकट प्रश्नांकडे लक्ष देत नाहीं-

आज तें क्रान्ति-कालांतून जात आहे. किती तरी प्रश्न त्याला सोडवायचे आहेत. काहीं प्रश्न त्यांनी यशस्वीपणें हाताळलेहि आहेत. अशा परिस्थितींत काल स्वातंत्र्य आलं कीं आज सुखी झालों हें कसं शक्य आहे ? काहीं घोर घरायला पाहिजे कीं नको ?'

‘ काल स्वातंत्र्य आलं कीं आज आपण सुखी होऊं—ही कल्पना पूर्णांशानं बरोबर नाहीं हें आम्हांलाहि पटतं. पण असं पहा. आपल्याला एखाद्या गांवाला जायचं असलं म्हणजे निघाल्याबरोबर आपण तिथं पोचलों पाहिजे हें म्हणणं आततायीपणाचं असेल. पण आपण निघालेल्या दिशेवरून आपण त्या गांवाचें पोचणार, कीं भलतीकडेच कुठं जाणार हें कळायला वेळ लागत नाहीं. सरकारच्या सध्यांच्या घोरणाबद्दलहि असंच म्हणतां येईल. आपलं सरकार भलत्याच दिशेनं चालूं लागल्याचं दिसत आहे. काँग्रेसनं आपल्यापुढं जें ध्येय ठेवलं होतं त्याचा मार्ग सुटल्यासारखा झाला आहे. म्हणून लोक ओरडताहेत. सरकारला आज भांडवलदारांना दुखवणं जड जातं, पण जनतेला पूर्वी दिलेल्या वचनाना हरताळ फांसला गेला तरी त्याची दिक्कत बाटत नाहीं. ’

‘ नेहरूंसारखे नेते ज्या सरकारचे अध्यक्ष आहेत, त्या सरकारबद्दल तुम्ही असे उद्गार काढावेत म्हणजे आश्चर्य आहे ! ’

‘ सरकारच्या टीकाकारांना उत्तर द्यायचं हें एक हत्यार बरं तुम्हां लोकांच्या हातांत सापडलं आहे. पं. नेहरू पंतप्रधान आहेत. त्यांच्या ध्येयाबद्दल न उच्च हेतूबद्दल कुणाला संशय घेतां येणार नाहीं हें सारं मान्य. पण ते एकटे काहीं करूं शकत नाहींत, किंवा शकले नाहींत, हीच आमची मुख्य तक्रार आहे. म्हणूनच सध्यांचं हें मंत्रीमंडळ बदलून—शक्य तितक्या लौकर बदलून—खरंखुरं जनतेचं प्रातिनिधिक मंत्रीमंडळ अस्तित्वांत आलं पाहिजे असं आमचं म्हणणं आहे. पं. नेहरूंच्याबद्दल व्यक्तिशः कुणीहि आदरोद्गारच काढील, पण ते ज्या स्थानी आहेत तेथून काहीं करूं शकत नाहींत, ही मोठी खेदाची गोष्ट आहे. ’

‘ तुम्ही सरकारकडे दोषैकदष्टीनं पाहता. त्यानं काय केलं नाहीं तेब-दंच तुम्हाला दिसतं. पण त्यानं काय केलं तें तुम्ही लक्षांत घेत नाहीं.

निर्बासितांचाच प्रश्न घ्या. खरोखर किती बिकट प्रश्न ! त्यापार्थी सर-
कारच्या शक्तीची न् द्रव्याची किती हानि होते आहे ! तिकडे कुणी
पाहतो ? तसाच संस्थानिकांचा प्रश्न. प्रारंभी मोठा बिकट बाटणारा हा
संस्थानांचा प्रश्न सरदार पटेलानीं किती सहजतेनं, खुबीदारपणानं हाता-
ळला न् निकालांत काढला. पण बाटतेय तुम्हांला त्याबद्दल कधी कृतज्ञता?"

‘ संस्थानांचा प्रश्न सरदार पटेलानीं चतुराईने सोडवला हें खरं. पण
आमचं म्हणणं, संस्थानिकांना हीं लाखों रुपयांचीं वर्षासनं देण्याची तरी
काय जरूर होती ? आतांपर्यंत त्यांनीं संस्थानांची अनिर्वधपणें केलेली लूट
पुरे नाहीं का झाली ?

‘ चन्द्रकान्तांचीं मतं एकांतिक दिसतात. पण सरकारला तीं एकदम
स्वीकारतां येणं शक्य नाहीं. ’ इतका बेळ शांतपणें सिगारेटचे शुरके
घेत उभयतांचा वादविवाद ऐकत बसलेले बाबासाहेब म्हणाले.

‘ कां, शक्य नसायला काय झालं ? ’ हा प्रश्न चन्द्रकान्तांच्या अगदीं
ओठावर आला होता. पण इतक्यांत—

‘ पुरे झाला बाई हा तुमचा राजकारणाचा काय्याकूट. काय निष्पन्न
व्हायचंय शेवटी त्यांतनं ? ’ हेमलता लाडिकपणें म्हणाली.

‘ कंठशोष. दुसरं काय ? ’ किंचित् उपरोधाची छटा आणून चन्द्र-
कान्ताकडे पाहता सुरेश म्हणाला.

‘ हेमा, ह्यावर चहाचं औषध सांग गणूला लौकर आणायला. ’

कडबटपणा धारण करूं पाहणाऱ्या चर्चेचा बाबासाहेबांनीं गोड
शेवट केला.

×

×

×

चन्द्रकान्त रात्री आपल्या दैनंदिनींत लिहीत होता—

“ माझ्या जीवन-नाटकांतील एका नव्या अंकाला सुरुवात झाल्यासारखं
अलिकडे वाटूं लागलं आहे. हेमलतेशीं परिचय वाढूं लागल्यापासून
आयुष्यांतील एका नव्या काल-खंडांत पदार्पण केल्याचा भास होतो
आहे. हेमलताहि माझ्याप्रमाणंच काव्य-वेडी आहे. रोज दोवे मिळून

वाचन करतो. चर्चा करतो. मोठा मजेंत जातो आमचा वेळ. सकाळीं मी जेव्हा त्यांच्या बंगल्यावर जातो, तेव्हा ती माझी अगदी बाटच पाहात बसलेली असते. मलासुद्धा ती वेळ चुकली की, कसं चुकल्या-चुकल्यासारखं बाटतं. काय म्हणावं या आकर्षणाला ?

हेमलता सुंदर आहे. काव्य-वेडी आहे. पण तिची वृत्ति अजून एखाद्या मुग्ध बालिकेसारखी आहे. बाह्य जगाचा बारा तिच्या घरकुलाला अद्याप लागलेला नाही.

सध्यां माझे इतर कार्यक्रम-साक्षरता प्रसार वर्ग, वाचन लेखन-चालू आहेतच. पण सकाळच्या एका तासा-दीडतासाकरिता रोज दिवस उग-बतो न् मावळतो, असं आजकाल बाटतं.

मी हेमलतेकडे आकर्षित झालो आहे हे माझ्या मनाशी तरी कबूल करायला काहींच हरकत नाही. सौंदर्यदर्शनानं रसिकवृत्ति उचंबळून येणं हे पूर्णचंद्राच्या दर्शनानं सागराला भरती येण्याइतकंच स्वाभाविक नाही काय ?

असं असलं तरी त्यामुळं माझ्या कार्याकडे मी मुळींच दुर्लक्ष होऊं देत नाही. उलट प्रकाशाच्या भेटीपासून साक्षरता प्रसार वर्गाच्या कार्याला नवाच जोम आल्यासारखा झाला आहे.

एकंदरीत, आजवर संय बाहणाच्या माझ्या जिवनप्रवाहाला आता गति आल्यासारखी बाटते....

तो इष्टस्थळींच पोहोचेल ना ?...

घाबतां घाबतां तो आर्वाक्याबाहेर जाऊन भलतीकडे तर जाणार नाही नु ?....

सुरेश आणि वचनराव

आरामखुर्चीवर पडल्या पडल्या स्वैरपणें सिगारेट ओढणें व त्यांतून निर्माण झालेल्या धूम्रबलयांकडे पाहता राहणें असें कितीतरी वेळ सुरेशचें चाललें होतें.

पलीकडच्या खोलींतून भरंभरं असें स्टोव्हचें संगीत सुरू होतें. चार-साडेचारचा तिसरे प्रहरचा सुमार होता.

त्याच्या मनातील विचार-तरंगांचा आणि स्टोव्हच्या संगीताचा इतका लय लागला होता कीं-‘साहेब, चहा आणलाय ’ असे शब्द कानांवर पडल्यावर भानावर येऊन त्यानें तिपाईंकडे पाहिलें. तिच्यावर चहाचा कप ठेवून पार्वती जवळच उभी होती.

सुरेशनें हात लांबवून कपवशी घेतली आणि पार्वती आंत जाण्यासाठीं बळली. तिच्या कमनीय पाठमोऱ्या आकृतीवर त्याची लोभस दृष्टि किंचित्काल ठरून राहिली.

नंतर पार्वतीनें चहाची भांडी विसळली व जाग्या जागीं ठेबली. झाडलोट, साफसफाईचीं किरकोळ कामें केलीं आणि ‘ जातें वरं का ’ असें सुरेशला सांगून बाहेर पडली.

तिनें सुरेशकडे बरकाम पत्करलें होतें आणि सकाळच्या चहाच्या वेळीं नसली तरी तिसऱ्या प्रहरच्या चहाच्या वेळीं ती हजर असे व मग तो तिला करावा लागे.

तिच्या विशेषसें मनांत नसतां हि बाबासाहेबांच्याखातर तिला हें काम पत्करावें लागलें होतें. त्याचें असें झालें....

सुरेश हा थोरल्या साहेबांचा भाचा असल्यामुळे बाबासाहेब त्याला पाहिल्यापासूनच आदरानें वागवूं लागले. कंपनीतील मालकाच्या खास गाडीवरचा ड्रायव्हर सुद्धा जिये आपण कुणी बेगळी असामी आहों

अशा स्वाबांत बाबरतो आणि इतर लोकहि त्यांच्याकडे त्या दृष्टीने पाहतात, तिथे सुरेशसारख्या त्यांच्या प्रत्यक्ष भाष्याशी ते कसे बागतील, हे का सांगायला हवे ? सुरेशच्या सोयी-गैरसोयीत बाबासाहेब जातीने लक्ष पुरवीत. प्रथम त्यांनी त्याला आपल्याच बंगल्यावर राहण्याची सूचना केली. पण आतापर्यंत कॉलेजच्या बसतिगृहात स्वच्छंदाने राहण्याची संवय झालेल्या सुरेशला ही सूचना पसंत पडणे शक्य नव्हते. तेव्हा त्यांच्या बंगल्याजोखरी असलेल्या इंजिनिअर, केमिस्ट अशा दुय्यम दर्जाच्या अधिकाऱ्यांच्या चाळीतील एक ब्लॉक त्याला दिला. अशी राहण्याची व्यवस्था स्वतंत्र झाली तरी बसाव्तीवरील खाणावळीची व्यवस्था कंपनीच्या दर्जाला शोभण्यासारखी नसल्यामुळे त्याला जेवणासाठी मात्र आपणाकडेच येण्यास बाबासाहेबांनी सांगितले. सुरेशनेहि ते मान्य केले. हेमलते-सारख्या सुस्वरूप कॉलेजकन्येच्या सहवासाचे आकर्षणहि काही कमी नसल्यामुळे तो जेवणानंतरहि-विशेषतः रात्रीचा-बराच वेळ त्यांच्याकडे गप्पा मारीत बसे. असेच एकदा त्यांच्याकडे कामासाठी असलेल्या पार्वतीला पाहिल्यावर आपल्याकडेहि बरकामासाठी येण्याबद्दल त्याने तिला विचारले. प्रथम नकार देण्याचे पार्वतीच्या मनात होते. पण 'यांचे एकट्याचे ते असं काय काम पडणार ? आमच्याकडेच ते असते तर नसतं का केलंस तू ते ?' असे बाबासाहेबांनी म्हटल्यावर तिला संमति देणेच भाग होते. अर्थात् अधिक पैसे मिळण्याची आशा देखील त्या होकाराच्या मुळाशी होतीच.

येथील एकंदर गोष्टीपैकी सुरेशचे मन कुणी ओढून घेतले असेल तर ते हेमलतेने. प्रयोगशाळेत तासन्तास बसून प्रयोग करित राहण्याची संवय व चिकाटी त्याच्या अंगात पहिल्यापासूनच होती. इथे ती त्याला नव्याने अंगी बाणण्याचे काही कारण नव्हते. पण प्रयोगशाळेतून बाहेर पडल्यावर स्वच्छंदाने भटकायला, काही खाण्याची इच्छा झाल्यास उत्कृष्ट उपाहारगृहात शिरायला किंवा विशेषच कंटाळा आल्यासारखा बाटल्यास एखाद्या इंग्लिश चित्रपटाला जायला तो आता मुंबईत नव्हता. दररोज तो दोनतीन तास प्रयोगशाळेत बसे. कंटाळा आल्यासारखा बाटल्यास

कारखान्यांत चकर मारून यंत्राची माहिती घेई. पण लवकरच त्याला या गोष्टीचाहि कंटाळा येऊं लागला. बाबासाहेबांच्या बंगल्यावर हेमलतेच्या सहवासांत त्याचा जेवढा वेळ जाई तेवढाच काय तो त्याच्या दृष्टीने बरा जाई.

मुंबईला त्याचे दिवस मजेंत व चैर्नीत गेले होते. म्हणूनच की काय त्याला तिथल्या आठवणी बरचेबर येत. बाल्यांतून तारुण्यांत प्रवेशणारें वय आणि समवयस्क मित्रमैत्रिणीत विना जबाबदारी दिवस घालविण्याची संधि. कुणाच्याहि जीवनांतील हा कालरमणीयच असतो. त्यांतल्या त्यांत सुरेशप्रमाणें सधन पालक असलेल्या विद्यार्थ्यांची गोष्ट तर बिचारूंच नका. त्याचे बडील तो लहान असतांनाच वारले होते व पतिनिधनानंतर लगेच त्याची आई आपल्या भावाकडे येऊन राहिली होती. अशाप्रकारें मामांनीं-थोरल्या साहेबांनीं-त्याच्या संवर्धनाची सारी जबाबदारी घेतली असल्यामुळे त्याला कसल्याहि गोष्टीची ददात पडली नाहीं किंवा कसली विवंचना करावी लागली नाहीं. शास्त्रीय विषयाकडे त्याचा प्रथमपासूनच ओढा होता. साहजिकच मॅट्रिक झाल्यावर कॉलेजो-तहि विज्ञानशाखा घेऊन त्यानें रसायनशास्त्रातील एम्. एस्सी. ची पदवी यंदाच संपादन केली. एम्. एस्सी. झाल्यावर त्याचें महत्त्वाकांक्षी मन एखादी परदेशीय पदवी मिळविण्याबद्दल आतुर झालें आणि आपल्या मामांच्याकडे त्यानें त्याबद्दल सूत उवाच केलें. त्यांनाहि आपल्या कारखान्यासाठीं शुगर टेक्नॉलॉजीसंबंधी विशेष शिक्षण घेतलेला एखादा तज्ज्ञ हवा होताच. आयता घरचाच माणूस त्यासाठीं मिळाल्यावर आणखी काय पाहिजे ? त्यांनीं त्याला कंपनीतर्फे अमेरिकेला पाठविण्याचें ठरविलें. जूनच्या सुमारास तो तिकडे जायला निघणार होता. तत्पूर्वी एक हंगाम (Season) तो कारखान्याच्या प्रयोग-शाळेंत काम करणार होता.

सुरेश महत्त्वाकांक्षी होता. पण त्याच्या महत्त्वाकांक्षेचें संवर्धन एका विशिष्ट बातावरणांत झालेलें होतें. लहानपणापासून आपल्या पितृहीन मुलापुढें आईनें आपल्या भावाचा आदर्श ठेवला होता.

थोरल्या साहेबांचें नांव भाऊसाहेब परांजपे. कारखान्यावर सगळेच

साहेब असल्यामुळे त्या छोट्या-मोठ्या साहेबांत यांची गळत होऊं नये म्हणून यांना 'थोरले साहेब' म्हणण्याचा प्रघात पडला. पुढे त्याच नांवाने त्यांचा निर्देश होऊं लागला. त्यांचे आतांपर्यंतचे आयुष्य अति-शय उलाढालीत, धांदलीत अन् धडपडीत गेलें होतें. अगदीं खालच्या स्थितीतून ते वर आलेले होते. त्यांचे वडील पुण्याच्या नगरपालिकेत कारकून होते व त्यांच्या मिळकतीच्या मानाने त्यांच्या पाठीमागे संसाराचा जंजाळ बराच होता. अशा परिस्थितीत भाऊसाहेबांनीं मोठ्या कष्टाने मॅट्रिकपर्यंतचे शिक्षण पुरें केलें आणि शाळेंत शिक्षकाची नोकरी घरली. पण त्यांचे धडपडणारे मन तेवढ्यावर संतुष्ट होणें शक्य नव्हतें. त्यांनीं शाळेंत शिकवतां शिकवतां स्वतःहि कॉलेजच्या टर्मस भरायला सुरुवात केली. मोठ्या मिनतबारीनें त्यांनीं पदवीहि मिळविली. पदवी प्राप्त झाली तरी त्यांच्या मिळकतींत कांहीं म्हणण्यासारखा फरक पडला नाहीं. तेव्हां 'ज्यांना पैसा कमवायचा असेल त्यांनीं स्वतंत्र व्यवसायांत पडलें पाहिजे !' हें सूत्र लक्षांत घेऊन त्यांनीं मास्तरकीचा राजीनामा दिला. नंतर त्यांनीं आपल्या एक दोन श्रीमंत मित्रांना पुढें करून पुण्यांत एक अद्ययावत् पद्धतीचें 'को ऑपरेटिव्ह स्टोअर्स' काढलें. कांहीं दिवस मोठ्या गाजाबाजांत चालणाऱ्या त्या दुकानाचें दोन वर्षांतच दिवाळें वाजून त्यांचे मित्र सफाई बुडाले ! यावेळीं झालेल्या ओळखीच्या व अनुभवाच्या भांडवलावर त्यांनीं एक बँक काढण्याचा प्रयत्न केला. त्याच सुमारास महाराष्ट्रांत साखरेचे कारखाने नवीनच निघूं लागलेले होते. तेव्हां भाऊसाहेबांनीं ह्या नव्या धंद्याकडे आपलें लक्ष वळविलें. कलापूर भागांत उंसाचें पीक चांगलें येतें. शिवाय, कमी मोवदल्यांत तिकडील जमिनीहि मिळण्याची शक्यता आहे, असें पाहून त्यांनीं ह्या कारखान्याची रूपरेषा आंखली. मध्यम वर्गीयांनीं मध्यम-वर्गीयांच्या भांडवलावर चालविलेला कारखाना अशी या कारखान्याची प्रसिद्धि होती. अर्थात् पांच-सहा कंपन्यांचे डायरेक्टर व कांहीं लाखांचे असामी असलेले भाऊसाहेब आतां मध्यमवर्गीय राहिले नव्हते. ही गोष्ट अलाहिदा !

अशा प्रकारचें आपल्या मामांचेंच उदाहरण सुरेशाच्या नजरेसमोर असल्यामुळें त्यालाहि तसलीच स्वप्ने पडत असल्यास नवल नाहीं. आपल्या मामांच्याप्रमाणें आपणहि उद्योगधंद्यांत पडावें. खूप पैसा मिळवावा आणि नव्या नव्या मॉडेलच्या कोऱ्या करकरीत गाड्यांतून रवावांत फिरावें, असें त्याच्या बरचेवर मनांत येई.

पार्वती निघून गेल्यावर बराच वेळ सुरेश तसाच आरामखुर्चीवर पडून होता. नंतर ' साहेब, ' ' अहो साहेब ' असें पुकारीत पुढें लोटलेलें दार उघडून एक व्यक्ति आंत आली. तिच्या हातांत टाईव केलेल्या कागदांची एक मुरळी दिसत होती. शिडशिडीत बांधा, तरतरीत नाक व खोल डोळ्यांची ही किरकोळ मूर्ति लक्ष्मीनगरला प्रासिद्ध होती. बबनराव कुलकर्णी हें तिचें नांव. बबनराव हे ऑफिसांत हेडक्लार्क होते. कुत्सितपणा हें त्यांचें वैशिष्ट्य. कुत्सितपणांत त्यांची वरोवरी करणारा इसम त्या संबंध वसाहतीवर तर सापडला नसताच, पण इतरत्रहि त्यांना तुल्यबल सांपडणें कडीण गेलें असतें. सहा-सात वर्षांपूर्वी तो-वास्ताविक पाहतां बबनरावासारख्या फाटक्या अंगाच्या पोरसबदा तरुणाला ' ते ' असें आदरार्थी संबोधण्याचें कारण नाहीं-प्रथम कंपनींत आला, त्या-वेळीं इतर कुठें रिकामी जागा नसल्यामुळें कंपनीच्या मेस-क्लबमध्ये (खानाबळीत) हिशेबाडिशेव ठेवण्यासाठीं त्याला मोठ्या मिनतबारीनें ठेवून घेतलें. पण पुढें त्यानें स्वतःच्या चलाखीनें अन् हांजीहांजीखोर वृत्तीमुळें हेड क्लार्कच्या जागेपर्यंत मजल मारली. थोरल्या साहेबांचा मुकाम कारखान्यावर असला म्हणजे सारखे त्याच्या पुढें पुढें करून आणि त्याच्या अपरोक्ष कारखान्यावर घडलेल्या बारीक सारीक घडामोडींचा साद्यंत अहवाल त्यांना सादर करून त्यानें त्यांची बहाल मर्जी संपादन केली होती. त्याच्या या अहवालांत कारखान्यांतील यंत्रांत झालेली मोडतोड, कोणता साहेब कामावर केव्हां येतो, किती वेळां नि केव्हां घरीं जातो, असल्या हकीकतीपासून तों तहत कुणाच्या घरीं कोण पाहुणे आले, कोण गांवाला गेले, कोण कुठें कितीवेळ बसतो, असल्या खोजगी गोष्टींचाहि समावेश होत असे ! असल्या हकीकती टिपण्यांत

त्याची अगदी काबळ्याची नजर होती ! त्याचें अक्षर मात्र इतकें सुरेख, कीं टाइपरायटर काय त्यापुढें ! हेडक्लार्कच्या जागेवर आल्यावर त्याच्या कुसितपणाला अगदीं बहर आला; अजाण बॉशिंग्टनच्या हातांतील कुन्हाडच जणू—अशाप्रकारें त्यानें आपली लेखणी बापरायला सुरुवात केली. आणि बबनराव त्यावेळीं असें वजन मारून होता कीं, त्यानें लिहावें न थोरल्या साहेबांनीं डोळे मिटून त्याखालीं सही करावी. थोरल्या साहेबांचीच ही वृत्ति असल्यावर बाबासाहेबांसारख्यांचें त्याच्यावाबतचें घोरण कसें असेल हें काय सांगायला हवें ! ज्याच्याबद्दल बबनरावाच्या मनांत दंश असेल, किंवा जी व्यक्ती डोळ्यांत सलत असेल तिला धुल्लक गोष्टी वरून सतावण्यांत किंवा नसतें शुक्रकाष्ठ त्याच्यामार्गे लावून देण्यांत तो बाकबगार होता. लेखणीघारी कारकुनांची जरी मजुरांत गणना होत नसली तरी बबनरावाच्या लेखणी बापरण्याच्या कसबावरून त्याला कारखान्याच्या परिभाषेत ' Skilled Labour ' अशी संज्ञा द्यायला काहीं हरकत नाही !

बबनराव हा चन्द्रकान्ताच्या मागाहून दोन वर्षांनीं नोकरीस लागलेला पण लाख उचापती आणि अठराशें भानगडी करून बबनराव हेड क्लार्कच्या जागेपर्यंत पोचला. चन्द्रकान्ताचा स्वभाव त्याच्या अगदीं विरुद्ध असल्यामुळे तो आल्यावेळीं लागला त्याच विभागांत त्याच जागेवर राहिला. निष्कारण बरिष्ठांच्या पुढें पुढें करण्याबद्दल त्याला चीड असली किंवा स्वतःच्या कामाव्यतिरिक्त इतर उचापती करणे त्याला आवडत नसलें तरी त्याची हुषारी बरिष्ठांच्या नजरेंत आल्यावांचून राहिली नव्हती. शिवाय असल्या गोष्टीपेक्षा स्वतःचा लेखन-बाचनाचा व्यवसाय अधिक महत्वाचा आहे हें तत्त्व त्यानें डोळ्यांपुढें ठेवलें असल्यानें कबि म्हणून आज त्याचें नांव रसिकांत प्रिय झालें होतें. बबनराव हेड क्लार्क झाला तरी त्याचा कीर्ति डिंडिम लक्ष्मीनगरच्या परिसराबाहेर ऐकूं जाण्याचें काहीं कारण नव्हतें. हें वैषम्य अलीकडे फारच जाणवत असे. आणि तो आपल्या स्वभावाप्रमाणें चन्द्रकान्ताशीं वरून जरी गोड बोलत असला तरी मनांतून त्याचा मत्सर करीत असे.

“ काय बबनराव, काय आणलयत् ? ’ बबनरावाला पाहतांच सुरेशने त्याला विचारलें.

‘ कांहीं विशेष नाही. ही स्टेटमेंट्स आजच्या टपालानं जायला पाहिजेत. त्यांच्यावर तुमच्या सद्या ह्या होत्या म्हणून घेऊन आलों आहे. म्हटलं तुम्हाला बोलावणं घाडण्यापेक्षा आपणच गेलेलं काय बार्हट ? ’ कॉटवर बसत्याबसत्या भित्तीवर, आंतल्या खोलीत, इकडे तिकडे नजर टाकीत बबनराव म्हणाला.

‘ सद्यांचं काय हो, कुणी ऑफिसांतला शिपाई पाठवला असता तरी काम होत होतं. तेवढ्यासाठीं तुम्ही यायची काय जरूर होती ? ’

‘ नुसतं सद्यांचं काम होतं असं नाही. तुमचीहि सारी व्यवस्था नीट लागलीयु कीं नाही तें पाह्यचं होतंच एकदां, नाहीतर थोरलेसाहेब आम्हाला विचारायचे ! चहासाठीं घराकडे निघालों होतो, तेव्हा म्हटलं कामांत कामं उरकून ध्यावीत ! ह्या ऑफिसच्या कामांतनं फुरसत अशी मिळत नाही बघा. प्रत्येक गोष्टीत मी लक्ष घातलं तरच सारं ठीक-ठीक होत. परबां एक दिवस मी रजेवर होतो तर तेवढ्यांत कसा गोंघळ माजला, तें तुम्ही पाहिलंत ना ! पण मी एकटा तरी कुठं कुठं म्हणून पाहणार ! ’

‘ बाकी तुमची कामाची हातोटी और आहे बबनराव. ’

‘ कसली आली आहे हो हातोटी ? बरं तें जाऊं द्या. तुमचं सारं ठीक चाललय ना ? ’ हवं—नको ’ आम्हाला कळवीत चला बरं का. ’

‘ सारं ठीक आहे. स्वतः बाबासाहेबांनीं लक्ष घातल्यामुळं कांहीं गैरसोय होत नाही. बरं तुम्ही चहालाच निघालांहात, तर इथंच कसं या का ? ’

‘ नको. तुम्हीच चला आमच्याकडे. तिथंच बसूं आपण. ’

चहा झाल्यानंतर बबनरावने बोलता बोलता शाळेच्या वाढदिवस-समारंभाचा विषय काढला.

‘ कसा काय वाटला तुम्हाला वाढदिवस-समारंभ ? ’

‘ बरा झाला कीं, पण मला कांहीं प्रकाशाची विचारसरणी—त्याची

सरकारवरली टीका—तितकीशी पटली नाहीं. बाबासाहेबांच्याकडे त्या-
विषयीं बाद झाला माझ्या न् चंद्रकान्तामध्ये. तो मात्र भाळून गेल्यासारखा
दिसतोय त्यांच्या व्याख्यानानं.

‘चन्द्रकान्तोचं पुरे हो. त्याला आपलं कांहीतरी निमित्तानं लोकांपुढं
मिरवायला पाहिजे, दुसरं काय ? नाहींतर कुठं चार मजुरांना साक्षर
केलं त्याचा एबढा समारंभ न् गाजाबाजा कशाला हवा होता हो ?
आमचे बाबासाहेबहि पडले सरळ. त्यांनीहि दिली त्याच्या बेताला संमति.
मग काय ? ’

‘ प्रकाशांची बाजू घेऊन काय बाद केला त्यानं माझ्याशी ! ’

‘ तो अलीकडे स्वतःला समाजवादी म्हणवून घेत असतो. पण म्हणावं
असं चार मजुरांना साक्षर करून न् दिवाणखान्यांत वादविवाद करून
समाजवादी होता येत नसतं, मला कांही त्याच्या ह्या अलीकडल्या गोष्टी
पसंत पडत नाहींत. योरल्या साहेबांच्या कानांवर असं कांहीं गेलं तर— !
मालक—मजूर असे मुद्दाम भेद पाडणें त्यांना बिलकुल आवडत नाहीं.
आतांपर्यंत इतर कारखान्यांतून इतके संप न् तक्रारी झाल्या असतील,
पण इथं तसला प्रकार एकदांहि घडला नाहीं ! योरल्या साहेबांचं घोर-
णच तसं आहे. चन्द्रकान्ताला म्हणावं तुझं कविता करणं बगैरे फार तर
चालूं दे. आधीं कविता कुणी फारशी वाचत नाहीं अन् ह्या अलीकडच्या
कविता तर वाचल्या तरी समजत नाहींत ! बरं तिकडे कवीलाहि खुशीत
गाजरं खातां येतात कीं, आपण कुणीतरी बेगळे प्राणी आहोंत म्हणून ! ’

कांहीं बेळानंतर सुरेशला आपल्या खोलीवर सोडून पुढें जातांना
बबनरावाच्या चेहऱ्यावर कसलें समाधान दिसत होतें ?

प्रीति-विश्व

अर्धवट जाग आली तरी रात्री झालेल्या जाग्रणामुळे हेमलतेच्या डोळ्यावरची धुंदी अद्याप पूर्णपणे गेलेली नव्हती. तशाच आळसाबलेल्या स्थितीत बिछान्यावर पडल्या पडल्या आदल्या दिवशीच्या रात्रीचे प्रसंग तिच्या मनश्चक्षूंमोहून जात होते.

सुरेश सोडला तर बाहेरच्यापैकी फक्त शेजारच्या जोशी चीफ एंजिनिअरांना काव्यगायनाच्या कार्यक्रमाला निमंत्रण दिले होते व त्याप्रमाणे ते सपत्नीक आले होते. जोशीसाहेबांचा स्वभाव विनोदी होता आणि त्यांच्या व्यवसायाच्या मानाने त्यांची वाङ्मयाभिरुचि देखील चांगली होती. आपल्याला बगळून कार्यक्रम झाल्याचे त्यांना कळल्यावर त्यांनी हेमलतेची चांगली हजेरी घेतली असती.

त्यांच्या चर्येवरून त्यांना कार्यक्रम आबडल्याचे दिसत होते. चन्द्रकान्ताला ते रसिकतेने 'अशापैकी एखादी कविता म्हणा,' 'तशी एखादी म्हणा,' असे सुचवीत होते. सुरेश व बाबासाहेब यांची रसिकता मात्र एकंदरीत तटस्थ वृत्तीची दिसत होती. एखादे प्रेमगीत असले किंवा एखाद्या कवितेची चाल विशेष मधुर असली तर तेवढ्यापुरते सुरेशला चैतन्य संचारल्यासारखे वाटे. आणि अशा वेळी त्याची नजर वरचेवर आपल्याकडे बळत असल्याचे हेमलतेला दिसून आले होते.

जोशीसाहेबांच्या आठवणीबरोबर कॉफीपानाच्या वेळी त्यांची व चन्द्रकांताची झालेली चर्चा हेमलतेला आठवली आणि ह्यावेळीमुद्धा त्या आठवणीने तिच्या चर्येवर किंचित् स्मितरेषा उमटली.

एकीकडे गरमगरम कॉफीचे घोट घेत असतांना जोशीसाहेब चन्द्रकांताला म्हणत होते—'अलीकडे नव्या युगाची युगप्रवर्तक म्हणून मासिकांतून छापून येणाऱ्या कवितेसारखी मासळेवाईक कविता तुम्ही नाही लिहितात

बाटतं कांहीं ? आम्हाला तर नाहीं बुबा तिचा अर्थ कधीं लागत ! आमच्या लहानपणी आम्हाला मोरोपंतांच्या किंवा वामनपांडितांच्या कवितेचा अर्थसुद्धा लागत नसे वाचल्याबरोबर, पण तो त्यांच्या भाषेमुळं. एकदां ती भाषा समजली कीं अर्थ बरोबर ठसे, म्हणजे तिच्यांत अर्थ नसे असं नाहीं. पण तुमच्या हल्लींच्या कांहीं कांहीं कवितांत कांहींच अर्थ नसतो—सगळ्याच दृष्टींनीं. बरं त्या एखाद्या अगम्य सूत्रासारख्या नुसत्या चालींत घडवडा म्हणाव्या म्हटलं तरी त्या पडल्या मुक्तछंद ! आणि गद्याप्रमाणं सरळ वाचायला जावं तर वाक्यांतल्या शब्दांची उगीचच फिरवाफिरव केल्यामुळं वरचेवर ठेचाळण्याचा प्रसंग. कविता करायला पूर्वी वृत्तबद्ध रचनेची तरी जरूरी असल्यामुळं कवि म्हणून मिरवण्यापूर्वी तेवढ्या तरी खटपटीची तयारी ठेवणं जरूर होतं. आतां काय, सारं मुक्तछंद ! कवितेचा छंद करायला आतां कुणालाहि मुक्तता ! किंवा अगदी मुक्तपणानं कुणीहि हा छंद करावा असं म्हणा हवं तर. '

त्यांच्या या बोलण्यानें चन्द्रकान्तालाहि हसूं आल्याशिवाय राहिलें नाहीं. तो म्हणाला, 'तुम्ही म्हणतां तशी हास्यास्पद परिस्थिति थोडी बहुत निर्माण झाली आहे खरी. पण म्हणून सारंच नवीन काव्य किंवा त्याचे प्रकार टाकाऊ आहेत असं म्हणतां येणार नाहीं. मुक्तछंदाचंच उदाहरण घ्या. मुळांत त्याचा उगम कविप्रतिभेच्या स्वैरसंचाराला छंदाचं बंधन पडूं नये ह्या कल्पनेंत आहे. पण कोणत्याहि चांगल्या कल्पनेचं पुढं त्याच्या अनुयायांकडूनच विडंबन व्हावं, तसंच मुक्त छंदाचंहि होऊं लागल्यास नवल नाहीं. आणि कल्पनेच्या स्वैर संचारासाठीं वृत्ताच्या मर्यादा झुगारणारा मुक्तछंद काव्यरचनेची हाच असणारांना आपलं कल्पनादारिद्र्य लपवायला उपयोगी पडूं लागला, तीच गोष्ट नव कवितेच्या नांवावर कांहींहि खरडणारांची. भावना अभिव्यक्तीचं जुनं स्वरूप, जुने संकेत बदलायला कांहीं हरकत नाहीं. पण जे नवे संकेत वापरायचे ते अनाकलनीय, असंबद्ध किंवा रस-हीन नसावेत, हें लक्षांत घेतो कोण ? कधीं कधीं तर अशी शंका येते कीं—खुद्द कवींना तरी आपण काय लिहितों त्याची कल्पना येत असेल

कीं नाही कुणास ठाऊक ! अशा कवीला एखाद्या खाष्ट रसिकानं त्याच्या कवितेचा अर्थ विचारला तर त्याच्या तावडींतून निसटण्यासाठी केशव-सुतांच्या शब्दांत—

‘ शारदेनें जो मंत्र दिला कानीं
तसें लिहिलें मी, काव्य तिचें मानी ’

असें सांगून अर्थासाठीहि तिच्याकडेच बोट दाखवायची पाळी यायची त्याच्यावर ! ’

‘ बाः, चन्द्रकान्त तुम्ही स्वतः कवि असून आपल्या जातभाईचं समर्थन करण्याऐवजीं तुम्हीहि आमच्यासारखंच बोलूं लागलांत, याला काय म्हणावं ? ’

‘ माझ्या टीकेवरून मी नवकवितेचा किंवा काव्यक्षेत्रांतील नव्या प्रयोगांचा द्वेष आहे असं मुळींच नाही. उलट अशा प्रकारचे प्रयोग करणाऱ्या कांहीं सत्कर्मीबद्दल माझ्या मनांत आदर आहे. माझा रोख फक्त द्रुम म्हणून नवकाव्याच्या नांवावर कांहींहि आणि कांहींतरी खर-डणाऱ्या लोकांच्यावर आहे. नवकाव्याच्या या उमाय पिकाकडे पाहून एकाद्यावेळीं मनांत येतं कीं, केशवकुमारांसारखा एखादा विडंबक कवि सध्या हवा होता. त्याला विडंबन काव्यासाठी खूपच मालमसाला मिळाला असता—’

अशी त्यांची चर्चा आणखी किती वेळ चालली असती कुणास ठाऊक ! हेमलतेची त्यामुळे बरीच करमणूक झाली. पण बाबासाहेब अनुरेश मात्र तिला कंटाळून पेंगण्याच्या वेताला आले होते. तेव्हां बाबा-साहेबांनींच सुचविलें—‘ अहो, जोशीबुवा—तुमची ही चर्चा आटपा पाहूं अगोदर. आम्हांला शोप यायला लागली तुमच्या या चर्चेमुळं. चन्द्रकान्तांना लौकर कार्यक्रम सुरू करूं द्या. ’

यानंतर चन्द्रकान्तांनीं ती ‘प्रीति-विश्व’ कविता म्हटली. ती सर्वांनाच आवडली. हेमलतेला तर ती ऐकत असतांना अननुभूत आनंद होत होता. आतां देखील ती आठवण झाल्याबरोबर तिच्या सर्वांगावर

आनंदानें रोमांच उमे राहिले. काल रात्री वाचता वाचता श्रापे येऊं लागली म्हणून बिछान्यालगतच्या तिपाईंवर ठेवलेली चन्द्रकान्तांच्या कवितांची वही तिने उचलली व खुणेपार्शी, उघडली, ती वाचू लागली :

प्रीतिमुलें विश्व नवें उदय पावलें
 भंवतीच्या जगताचें भान हरपलें !
 मम आवड-निवडहि ती लोप पावली
 प्रिय तुज त्याचीच रुची सखे, लागली !
 अरुची ज्याविषयी मीं जनीं दाविली !
 तुज रुचतां, त्याची मज प्रीति लागली !
 प्रीतिनें जादु करुनि असें भुलविलें
 माझेंपण विसराया मजसि लाविलें !
 काधिं निवांत बसलों मी एकला जरी
 जगताचा कोलाहल टाळुनी दुरी
 मूर्ति तुझी तरि माझ्या मनीं तरळते
 मधु सहवास-क्षण स्मृति उजळुं लागते !
 मन तुझिया एक विचारेंच भारलें
 मम एकांतीही तुझी चोर-पावलें !
 नित्यापरि एक दिन न भेट जाहली
 तव सहवासी न घडी मधुर वेंचली
 भेटीस्तव हृदयीं दुरदूर लागते
 मन बनुनी बेचैन कुठें मालें न गुंततें !
 सहवासा एक तुझ्या हृदय भुकेलें
 त्याविण कांहीं न सुचे-रुचे, प्रेमले !
 प्रीतिमुलें विश्व नवें उदय पावलें
 भंवतीच्या जगताचें भान हरपलें !

‘प्रीतीनें भारलेल्या मनाचें किती सुंदर वर्णन केलें आहे चन्द्रकान्तांनीं हें !’ तिची विचार मालिका सुरू झाली. ‘स्वतःला प्रीतीचा अनुभव

आल्याबांचून का इतकं उत्कट वर्णन कोणाला साधणार आहे ? मग कुणाच्या प्रीतीत सांपडून त्यांनीं हें वर्णन केलं असावं बरं ? इथं आपल्याशिवाय दुसरं कोण आहे त्यांच्या सहवासांत ? काय, आपल्या-बरल्या प्रीतीनं त्यांना ही कविता स्फुरली असेल ? आपल्याबरल्या प्रीतीनं ?'....ह्या कल्पनेनं हेमलतेच्या शरिरावर रोमांचांचीं फुलें फुललीं ! तिचे विचारतरंग पुढें सुरू झाले—'पण छे ! आपली ही कल्पना किती धाडसाची आहे ! कवीच्या एखाद्या कवितेवरून असे तर्क वितर्क करीत बसणें म्हणजे—छे : काहीं तरीच ! परबां चन्द्रकान्तांनींच माधव—जूलियन् यांच्या काहीं कवितांसंबंधी बोलतां बोलतां सांगितलं नव्हतं का, कीं तीं गीतं बस्तुतः कुठल्याहि तरुणीवरून स्फुरलीं नव्हतीं म्हणून ? रसिकांच्या दृष्टीनं पाहिलं तर त्यांची गणना उत्कट प्रेमगीतांत करतात ! काय...चन्द्रकान्तांच्या ह्या कवितेचं हि तसंच काहीं असेल ?...'

ह्या शंकेनं तिच्या हृदयांत कुठेतरी टोंचल्यासारखें झालें. ती अस्वस्थ झाली. तिनें त्या कवितेच्या खालीं कोंपऱ्यांत पाहिलें. नेहमींप्रमाणें चन्द्रकान्तानें तेथें तारीखहि टाकली नव्हती ! पण अनुक्रमावरून ब शाईच्या ताजेपणावरून त्यानें ती अलीकडेच लिहिलेली असावी असें अनुमान तिनें बांधलें. मनाच्या ह्या दोलायमान स्थितींत तिला एकदां असें सुद्धां वाटलें कीं, 'चन्द्रकान्त आपणाकडे आल्यावर त्यांना विचारावं का ही कविता तुम्हांला कशी सुचली म्हणून ?...अन् त्यांनीं उत्तर द्यायचं टाळलं तर ?...किंवा आपल्या दृष्टीनं काहीं निराशाजनक उत्तर त्यांनीं दिलं तर ?...छे ! नकोच तसं काहीं विचारायला ! अन् तें बरं हि दिसायचं नाही !'

तिची नजर त्या कवितेवरून पुन्हां फिरूं लागली. तिला वाटलें, 'चन्द्रकान्तांच्याच मनोवृत्तीचं कशाला ? आपल्या मनोवृत्तीचं सुद्धां स्पष्ट प्रतिबिंब तिच्यांत दिसतंय कीं ! आपली अवस्थाहि ह्या कवितेंत वर्णन केल्याप्रमाणंच झाली नाही काय ?

आपल्या जीवनांत चन्द्रकान्तांचा प्रवेश झाल्यापासून आपणांत किती बदल झाला आहे ! पुण्याहून आपण इथं आलों तेव्हां कुठं अरण्यांत

येऊन पडल्यासारखं बाटायचं ! पण चन्द्रकान्तांचा ब आपला लवकरच परिचय झाला. तेव्हापासून दिवस कसे भराभर निघून जात आहेत ! सुटी कशी संपेल याची आपणांला मोठी काळजी बाटत होती. आतां सुटी इतक्यांत कशी संपली याचं आपल्याला नवल वाटतंय ! झालं, पुढच्या आठवड्यांत तर कॉलेज सुरू होणार. इयल्या कॉलेजांत आपल्याला कसल्या मैत्रिणी मिळतील ?'

या विचाराबरोबर तिला आपल्या पुण्याच्या मैत्रिणींची आठवण झाली.

‘काय एकेकींचा थट्टेखोर स्वभाव ! यायच्यावेळीं तर थट्टा करकडून आपल्याला त्यांनीं भंडावून सोडलं. परस्परांचा निरोप घेतांना मात्र कसं भडभडून आलं. जवळ जवळ तीन चार वर्षे एकत्र घालबलेली सुलभा साठे न वसुगती केलकर तर हायस्कुलांत असल्यापासून आपल्या बरोबर होत्या. येतेवेळीं लांब लांब पत्रं लिहायचं कबूल केलं. पण इथं आल्यापासून आपल्या हातून काहीं तें झालं नाही. सुलभा साठे म्हणाली होती, ‘तू पत्रं किती छान लिहितेस ग. तुझ्यासारखं रूप मिळणं काहीं शक्य नसलं तरी तुझी पत्रं लिहिण्याची कला तरी आम्हांला येऊं दे की. लक्ष्मीनगरला गेल्यावर चांगली हात हात लांब जुन्या काळच्या पत्रिकेसारखी किंवा हल्लींच्या भाषेत सांगायचं म्हणजे एखाद्या दीर्घकथा-कादंबरी सारखी पत्रं घाड. नाहीतरी तू अलीकडे लिहू लागलीच आहेस. होऊं दे आतांपासूनच प्रॅक्टिस.’

त्यावेळीं आपणहि तिला ‘बरं, बरं हं’ म्हटलं होतं. तेव्हा आपली कल्पना की, सुटीत वेळ घालवायला हें एक साधन बरं उपयोगी पडेल म्हणून. पण तिलाच काय, इतरहि कुणाला आपल्याकडून पत्रं गेलं नाही. त्या विचाऱ्या मनांत म्हणतील-हेमा आपल्याला विसरली बरं का.

रोज गळ्यांत गळे घालून फिरणाऱ्या आपल्या मैत्रिणी-खरंच किती दिवसांत त्यांची आपल्याला आठवणहि झाली नाही ! इतके आपण रमून गेलो आहोंत या वातावरणात !'

चन्द्रकान्तांच्या कवितेच्या ओळी तिला डोळ्यांपुढें दिसू लागल्याः

प्रीतीने जादु करुनि असें भुलविणें
माझेंपण विसराया मजसि लाविलें !

× × ×

मन तुझिया एक विचारेंच भारलें
मम एकान्तीहि तुझीं चोर पावलें !

‘ म्हणजे—आपल्याहि मनांत प्रीतीनंच जादू केली आहे काय ? आपल्यांतल हा बदल प्रीतीच्या प्रभावाचाच द्योतक आहे ? आपली प्रीति—कुणावर आहे आपली प्रीति ? ’

तिच्या नजरेसमोर चन्द्रकान्ताची मूर्ति खेळूं लागली.

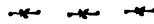
‘ चन्द्रकान्तानीं आपल्या मनाला भूल घातली आहे ? त्यांच्या व्यक्ति-त्वावर आपण मोहित झालों आहोंत ? त्यांच्या काव्यावर आपण लुब्ध आहोंत ? ह्या मोहिनीला, ह्या आकर्षणालाच प्रेम म्हणतात का ? रोज त्यांच्या येण्याकडे आपले डोळे लागून राहिलेले असतात, एखादे दिवशीं ते आले नाहीत तर आपल्या मनाला हुरहुर लागून राहते, हें कशाचं लक्षण आहे ? सुरेशांच्याबद्दल नाही कधी अशा प्रकारचं आकर्षण आपल्याला वाटत तें ? त्यांच्याबद्दल नाही कधी आपल्याला तशी हुरहूर लागून रहात ती ? ’

सुरेशची मूर्ति तिच्या मनस्वक्षंसमोर आली.

तसें पाहिलें तर सुरेशहि दिसायला बाईट नव्हता. सुखांत, ऐवारांमांत बाढलेल्याची छाया त्याच्या देहावर दिसून येत असे. चन्द्रकान्ताचीं गालाचीं हाडें किंचित उठून दिसत, तर सुरेशच्या गुबगुबीत गालांवर त्यांचा मागमूसहि नव्हता. पण चन्द्रकान्ताच्या वागण्यांत जो एकप्रकारचा तडफदारपणा होता, त्याच्या नजरेंत जें तेज होतें, त्याच्या शब्दाला जी एक धार असे—तसें सुरेशबाबत कांहीं म्हणतां आलें नसतें.

‘ व्यक्तिमत्व ही देहसौष्टवाहून एक बेगळीच गोष्ट आहे, नव्हे ? ’ असाहि विचार हेमलतेच्या मनांत आला. ‘ त्या व्यक्तिमत्वामुळच सुरेश चन्द्रकान्तापुढं निष्प्रभ ठरतात, उगवत्या सूर्यापुढं चन्द्र दिसावा, त्याप्रमाणं !

एरबी संपन्नतेच्या किंवा शिक्षणाच्या दृष्टीनं पाहिलं तरीहि सुरेश चन्द्र-
कान्तांहून बरचढ ठरतात ! चन्द्रकान्त आपणांला न भेटतां एकटे सुरेश
भेटते तर त्यांचं आपणांला आकर्षण पडलं असतं काय ? ' असाहि एक
विचार तिच्या मनांत डोकावून गेला !

१

शंकरचें घरकुल

त्या दिवशीं शंकरला ' ऑफ ' (सुटी) असल्यामुळें तो घरींच
होता. शेवटची रात्रपाळी करून पहाटे चारला आल्यावर तो जो शोपला
तो पुन्हां सकाळीं दहा बाजतां उठला. दर ऑफच्या दिवशीं त्याची ही
शोपून उठण्याची ठराबिक वेळ होती. त्यानंतर दुसऱ्या दिवसापर्यंत
कामाला जायचें नसल्यामुळें तो एक दिवस त्या जोडप्याला सणासारखा
बाटे असें म्हटल्यास फारशी अतिशयोक्ति होणार नाहीं. त्यांचीच काय,
पण दिवसपाळी, रात्रपाळी या चक्रांत सांपडलेल्या साऱ्याच कामगारांची
मनोवृत्ति अशी असते असें म्हणायला हरकत नाहीं. जेवणखाण, शोप,
बाजारहाट, इत्यादि दैनंदिन गोष्टी कशाबशा उरकून किंवा कांहीं न
उरकतां भोंग्याच्या हाकेला ' ओ ' देण्यासाठीं घाबपळ करणाऱ्या काम-
गारांना ' ऑफ ' चा एकच दिवस असा असतो कीं, ज्या दिवशीं
भोंग्याच्या दीर्घ, कर्णकर्कश आवाजानें मनाला कामावर जाण्याची घास्ती
न बाटतां उलट त्याची ती दीर्घ किंकाळी ऐकून ' का उगी स्टीम
बायां घालवतोयास बाबा ? ' असा विनोद त्यांना त्यावर करतां येतो !

ऑफच्या दिवशीं पार्वतीहि आपलीं बाहेरचीं कामें सपसप उरकून
घरीं येत असे मग तीं दोघें मिळून तयारचें जेवण हाभ्य-विनोदांत

उरकीत व कांवळें अंयरून पडल्या पडल्या इकडल्या तिकडल्या गप्पा-गोष्टी करीत, असा चार वाजेपर्यंत वेळ काढल्यावर पार्वती चहा करी व नंतर कामासाठी बाहेर पडे. ती दिबेलागणीला परत येई. दुपारप्रमाणेच खेळीमेळीने रात्रीचे जेवण उरकल्यावर पुन्हा अंयरून पसरून शोप येई-पर्यंत ती दोघे गोष्टी बोलत रहात.

आजहि नित्याप्रमाणे दुपारचे जेवण उरकून दोघेजण गप्पागोष्टी बोलत पडले होते. कांहीं वेळाने पार्वतीच्या डोळ्यांवर शोप येऊ लागली. म्हणून दोघेहि मुकाट्याने पडून राहिले. लवकरच पार्वतीला शोप लागली. तिच्या या निद्राघीन मुखाकडे तो कितीतरी वेळ एकटक पाहात राहिला. किंचित् स्मिताची छटा दाखविणारे तिचे गाल, कांहीं नकटे पण ठसके-बाज नाक, त्याच्यावर नेहमी प्रेमाचा पाऊस पाडणाऱ्या डोळ्यांच्या मिटलेल्या पापण्या, कपाळाच्या उजव्या भागावर खेळणारी कुरळ्या केसांची ती बट, आणि सांबळ्या वर्णाच्या गोल चेहऱ्यावर नव्यानेच चमकणारी ती झळाळी-होय, ती झळाळी नव्यानेच चमकू लागल्याचे त्याच्या ध्यानीं आले होते. त्या झळाळीचे कारण-तिला दिवस गेल्याचे-तिनेच त्याला एकदां लाजत लाजत सांगितले होते. त्या गर्भाची छाया तिच्या मुखावर पडली होती. ती लवकरच एका बाळाला जन्म देणार होती आणि तो बाप होणार होता. 'टॅहॉ, टॅहॉ' रडणाऱ्या एका काळ्यासांबळ्या गुट-गुटीत बालकाची मूर्ति त्याने कल्पनेने तयार केली. त्याच्या अंतरंगांत गोड लहरी उसळल्या.

ह्या घडीची तो किती आतुरतेने वाट पहात होता ! केवळ तोच असे नव्हे तर त्याचे आई-बापसुद्धा. त्याच्यानंतर बऱ्याच वर्षांनंतर त्याच्या पाठीवर झालेली मुक्ता दोन वर्षांची असतांनाच बारली, त्याच्या पुढल्या वर्षी शंकरचे लग्न झाले. मुक्ताची आठवण झाली की, आतां त्याची आई म्हणायची- 'तिचं औक्ष सरलं, ती देवाघरी गेली. आतां शंकरचं पोरगं माझ्या मांडीवर खेळायला लागलं म्हजे माझी मुक्ताच त्या पोराच्या रूपानं आल्यागत मला बाटल.' शंकरचे लग्न झाल्यावर चार महिन्यांनी पार्वतीला पदर आला. शंकरच्या आईने तिच्या ओटीभरणाचा समारंभ

मोठ्या थाटानें साजरा केला. ती म्हणायची—‘ कसंबी झालं तरी शंकर माजा येकुलता येक ल्येक हाये. मला काई आतां दुसरी सून यायची न्हाई. अन् त्यांत पुना ही मार्जी नक्षत्राबानी सूनबी पाटलाची ल्येक. तबा तिला काई उनं बाटुनशान न्हाई उपेगी. असल शंकरच्या नशिवांत न् पोरीच्या पायगुनांत तर मिळवत्याल म्होरं मायंदळ. पर माज्या डोळ्यांदेखत जें व्हायला व्होवं तें मी काईबी करुनशान थाटानंच करनार. ’ शंकरच्या आईला हौस दांडगी अन् त्यांत तिला सूनहि मनाजोगी मिळालेली. मग त्या हौसेला काय विचारायचंय ?

याप्रमाणें थाटानें ओटीभरण झालें. सारें झालें. नंतर महिन्यामागून महिने लोटूं लागले. परंतु शंकरच्या आईची इच्छा पुरी होण्याचें कांहीं चिन्ह दिसेना. वर्षे मागें पडलीं, तशी तिची निराशा दुणावत गेली. पहिल्या पहिल्यानें पार्वतीच्या हरएक गोष्टीचें कौतुक करणारी तीच शंकरची आई आतां तिच्याबर एखाद्या वेळीं उगीचच चिडल्यासारखें करूं लागली. ती शेजार पाजारणीजवळ म्हणायची देखील—‘ काय बाई ह्या पोरी-आम्ही यांच्या येवढ्या हुतो तबा आम्हाला दोन-दोन पोरं झालीं हुतीं.’

पार्वती विचारी चिमणीसारखें तोंड करुन मुकाट्यानें बसे !

परंतु आतां शंकरची, किंबहुना त्या संबंध घराचीच बऱ्याच दिवसां-पासूनची मनःकामना पुरी व्हायचा समय आला होता, त्यामुळें त्याला विशेषच आनंद झाला होता.

आणि अशा आनंददायक विचारांत तो रमला असतांना पार्वती झोपेंत चाबळली—‘ ताईसाहेब, जात्यें आतां. घरघनी यायचा बखत झाला.’ पार्वतीला झोपेंत चाबळायची फार संवय होती. ती अशी बडबडूं लागली म्हणजे शंकर तिला जागें करी. आतांही त्यानें तिला जागें केलें. झोपेंतून एकदम जागी झाल्यानें तिनें इकडे तिकडे पाहिलें. ‘ ए, झोपेंत काय बडबडत होतीस ? ’ म्हणून शंकरनें तिला विचारतांच ‘कुठे काय ? ’ असें तिनेंच त्याला उलट विचारलें. तें खरेंच तिला कांहीं आठवत नव्हतें म्हणून कीं उडवाउडवीच्या उद्देशानें कुणास ठाऊक !

नंतर तिने पडल्या पडल्याच दोन्ही हात जुळवून डोक्यावर नेत आळोखे पिळोखे दिले व 'चार बाजाय आलं का ?' म्हणून शंकरला विचारलें.

तिच्या त्या हालचालीकडे पाहात असलेल्या शंकरने उत्तर दिलें—
'ह्या दिवसांत तूं कामाच्या असं आरी (आहारी) पडूं नगस उगीच, खरं बगितलं तर तूं आतां विसाबा थ्यायचा सोडलं अन् उलटं येकेक काम जास्तच अंगावर घेत बसलीस. नेहमींचं हायेच कीं, ह्या दिवसांत तरी जिवाला थोडं सुख घे.'

त्याच्या शब्दाशब्दांतून जिह्वाळा ओथंबला होता. पार्वतीलाहि तो जाणवला नाहीं असें थोडेंच होतें ? तरीपण ती म्हणाली—'होतंय तंबर करतें, म्होरं मग हायेच कीं इसाबा, आन तबा जो खर्चाला पैका लागल, त्येची नग का काई येवस्था कराया ? का कुटं गाडगंविडगं पुरून ठेवलयसा ?'

पार्वतीनें अखेरचें वाक्य कांहींसें थट्टेत उच्चारलें.

'असं गाडगं पुरून ठेवलं असतं, तर स्वतःची जमीन साबकाराच्या घशांत कशापायीं गेली असती ? आन् आम्ही तरी असं इयं मोलमजुरी करत कशाला बसलों असतों ?'

शंकरच्या बोलण्यांत विषादाचा सूर होता.

'पर अजुनी काय झालंया ? तुमच माझ हात चालतयात तंबर असल्या धा जिमिनी घेऊं, मग तिचंच काय ? आन् ती जिमीन तरी' म्होरल्या सालापावतर मोकळी हुतीयाच नव्ह !' नंतर किंचित् थांबून स्निग्ध आवाजांत ती म्हणाली, 'आपल्याला न्हाई सुख लाभल, निदानीला आपल्या पोराला तरी लागल, त्यांतच आपुन सुख मानावं.'

पार्वतीच्या तोंडांत साखर असल्याचा शंकरचा अनुभव कांहीं नवीन नव्हता.

पार्वती उठली. तिनें झटपट चूळ पेटवून चहा केला व ती कामाला बाहेर पडली.

पार्वती निघून गेल्यावर शंकर पुन्हां कांहीं वेळ आडवा झाला. त्याच्या डोळ्यांपुढे मागील आठवणी एका पाठोपाठ एक येऊ लागल्या. पार्वतीच्या गोड बोलण्याने सावकाराचा विषय तो तात्पुरता विसरला होता इतकेंच.

पिंपळगांवांत रामराव पाटलाच्या बांधालगतच शंकरचेंहि लहानसेंच पण बिहरीखालील शेत होतें. लहानपणापासून राखणीच्या भिंदां काढणी मळणीच्या दिवसांत शंकर आपल्या आईवापावरोबर शेतावर यायचा. लहान बयांतहि त्याला गोकण घेऊन पांखरें राखणें किंवा मळणीच्या वेळीं बैलांच्या मागे हिंडणें यांत मौज वाटावयाची. पुढे पुढे तर थंडीच्या कडाक्यांतसुद्धा पांखरें राखण्याचें काम तो एकटा मोठ्या हासेनें करी.

असेच एकदां शाळूच्या राखणीचे दिवस होत. नित्याप्रमाणें थंडीच्या रामप्रहरांत पांखरें राखण्यासाठीं शंकर शेतावर आला होता. गोकणीचे फटाफट आवाज व तोंडांतून ' हाऽ हाऽ ' असे सूर निघत होते. इतक्यांत मध्येच 'अव कोन ह्यायसा ते ! पांखरें राखतायासा का मानसं टिपतायसा तरी ? ' असा पलीकडच्या पाटलाच्या शाळूच्या पिकाकडून शंकरच्या कानांवर आवाज आला. आणि थोड्याच वेळांत तो प्रभ विचारणारी व्यक्ति बांधावर येऊन शंकरच्या पुढ्यांत उभी राहिली. ती रामराव पाटलाची गंगू होती.

' काय मानसं माराया आला व्हय सकाळच्या रामपारी ! ' तिच्या तोंडांतून ते खोट्या रोषाचे शब्द बाहेर पडले.

गंगूला पाहतांच तोहि थोडा वेळ माच्यावरून खाली उतरला. बारा तेरा वर्षांच्या गंगूची ती ठेंगणी दुसकी, काळी सांबळी मूर्ति आणि खोट्या रागामुळे तिनें चढवलेली भुंबई व फुगवलेले गाल पाहून त्याला मौज वाटली.

' आन् मानसं तरी सकाळच्या रामपान्यांत कशापार्यां आलीं अस-
त्याल बरं ? '

' तुमच्याबानीच. तुमी माणसंच न्हव ? तुम्ही कशापार्यां आलायासा ? '

' आम्ही आलों पाखरं माराया. ' त्यानें बेगुमानपणें उत्तर दिलें.

त्याच्या बोलण्यांत अन् पाहण्यांत तिला काय अर्थ दिसला कुणास ठाऊक ! पण तिने ' तर, तर ' करून मानेला हिसडा दिला.

नंतर त्याचे मनमोकळेपणाने बोलणे झाले.

अशाच नंतरच्या एका रामप्रहरची गोष्ट शंकरला आठवली.

रामराव पाटील दोन तीन गांवकऱ्यांना बरोबर घेऊन शंकरच्या बापाकडे—भिबा दादाकडे—आले होते. रामराव एकटे कधीमधी त्याच्याकडे यायचे. पण आज ह्या लव्याजम्यानिशी कशाला आले असावेत असा त्याला प्रश्न पडला. त्याच्या बोलण्यांत गंगूच्या लग्नाचा विषय निघाल्यावर त्याला थोडाबहुत उलगडा झाला. पण त्यांत त्याचे स्वतःचेहि नांव गोबळ गेल्यावर तो पुन्हा बुचकळ्यांत पडला. ' आपलं न् गंगूचं लगीन ठरतंय काय ? ' ह्या कल्पनेने त्याच्या अंगांतून हर्षाच्या लहरी उठल्या. ' तरीच बरं का चार रोजा आधी—'

त्याला तो चार दिवसांपूर्वीचा प्रसंग आठवला. गंगूचे गांवच्या बाजी देशमुखानी लग्न ठरते आहे असे आईकडून त्याच्या कानावर आले होते. इतके दिवस आपल्याशी खेळीमेळीने वागणारी गंगू आता लोकांची होणार, याच्यापुढे ती कशाला आपल्याबरोबर बोलायला येईल, याचे त्याला बाईटहि वाटले. त्यानंतर शेतांत गेल्यावर केळीला पाणी पानतांना त्याच्या डोक्यांत हेच विचार घोळत होते आणि मग गांवाकडल्या वाटेने गंगू येतांना त्याला दिसली. तिला प्रत्यक्षच सारी हकीकत विचारावी म्हणून गंगू जबळ आल्यावर मोट पाण्यांत बुडवून माचाडावरच कांही वेळ थांबत तो म्हणाला, 'तुम्ही देशमुखीणबाई होनार म्हने आतां. मग मागल्याबानी आम्हां गरिबासंग चार शबुद बोलाया कुठलं आबडाया तुम्हाला ? '

' त्या देशमुखानें नांव काढूं नगासा माज्याम्होरं. अन् तुम्हाला कुनी सांगितलं मी देशमुखीन होनार म्हून ? '

तिच्या तोंडचे ते शब्द ऐकतांच त्याने सरसर कशीतरी मोट बाहेर काढली व धाडकन् थारोळ्यांत लोटून दिल्यावर बैलांला थोडा वेळ बिसाबा देऊन तो तिच्याकडे गेला.

‘मग ऐकलं तें खोटंच जनुं ?’

‘मला काय ठावं कुनी सांगितलं तुम्हास्नी तें. मला काय येड-बीड लागल्या काय त्या घुबडासंगं लगीन कराया ? त्याच्या देशमुखीला काय चाटायचं हाय न्हय ? दिसभरांत कर्दी शुद्धीबर असतो का तो ?’ हें बोलत असतांना तिच्या नजरेसमोर त्याची ती अतिरिक्त नशेनें धुंद झालेली नजर, तांबडसर डोळे, गोबरें तोंड, काळा बर्ण, आणि इतक्या तरुण बयांत सुटलेलें दोंद-अशी मूर्ति बहुधा उभी असावी !

नंतर शंकर केळीच्या बावरांत जाऊन पाणी दिलेलीं दारें बंद करून नवीन दारें फोडत असतांना तिनें त्याला किंचित् लाजत लाडिकपणें विचारलें- ‘मी येऊं तुम्हास्नी मदत कराया ?’

‘आजच्या रोज येक तूं आलीस म्हणून माझं काम झालं का ? रोज मलाचं करायचं हाय न्हव ?’

‘मग रोज येऊं ? चालल तुम्हास्नी ?’ त्याच्याकडे प्रेमभरानें पाहता तिनें विचारलें.

त्याला प्रथम कळेना-हिचें आतां लग्न होऊन लवकरच ही परक्याच्या घरीं जाणार आणि रोज येऊं म्हणून आपल्याला काय विचारते आहे ? पण नंतर जेव्हां त्याचा अर्थ त्याला आकळला—

ह्या आठवणींत तो गुंगून गेला असतांनाच रामराव पाटील व इतर मंडळी ‘लई ब्येस झालं,’ ‘लई ब्येस झालं’ असें बोलले. त्याचा अर्थ ते चहापाणी घेऊन उठून गेल्यावर भिबादादांच्या बोलण्यावरून त्याला समजला. पाटलांनीं आधीं देशमुखार्शी सोयरीक करण्याचें कसें ठरविलें होतें, परंतु गंगूनें ‘मी त्याच्याशीं काय बी झालं तरी लगीन करनार न्हाई’ असा ऐनवेळीं हट्ट कसा घेतला, एकदां लग्नाच्या बाटाघाटी सुरू केल्यावर पोरीच्या जातीचें लग्न लांबणीवर टाकणें पाटलांना चोक्याचें कसें बाटलें, ओघाओघानें तिनेंच सुचवल्यावरून शंकरचें स्थळ ठरविण्यासाठीं अखेर पाटील आपल्याकडे कसे आले, इत्यादि हकीकत भिवबांनीं शंकरला सांगितली. आतांच्या बाटाघाटींत त्याचें व गंगूचें लग्न ठरलें होतें. पण पैशाचा प्रश्न मात्र बिकट होता. पाटील हे

माता बतनवाडीच्या दृष्टीने नांवाचेच पाटील राहिले असले तरी गांवांत यांचे नांव चांगले होते. तेव्हां त्यांच्या इतमामाप्रमाणे देज, लग्नसमारंभ, त्यादि गोष्टी उरकायला हव्या होत्या. भिववाजबळ जेमतेम दोनशे रुपये निघाले असते. अखेर अशा घरंदाज कुटुंबाशी सोयरीक जुळून ते आहे तर थोडक्यासाठी माघार नको म्हणून आणखी पांचशे रुपये यांनी पिंपळगांवच्या जिरगे वाण्याकडून जमिनीवर कर्जाऊ काढायचे ठरविले.

पैशाचा प्रश्न सुटल्यावर मग काय, लग्न अगदीं याटांत झाले. गंगू शंकराची पार्वती झाली. इतके दिवस शंकराला डोईजड असणारी गंगा पार्वतीच्या रूपाने सहचरी म्हणून मांडीवर बसल्यावर त्याचा आनंद काय वर्णावा ? दोघेहि पूर्वाचे प्रसंग आणि बोलणी आठवून हरखून जाऊ लागले. आतां शंकरला शेतामध्ये पार्वती हक्काने मदत करू लागली. इतत खेळत दिवस जाऊ लागले.

कालचक्र फिरत होते. तीन वर्षे लोटलीं, पण साबकाराचा पैसा परत पोला नाही. खर्चाने खर्च वाढत होता. मध्यंतरी पाटील वारल्यामुळे देशमुखाला जोर चढल्यासारखा झाला. त्याच्या फुसलावणीने जिरग्याने भिववाची जमीन काढून घेतली, बरे, जमिनीचा ताबा सोडावयाचा नाही म्हटले तर पैसे कुठले भरायचे ? नाइलाजाने आपल्या बैलजोडीनेही दुसऱ्याच्या मळ्यांत घाम गाळण्याचे त्यांच्या नशिबी आले. पण तेबढ्यानंही भागले नाही. संकट कधी एक एकटे येत नाही. वरील घटनेनंतर सहा महिन्यांनी त्यांच्या बैलजोडीतला ' सुभान्या ' लाठीच्या रोगाने आजारी पडला. गांवठी उपचारांचा कांही उपयोग न होऊन तो दगाबला आणि त्याच्या पाठोपाठ चालीला, कामाला त्याच्या बरोबरीने असणारा ' बत्ताशा ' त्याच आजाराने लागला व भरणांतहिल्याने आपल्या जोडीदाराची बरोबरी साधली. भिववा साबंताच्या घरावर झालेला हा आघात जबर होता ! जमीन गेली तरी बैलांच्या आचारावर दुसऱ्याच्या शेतांत का होईना मजुरी करता येत होती. नियतीचा कोप होऊन त्यांच्या हातचे तेहि साधन हिराबले गेले ! कांही काळ त्यांना

अगदीं बेडथागत झालें. आपण देवाचा असा काय गुन्हा केला आहे म्हणून आपल्या पाठीमागे तो असा हात धुऊन लागला आहे, हें त्यांना कळेंना. ते अशा दिङ्मूढ स्थितींत असतांनाच चन्द्रकान्त चार दिवस रजेवर पिंपळगांवास आला होता. आपल्या बाळपणीच्या सवंगड्याच्या घराची ती बाताहात पाहून त्यानें त्यांना घीर दिला व तो शंकरला आपल्या बरोबर कारखान्यावर घेऊन गेला.

‘ हें काय, दिवे लागणीची येळ झाली तरी पडलायसा ? ’ पार्वतीनें दारांतून आत येत शंकरला विचारलें.

‘ तूं गेल्यावर पडल्या पडल्या येकेक मागल्या आठवणी यायला लागल्या, त्या नादांत कायबी कळलं नाहीं. ’ प्रत्युत्तरादाखळ बोलत शंकर उठून बसला. समोरच्या खोल्यांतून नुकतेच दिवे लागलेले पाहून त्यानें हि झटकन उठून दिव्याचें बटन दाबलें. खोलींत लखल प्रकाश पडला.

×

×

×

रात्री पुन्हा अंयरुणावर पडल्या पडल्या त्यांच्या गुजगोष्टी सुरू झाल्या. ‘ खरंच, तुला माझ्या गरिबाच्या घरी येऊन सुख न्हाईं लागलं, पार्वती त्यापरिस — ’

त्याच्या बोलण्याचा रोख लक्षांत घेऊन पार्वती म्हणाली—

‘ उगी काहींतरी बोलूं नगासा. मला ह्या घरांत यायचं हुतं म्हून मीं हट्ट घरला हुता बाबाजवळ. मीं त्यास्नी श्याप सांगितलं कीं, मला त्या देशमुखाला द्यायचा इचार करूं नगासा. मी त्याचं तोंड दिखून पगनार नाहीं. मला घर गरिबाचं मिळालं तरी चालल, पर— ’ पुढें बोलायला ती लाजू लागली. तेव्हां शंकर मुद्दाम म्हणाला, ‘ पर काय ? ’

‘ पर काय त्येंच बोलतया कीं माझ्या संग. ’

‘ आतां रामूमामा असतं तर त्यांना किती आनंद झाला असता. त्यांना लई हौस होती नातबंड बगायची. ’

‘ हंSS ’ असा सुस्कारा सोडून पार्वती स्वस्थ बसली.

कवि अन् शिवाय प्रेमिक !

रविवारचा दिवस. दुपारचा तीन साडेतीनचा सुमार झालेला. चन्द्रकान्त स्वस्थपणे आरामखुर्चीवर पडून काहीतरी वाचीत होता. सत्यभामाबाई पलीकडेच खिडकीच्या उजेडांत तांदूळ निवडीत बसल्या होत्या.

‘ काय चन्द्रा, आज तुझी स्वारी घरीच बरी बसलीय ? आज काही कार्यक्रम-विर्यक्रम नाही वाटतं ? ’ तांदळातील खडा बोटांच्या चिमटीत घेऊन बाहेर फेकीत सत्यभामाबाई म्हणाल्या.

आपल्या सदोदित बाहेर जाण्याला हा टोमणा आहे हें चन्द्रकान्तानें ओळखलें.

‘ काय करावं, आज रविवार असल्यामुळं सगळीकडेच सुटी आहे. वरं इतरहि काही कार्यक्रम नसल्यानं घरीं बसणं भाग पडलं, करतां काय ? ’ चन्द्रकान्तालाहि थट्टेची सुरसुरी आली होती !

‘ मुलं मोठीं झालीं की त्यांना आपल्या आईबापांबद्दल काही वाटेनासं होतं काय की ! ’

‘ तुझं म्हणणं खरं आहे, आई. पण लग्न झालेल्या मुलांच्या बाबतीत. आणि त्यांना तरी लग्नानंतर नवं माणूस घरांत आल्यावर जुन्या माणसांबद्दल इतकं स्वारस्य कां वाटावं ? ’

‘ पण तू तर लग्न व्हायच्या आधीच दुमिळ व्हायला लागला आहेस. आधीं तुझं घरांत पाऊल ठरायचं मुश्किल न् कधीं ठरलं तरी तुझं आपलं सदानूकदा त्या पुस्तकांत डोकं खुपसलेलं ! कधीं आईशीं निवातपर्णी चार गोष्टी करशील-नांव कशाला ? त्यापरिस सून आण कशी मला आपली लौकर. मग तू राहिलास निदान तुझ्या बायकोशीं तरी बोलण्या-सवरण्यांत माझा वेळ जाईल. अन् तिची मला सोबत पण होईल. तूं असा सदानूकदा बाहेर जायचास न् घरांत मी आपली एकटी, शांता होती

त्याबेळीं नाहीं इतकं कांहीं बाटायचं. आतां तीहि गेली आपल्या घरीं...'

'हरदासाचं घोडं मूळ पदावर म्हणतात तें असं. बायकांचं आपलं कोणत्याहि विषयावर बोलणं निघो, त्याचा शेवट लग्नाच्या मुद्यावर व्हायचा !' नंतर किंचित् नाटकी आविर्भाव आणून तो पुढें बोलूं लागला—'आज आपला देश कोणत्या स्थितींत आहे, आपण कोणत्या स्थितींत आहों, साऱ्या पुढाऱ्यांचं लक्ष घान्यपरिस्थितीकडे कसं लागून राहिलं आहे ! आणि आमच्या आईसाहेबांचा आग्रह काय तर म्हणे मला सून आणा !'

'पुऱें. पुऱें. तुला बरी कोणतीहि गोष्ट थट्टेबारी नेतां येते ती. लग्नाची गोष्ट काढल्यावर तुझ्याकडून कधीं सरळ उत्तर येईल, नांव कशाला ? सारखं मला आपलं कुणी ना कुणी विचारीत असतं—'आमची यष्टू करून घेतां का हो तुमच्या चन्द्रकान्तांना ?' 'चन्द्रकान्तांचा विचार असला तर शक् आणूं का त्यांना दाखवायला ?' म्हणून, पण तुझा आपला एक हेका—'माझ्या पसंतीची मुलगी जेव्हां मला आढळेल, तेव्हां मी एक क्षणाचाहि विलंब करणार नाहीं. तंवर मी कुणाचहि ऐकणार नाही मला कुणाचीहि मुलगी पाहायची नाही !' तुला आपल्या पसंतीनं करायचं असलं तरी लौकर उरक बावा. '

'लौकर न उशीरा. एकदां माझ्या पसंतीप्रमाणं करायला संमति दिल्यावर माझी पसंती होईपर्यंत यांबायला नको का ? माझी पसंती काय—कदाचित् यंदा होईल, कदाचित् पुढल्या वर्षी होईल, कदाचित् अधिकहि यांबावं लागेल बाकी, तूच मला माझ्या राशीचं त्या दिवाळी अंकांतलं भविष्य परवां वाचून दाखवलंसना कीं, अविवाहितांचे विवाह होतील—म्हणू ? तुझा आहे ना भविष्यावर विश्वास ? जसा ज्याचा विश्वास तसं त्याला फळ मिळतं म्हणतात अशा बाबतींत. तर यंदा माझ्या पसंतीला कुणीतरी उतरणार असं घडून चालायला हरकत नाही तुला. '

कां कुणास ठाऊक, पण हें बोलतांना हेमलतेची मूर्ति चन्द्रकान्ताच्या मनश्चक्षूंमोर उभी राहिली खरी !

‘तुझ्या तोंडांत साखंडर पडू दे.’ तांदळाचा डबा, ताट उचलून आंत जाता जाता सत्यभामाबाई उद्गारल्या.

अध्याह्न अधिक करडेपणाकडे बळलेले डोक्यावरील केस, कपाळावरील त्या बळ्या, निस्तेज डोळे, फिकुटलेली चर्या आणि अशक्तपणामुळे मंदावलेली चाल—अशा स्थितीतील आपल्या आईकडे पाहतांच, ‘आपल्या मतांपायी, आपल्या हट्टापायी, एक प्रकारं आपल्या आईला आपण त्रासच देत नाहीं काय,’ असा विचार क्षणमात्र चन्द्रकान्ताच्या अंतःकरणाला चाटून गेला. वाचनावरले त्याचें लक्ष उडून मग त्याचे विचार त्या विषयाभोवतींच फिरूं लागले. त्याची नजर समोर भिंतीवर टांगलेल्या एका जुन्या ग्रुप-फोटोकडे गेली. चन्द्रकान्त दोन-तीन वर्षांचा असतांना काढलेला फोटो होता तो ! त्या फोटोत तो आईच्या कडेवर बसला होता. अर्थात् फोटो पाहणाराला ‘हा चन्द्रकान्त बरं का’ असें सांगितल्यावरच त्याची ओळख पटे. आणि त्याच्या आईमध्ये तर थोडा का बदल झाला होता ! फोटोतील सत्यभामाबाईचा तो नितळ चेहरा, ठसठशीत नाकडोळे, नाकातील ती नथ, काशीबोराच्या आकाराचें उभट गोल कुंकू, रसरशीत अंगकांति—काय शिछक होतें हल्लीं त्यापैकी ! नाही म्हणायला आपली नथ त्यांनीं आपल्या सुनेकरितां—अर्थात् चन्द्रकान्ताच्या भावी बायकोकरितां मोठ्या आस्थेवाईकपणें जपून ठेवली होती ! हल्लींच्या मुली नथ किती आवडीने घालतात हें त्यांना ठाऊक का नव्हतें ? तरीपण त्यांच्या वेड्या मनानें ती गोळीबद पाणीदार मोत्यांची नथ मोठ्या अपूर्वाईनें जपून ठेवली होती खरी !

पन्नाशी उलटण्यापूर्वीच सत्यभामाबाईच्या शरिरावर वार्षिक्यानें गाजवलेल्या अंमलाच्या बुडाशीं त्यांना सोसावे लागलेले आघातच होते. कृष्णाजीपंत ह्यात असतांनाहि त्यांचा सारा वेळ इनामदारांच्या जिंदगीचें संवर्धन करण्यांत जाई आणि साहजिकच त्याचें घरादाराकडे दुर्लक्ष होई. मग प्रपंचशकट हांकण्याची जबाबदारी एकट्या सत्यभामाबाईच्या अंगावर पडे. पुढें कृष्णाजीपंत बारल्यावर तर काय—जिन्हाळ्याचे कुणी नातेवाईक नाहीत, कुणाकडे चार दिवस विसाव्यासाठी जाबें म्हटलें तर घर नाहीं,

पदरीं तीन मुलें—अशा परिस्थितीत नेकीने दिवस काढण्याची गोष्ट एक सत्यभामाबाईच करू लागली ! अगदी कुष्णाजीपंतांच्या पावलांवर पाऊल ठेवून त्यांनी कुणाकडून फट म्हणून घेतलें नाहीं. दोघी मुलींचीं लग्नें करून दिलीं. दोघींनाहि घरे त्या मानानें बरीं मिळालीं. तरीपण गोदूताईच्या नवऱ्याचा स्वभाव थोडा तापट अन् एककल्ली असल्यामुळे त्याचें पाऊल क्वचित्च स्थिर राहिले. मालकाशी एवढ्यातेवढ्यावरून कुरबुर झाली कीं, डोक्यांत राख घालून ती नोकरी सोडून दुसरी शोधत बसायचे ! लगेच दुसरी नाहीं मिळाली तर बेकारीत दिवस काढायचे व मिळविलेली पुंजी खर्चून टाकायची. अशीच एकदां त्याची नोकरी सुटली असतां गोदूताईला आपल्या मुलांबाळासकट सत्यभामाबाईंनीं आपल्याकडे ठेवून घेतलें. जवळ जवळ तीनचार महिने गोदूताई त्याबेळीं त्यांच्याकडे राहिली होती. सध्या ती पुण्याला असली तरी अजूनहि तिचें स्थिरस्थावर नसल्यानें तिच्याबद्दलची चिंता सत्यभामाबाईंना अजून सुटली नव्हती.

शांताचें लग्न होऊन ती सासरीं गेल्यावर त्यांना साहजिकपणेंच चन्द्रकान्ताच्या लग्नावद्दल उतावळी बाटूं लागली. आतांपर्यंत त्यांच्या हाताखाली कुणी ना कुणी असे, विशेषतः अली-अलीकडे त्या जेव्हां अधि-कच थकल्या तेव्हां तर शांताचा त्यांना मोठाच आधार बाटायचा. तिच्या लग्नाच्या वेळींच त्या चन्द्रकान्ताच्या मार्गे लागल्या होत्या. त्या कऱ्हाडच्या कुलकर्णी मास्तरांची मालू करून घेण्याबद्दल ! मराठी पांचसहा यत्ता झाल्या आहेत, शंभरजणीत उठून दिसणारी आहे. जोडा कसा लक्ष्मीनारायणासारखा शोभेल—सारे कांहीं वर्णन त्यांनीं केलें पण चन्द्रकान्तानें आपला हेका सोडला नाहीं. सत्यभामाबाईंची फार निराशा झाली.

आणि चन्द्रकान्ताचा तो हेका अजून कायम असल्यामुळे तेवढ्या बाबतीत मात्र त्या त्याच्यावर नाराज असतात. आणि वरचेवर संधि साधून त्याबाबत चन्द्रकान्ताच्या मार्गे त्या भुणभुण लाबतात.

आजचा प्रसंगहि तशापैकीच होता.

काय असेल तें असो, जुन्या पद्धतिप्रमाणें मुलगी पाहून लग्न करायची कल्पना चन्द्रकान्ताच्या मनाला बिलकुल पटत नसे. मग तें कया कादं-

बऱ्यांच्या यक्षसृष्टीत बाबरल्यामुळे असो, कीं मनाबरलि काव्यमय वृत्तीच्या पगडथ्यामुळे असो, अथवा सुधारणाबाद पटल्यामुळे असो. अगदीं अनोळखी मुलीला पांच दहा मिनिटें पहायची अन् पसंत किंवा नापसंत ठरवायची ! ही का जन्माचा जोडीदार निवडण्याची पद्धत म्हणायची का यद्वा म्हणायची ! असा विचार त्याच्या मनांत येई.

अगदीं एकदांच आपल्या एका मित्राच्या आग्रहाखातर त्याला बधू-परीक्षेसाठीं मदत करायला म्हणून अशा एका समारंभाला तो गेला होता. नियोजित बधू ही पांच सहा इयत्ता इंग्रजी शिकलेली व थोडी बहुत सभाषीट असल्याचीहि माहिती तिच्या पालकांकडून सांगण्यांत आली होती. पण आपणावर आज विशिष्ट हेतूनें इतके डोळे रोखले जाणार आहेत ह्या कल्पनेनें असो, कीं त्या प्रसंग महात्म्यामुळे असो, ती बैठकीवर आली तेव्हां अतिशय घाबरल्यासारखी दिसली आणि दोन तीन विचारलेल्या प्रश्नांना कशीबशी उत्तरें देऊन ती आंत निघून गेली. त्यावेळीं तिच्या सभाषीटपणाची माहिती सांगणारे पालक तर थिजलेच, पण आपण तिच्याशीं अमुक बाबतींत चर्चा करूं, तमुक विचारूं असे मनचे मांडे खाणारे बरमहाशय त्याहून अधिक थिजले !

ही कुचंबणा अन् हा फार्ष पाहिल्यावर चन्द्रकांतानें मनोमन ठरविलें कीं, आपण ह्या पद्धतीला अजिबात फांटा घ्यायचा !

अगदीं प्रेम-विवाह नच जमला तरी परस्परांच्या पूर्ण परिचयानंतर आपण विवाह करायचा, एकमेकांच्या आवडीनिवडी, एकमेकांचे स्वभाव मिळते-जुळते असले तरच ते विवाह सुखकर व्हायचे. परस्परांच्या मनांच्या मिळणीनंतर झालेली हातजुळवणी हेच खरे विवाह, असें त्याचें मत बनलें होतें. आपल्या सध्यांच्या समाजांत एवढी संधि जरी प्रत्येकाला मिळाली नाहीं तरी निदान विवाहापूर्वी बधूबरांचा परस्पर परिचय असावा, परस्परांच्या स्वभावांची व गुणावगुणांची ओझरती ओळख करून घेतलेली असावी, असें तो प्रतिपादन करीत असे.

पुण्या-मुंबईसारख्या शहरांत चन्द्रकान्ताला राहण्याची संधि मिळती तर त्याच्या विचारांना पोषक असें वातावरण तरी तेथें त्याला लाभलें

असतें. शाळा, कॉलेजें किंवा सभासंमेलनांच्या निमित्तानें तें तुरुण तरुणी एकत्र येऊं शकतात, क्वचित् प्रसंगीं त्यांच्यांत परस्पर-परिचय, विचार विनिमय होण्याची शक्यता असते. पण लक्ष्मीनगर म्हणजे कारखान्यामुळे अस्तित्वांत आलेली कामगार वर्गाची एक वसाहत. 'काम, काम, आणि काम' हा एकच ध्वनि त्या वसाहतीवर सदा सर्वदा निनादित होत असे. किंबहुना त्यासाठीच वसाहतीने शहरी जीवनापासून तुटकपणा, एकांतवास पत्करला होता !

अशा बातावरणांत चन्द्रकान्ताच्या उपरिनिर्दिष्ट विचारांची अवस्था रसिकांच्या अभावीं गवसणींत पडून राहिलेल्या बाद्यासारखी झाली असल्यास नवल नाही. तरीपण आपण ते सोडून द्यावेत अशी कल्पना त्याच्या मनाला शिवली नाही. छे ! त्याच्या निग्रही मनाच्या बाबतीत तें शक्य नव्हतें !

नंतर अलीकडेच त्याचा हेमलतेशीं अचानक परिचय घडून आला. तिच्या सौंदर्याने तो मुग्ध झाला. दोघांचीहि काव्यविषयक समान अभिरुचि परस्परांच्या परिचय-बाढीला पोषक झाली. त्या अभिरुचीनें दोघांना बरचेवर एकत्र आणलें. चन्द्रकांताच्या गवसणींत पडलेल्या बाद्याची तार छेडली जाऊन गोड शंकार उठले. त्याच्या आशावांजाला आतां अंकुर फुटले. लवकरच तो तराकून फोफावेल, फळांफुलांनीं बहाकून येईल, अशी स्वप्ने तो पाहूं लागला. काय मनाच्या भराच्या ह्या ! एखाद्या व्यक्तिबद्दल आपल्या मनांत प्रेमोद्भव होणें आणि तें प्रेम सफल होणें यांत वास्तविक जमीन-अस्मानाचें अंतर असतें. पण प्रेमांत सांपडलेल्या माणसाच्या गणतीत हें अंतर कुठें असतें ? यामुळे तर प्रेमिकांना बेझ्याच्या पंक्तीत बसविलेले नाही ना ? कवि, प्रेमिक आणि तत्त्वज्ञानी ह्यांना बेझ्याच्या मालिकेंत गुंफणाऱ्या उत्की-प्रमाणें चन्द्रकान्त कवि तर होताच, पण आतां तो प्रेमांतहि सांपडला होता किंवा सांपडूं पहात होता !

आणि म्हणूनच कीं काय, सत्यभामाबाईंनीं आज लग्नाचा विषय काढतांच त्याच्या दृष्टीसमोर हेमलतेची मोहक मूर्ति उभी राहिली व

एरवीं मोघम थट्टेवारी विषय नेणाऱ्या चन्द्रकान्तानें त्यांचें भविष्याच्या आधारावर तशाप्रकारें समाधान केलें.

×

×

×

चन्द्रकान्त असा विचारांत गढून गेला असतांना बाबासाहेबांच्या बंगल्यावरचा गणू 'साहेब, साहेब' पुकारित आला. आणि त्यानें चन्द्रकान्ताला निरोप सांगितला—'कलापूरच्या कॉलेजांतील कुणी आले आहेत, त्यांना आपल्याला भेटायचेंय म्हणून ताईसाहेबांनीं आपल्याला लगोलग बोलावळें आहे. '

'बरं आलोंच, हो पुढं' असें त्याला सांगून चन्द्रकान्त आईकडे स्वेंपाक-घरांत गेला.

'बघ आई, मला म्हणाली होतीस ना मघां-तूं आज घरांच कसा-म्हणून ? तर आलाच बघ निरोप बाबासाहेबांच्या बंगल्यावरून कीं, मला कुणी कॉलेजांतले भेटायला आलेत म्हणून, देवानं तुसं म्हणणं ऐकलं असावं बहुतेक. '

'तर, तर तेबडंच बोलणं बरं ऐकायला येतं देवाला न बाकीचं मात्र नाहीं काहीं येत. '

'बरं. मी जाऊन येतो हं. '

'अरे चहा उतरलाय तेवढा घेऊन जा कीं. '

'बरं आण लौकर. '

चहा घेतल्यावर चन्द्रकान्त बाबासाहेबांच्या बंगल्याकडे गेला. तेथें हेमलता व नीटनेटका पोषाख केलेले दोन तरुण बोलत बसलेले त्याला दिसले. ते मराठी वाङ्मय-मंडळाचे चिटणीस असल्याचें त्याला समजलें. त्यांच्यापैकी एकजण बोलूं लागला—'आमच्या मंडळातर्फे आपल्या काव्य-गायनाचा कार्यक्रम ठरविण्यासाठीं आम्हीं मुद्दाम आलों आहोंत. आपण इतके जवळ असून अद्याप आपला कार्यक्रम आमच्या कॉलेजांत होण्याचा योग आला नाहीं. ती संधि आम्ही मिळवायची ठरविली. हेमाताई आमच्या मंडळाच्या नवीनच सभासद झाल्या आहेत. त्यांच्या-जवळ सहज आम्ही ही गोष्ट बोललों, तेव्हां त्यांनीं तुम्हाला कबूल

करायला लाबायची हमी घेतली. म्हणून आज आम्ही आलों आहोंत.'

चन्द्रकान्ताची नजर हेमलतेकडे गेली. तिच्या चर्येवर मिस्तिकल पण गोड हास्य बिलसत होतें.

‘ इतकी कडेकोट नाकेबंदी केल्यावर मग कसला मी यातून सुट-
तोय ? ’ चन्द्रकान्तानेंहि हंसत हंसत उत्तर दिलें.

‘ आपणाला केव्हां सबड होण्यासारखी आहे ? ’

एकादा सुटीचा दिवस—शनिवार रविवार ठेवा. ’

त्यांनीं विचार करून पुढला शनिवार निश्चित केला. हेमलतेला त्या दिवशीं एकच पीरिअड असल्यानें चन्द्रकान्ताला आपल्याबरोबर मोटारी-
तून नेण्याची व परत आणण्याची जबाबदारी तिच्यावर सोपविण्यांत
आली. तिनेंहि ती आनंदानें पत्करली हें सांगायला नकोच.

११

राजकारणाचें ‘ वेड ’

टाळ्यांच्या कडकडाटांत आणि स्टॅंपिंगच्या दणदणाटांत आपलें काव्य-
गायन संपवून चन्द्रकान्त खुर्चीवर बसला. त्याची नजर मुर्लीच्या बाजूला
बसलेल्या हेमलतेकडे गेली. इतरांबरोबर तीहि टाळ्या वाजविण्यांत
सामील झालेली त्याला दिसली. तिला झालेला आनंद तिच्या चर्येवरूनच
दिसून येत होता. विद्यार्थ्यांची पांगापांग झाल्यावर ती चन्द्रकान्ताकडे
गेली. चन्द्रकान्तानेंहि चिटणीसांचा निरोप घेतला आणि तो हेमलते-
बरोबर चालूं लागला. ते दिसतांच ड्रायव्हर मोटार सुरू करण्याच्या
पावित्र्यांत बसलेला पाहून चन्द्रकान्त हेमलतेला म्हणाला, ‘ आत्ता कुठं
पांच वाजताहेत. आपण थोडें शहरांतून फिरून येऊं या की. मॉडर्न

बुकस्टॉलकडेहि मला जरा जायचंय. तशी काही घाई नाही ना परतायची ?

‘इश्या, घाई कसली ? मी तरी कुठं अजून इथं फार हिंडलेंय ?’

‘असे ना ? मग चला तर.’ असें म्हणून चन्द्रकान्त चालू लागला. आपण परत येईपर्यंत ड्रायव्हरास थांबण्यास सांगून हेमलताहि निघाली.

चन्द्रकान्ताचा वाचनाचा अन् चांगली पुस्तके संग्रही ठेवण्याचा हव्यास दांडगा होता. तो कलापूरला आला की, त्याची बुकस्टॉलकडे फेरी ही ठरलेली असायची. त्याप्रमाणे आजहि त्यानें तिकडे गेल्यावर नव्या प्रकाशनांपैकी एका काव्य-संग्रहाची खरेदी केली व ते त्या दुकाना-बाहेर पडले.

‘आतां थांबलोंच आहोंत तर इथलं तळं पाहून येजं या का ? वरंच नांवा ऐकलंय त्याचं. मोटारीनं ठराबिक रस्त्यानं यायचं न् ठराबिक रस्त्यानं जायचं, त्यामुळं त्या भागाकडे जायला काही अजून झालं नाही.’ हेमलता म्हणाली.

‘मग चला की. तसं काही लांब नाही तें.’

बोलत बोलत ते तळ्याच्या रस्त्याला लागले. संध्याकाळची बेळ होत आली असल्याकारणाने तळ्याकडे तरुण-तरुणी गटागटाने फिरायला निघालेल्या दिसत होत्या. तरुणींच्या घोळक्यांतून हास्य-विनोदाबरोबर पातळांचे पदर सांबरने व जाणाऱ्या येणारावर ओसरते दृष्टिक्षेप टाकण्याचें कार्य जसे चाललें होतें, तसें तरुणांच्या दृष्टीहि गप्पाबरोबर नवीन नवीन चेहरे धुंडाळण्यांत गढलेल्या होत्या. मधूनच एखादे जोडपें जाई तेव्हां दोन्ही पक्षांच्या कुतुहलाचा तें विषय होई. लबकरच ते तळ्या-जबळ आले. तळ्याचा परिघ दीड दोन मैळ तरी असावा. तो विस्तीर्ण जलाशय दगडी कठज्यांनीं मर्यादित करून सभोवार फिरण्यासाठीं सुंदर सडक तयार करण्यांत आली होती. कठज्याला रेलून समोरचा तो अफाट, संथ जलाशय पाहतांच हेमलतेचें मन प्रसन्न झालें. समोर तळ्याच्या काठावर बांधलेल्या इमारतीची पाण्यांत पडलेली प्रतिबिंबे तर कशी रेखीव दिसत होती ! अस्तास चाललेल्या सूर्याच्या किरणांनीं न्हाऊन विविध रंगांनीं नटलेले आकाशाच्या निळ्या पार्श्वभूमीवरील मेघ

सुंदर, की त्यांची पाण्याच्या हिरव्या पार्श्वभूमीवरील दिसणारी प्रतिबिंबे अधिक सुंदर—याचा निर्णय तिच्या मनाला करता येईना ! चन्द्रकान्ताचे हि लक्ष ती शोभा पाहण्यांतच गुंतले आहे असे पाहून ती त्याला म्हणाली, ' किती सुंदर आहे हे दृश्य, नाही ? '

' जीवनानं आपल्या हृदयांत बाळगलेली ही स्वप्नच म्हणायची ! पण स्वप्न कितीहि सुंदर असली तरी सत्यसृष्टीत त्यांचे काय मोल ? बास्तब जीवनापासून अलिप्त राहून स्वतःच्याच ध्येयसृष्टीशी किंवा स्वप्नसृष्टीशी म्हणा—रममाण होणाऱ्या माणसासारखीच ह्या तळ्याची वृत्ति वाटते मला. जोंबर हे तळ्याच पाणी एखाद्या नदीला किंवा ओढ्याला मिळून त्या जीवनप्रवाहाशी समरस होत नाही तोंबर त्याची ही स्वप्न ! एकदा त्या खळखळाटांत सांपडल्यावर मग कसली आली आहेत स्वप्न ! ध्येयवादी किंवा स्वप्नाळू माणसाच्या स्वप्नांचा मुद्दा तो जेव्हा जगाच्या कोलाहलांत सांपडतो तेव्हा असाच चक्काचूर होतो. '

' मग तुमच्या दृष्टीनं स्वप्नांना महत्त्व नाही तर ? ' हेमलतेने विचारले.

' असंच काही नाही म्हणता येणार, पण ह्या दोन्ही स्वप्नांतलं सादृश्य एकदम मनांत आलं इतकंच. एका दृष्टीनं विचारवंतांची स्वप्नच सत्य-सृष्टीला आकार देत आली आहेत, गेल्या शतकांत मार्क्सनं जे स्वप्न पाहिलं ते चालू शतकांत सत्यसृष्टीत योडं बहुत तरी उतरल्याचं आपणांला दिसून येतं. तरीमुद्दां अजूनहि काहीजणांना हा मार्क्सवाद—'

' पुरे बाई तुमचे हे वाद. एखादं सुंदर दृश्य पाहात असतांना देखील तुम्हांला राजकारणाचा विसर कसा पडत नाही की ! कसं हो तुम्हांला राजकारणाचं इतकं बेड ? तुमच्यासारख्या काव्यवृत्तीच्या माणसाला खरं म्हटलं तर राजकारणाचं बाबडं असायला हवं, पण तुम्हांला तर राजकारणाचा विषय निघाला की, आवेशच चढतो जसा काही ! मी तर म्हणेन तुमच्यासारख्यांनी निव्वळ काव्याला बाहून घ्यावं. राजकारणासारख्या अबांतर गोष्टीत तुम्ही जो बेळ घालवता तो तुम्ही सुंदर सुंदर काव्य लिहिण्यांत खचायला हवा. तुम्ही मराठी बाङ्मयाचं एका दृष्टीनं नुक-

बाढबल्यावर एखादं दीर्घ काव्य म्हणा, खंड काव्य म्हणा लिहून त्या पुऱ्या करायला नकोत कां ? राजकारण करायला काय कुणीहि मिळेल, पण तुमच्यासारख्या प्रतिभावंतांनी जर आपलं क्षेत्र सोडलं—'

‘तुमचं म्हणणं मला पटत नाही. हिंदुस्थानसारख्या मागासलेल्या देशांत जनतेला सज्जन करणं हें खरं म्हटलं तर प्रत्येक सुशिक्षिताचं कर्तव्य आहे. विशेषतः आज आपण स्वतंत्र झाल्यावर तर या गोष्टीची फारच जकरी आहे. आपल्या ह्या अफाट देशांत स्वातंत्र्य न लोकांसाठी खऱ्या अर्थानं नांदायची असल्यास सामान्य लोकांचं अज्ञान न धर्मभोळेपणा शक्य तितक्या लोकर नाहीसा केला पाहिजे. आपल्यांतले दोष त्यांना पटवून दिले पाहिजेत. हें काम एकट्यादुकट्याचं नाही. सर्वांचं आहे, प्रत्येकाचं आहे. चीनबद्दल तुम्ही बाचलं असेल—तिथले विद्यार्थीसुद्धा शेतकऱ्यांतून न मजुरांतून हिडतात. त्यांना ज्ञानचक्षु देतात. ह्यात समाजकारणाचा संभव नाही, की राजकारणाचा नाही. हें एक नवसमाजरचनेचं कार्य आहे. त्याला हातभार लावणं हें प्रत्येकाचं कर्तव्य आहे. माझ्यासारख्याची प्रतिभा बांया चालल्याचं तुम्हाला वाईट वाटतं, पण आज कितीतरी अज्ञात प्रतिभावंतांची प्रतिभा न बुद्धिमंतांची बुद्धिमत्ता विषम समाजरचनेमुळं बांया जात असेल—त्याबद्दल किती हळहळ वाटायला हवी ! हा अन्याय, ही विषमता दूर करायला नको काय ? योग्य संधीच्या अभावी मला स्वतःला माझ्या ज्या आशाआकांक्षांना पारखं व्हावं लागलं, त्या माझ्याहून कनिष्ठ बुद्धिमत्तेच्या मुलांना संधि मिळाल्यामुळं—पैशाच्या अनुकूलतेमुळं—सफल करता आल्या ह्या गोष्टीमुळं मला काहीच विस्मय वाटला नसेल ? ह्या स्वानुभवांमुळंच की काय विषमता कुठंहि दिसली की माझ्या मनाला चटक बसतो. माझं चित्त भडकून उठतं.....

‘मला तुमची तळमळ समजत का नाही ? पण मला आपलं वाटतं—कां वाटतं कुणास ठाऊक, पण वाटतं खरं, की...’ हेमलता बोलत बोलत तेवढ्यावरच थांबली.

तिच्या बोलण्यातील स्निग्धतेनं चन्द्रकान्त काहीसा विरघळला.

तो म्हणाला, 'तुमच्या इच्छेच्या मागील आपुलकीची भावना मला जाणवते. अशी जाणीव झाली की, मला कसं गुदमरव्यासारखं होतं. विद्यार्थीदशेपासून मी सुद्धा काही स्वप्न मनाशी बाळगीत आलों आहे. काही स्वप्नांचा वास्तव जगाशी संबंध येतांच चूर झाला. मोठा कवि होण्याचं सुद्धा माझं एक स्वप्न आहे. आणखीहि माझी काही स्वप्न आहेत.' किंचित्काल थांबून तळ्याकडे पाहात तो पुन्हा बोल्हू लागला, 'बाकी माणसांच्या स्वप्नांचं ह्या संथ तळ्यांतील प्रतिबिंबांशी असलेलं साम्य मला मोठं मजेशीर वाटतं. काही वेळापूर्वी सायंकाळीन आकाशाचीं विविधरंगी प्रतिबिंबं धारण करणाऱ्या ह्या तळ्यांत आतां चंद्र व तारकांचा खेळ कसा सुकं झाला आहे पाहा. माणसांचीं स्वप्नं दिखील अशीच पालटत जातात !'

बोलण्याच्या नादांत सूर्यास्त होऊन पौर्णिमेच्या चंद्रानें आपल्या घबल ज्योत्स्नेचें संमोहनजाल स्थिरचरावर केव्हां पसरलें हें त्यांच्या ध्यानांतहि आलें नव्हतें. चंदेरी किरणांनीं तळ्यांतील पाणी चमकत होतें. सारें वातावरण कसें सौम्य शीतल बनत चाललें होतें.

'चला जाऊं या, बराच वेळ बसलों आपण इथं' असें म्हणून चन्द्रकान्त उठला, हेमलताहि उठून त्याच्याबरोबर चालूं लागली

'अशा ठिकाणीं कितीहि वेळ बसलं तरी उठावसंच वाटत नाही, नाही !'

'हं.' असें एकाक्षरी उत्तर देऊन चन्द्रकान्त मूक झाला.

तळ्याकडेच्या त्या अरंद रस्त्यानें जातां जातां चन्द्रकान्ताच्या हाताला हेमलतेच्या हाताचा ओझरता स्पर्श झाला. चन्द्रकान्ताच्या अंगांतून एक विद्यलहर उठून गेली. हेमलतेनें अंग किंचित् शहारव्यासारखें केलें. ती थोडें अधिक अंतर ठेवून चालूं लागली. तो ओझरता स्पर्श सुखाचा अनुभव पुन्हा याबा अशी हुरहूर मात्र दोघांच्याहि हृदयास लागली.

त्या गोड तंद्रीतच तीं दोघे चालत होती. चंद्र सुषा-सिंचन करून दोघांसहि न्हाऊं घालीत होता. मार्ग दाखवीत होता.

चालतां चालतां तीं एका बोलपट-गृहापाशीं आलीं. रस्त्यावरील दिवे

आज बंद असले तरी त्या इमारतीवर मात्र दीपावलीची आरास केली होती. बोलपटगृहाच्या व बोलपटाच्या नावाच्या अक्षरांत दिवे बसविलेले होते. पटगृहासमोर प्रेक्षकांचा नुसता तांबा उडाला होता आणि त्यांनी रस्ता जवळ जवळ बंद ठेवला होता म्हटलें तरी चालेल. बोलपट बराच लोकप्रिय असावा आणि तो नव्यानेच सुरू झालेला असावा.

त्या गर्दीतून बाट काढीत असता 'साहेब, साहेब' ह्या हाकेने चन्द्रकान्ताचें लक्ष वेधून घेतलें. एका सुमारे दहा वर्षांच्या मुलानें त्याला हटकलें होतें. त्याची चर्चा कमालीची दीनबाणी दिसत होती. अंगांतील निळ्या-काळ्या रेषांचा शर्ट खांद्यावर फाटला होता.

चन्द्रकान्तानें त्याच्याकडे पाहिल्यावर तो बोलू लागला,

‘साहेब, कांहीं मदत करा. मी गरीब विद्यार्थी आहे. शाळेंत शिकतो आहे. बर्गीत माझा पहिला नंबर आहे.’

‘तुझ्या घरी कोण कोण आहे ?’

‘माझी आई नू चार वर्षांची घाकटी बहीण. आम्ही तिघंच. दोन वर्षांपूर्वी बडील बारले. आई एके ठिकाणीं स्वैपाकाला जाते. तेवढ्यावर भागत नाहीं म्हणून सिनेमाच्या वेळेला मी इथं येऊन उभा राहतो.’

चन्द्रकान्ताचें मन त्या हकीकतीनें द्रवळें.

‘बघूं तें हातांत काय आहे ?’ त्यानें उगीचच विचारलें. हेडमास्तरांनीं दिलेलें शिफारस-पत्र घडी करून त्यानें हातांत धरलें होतें. तें त्यानें चन्द्रकान्ताकडे दिलें. चन्द्रकान्तानें तें उघडलें. त्या मुलाचें नांव विनायक दाभोळकर असें होतें. तो हुषार व अनाय असून त्याला यथाशक्ति मदत करण्यावद्दल हेडमास्तरांनीं लिहिलें होतें.

चन्द्रकान्ताचें लक्ष मधून मधून त्या मुलाकडे वळत होतें. केविलबाण्या नजरेनें अन् आशेनें तो आपल्याकडे पाहात असल्याचें त्याला दिसून आलें. चन्द्रकान्ताच्या डोक्यांत काहूर उसळलें.

‘बाळ, तुझ्यासारख्याला कितीहि मदत केली तरी अयोग्य बाटायची नाही. उलट ती करता आली नाही, तर मात्र करंटेपण बाटेल.

सध्यां माझ्याजवळ एबदेच आहेत, ते घे. मी जेव्हा जेव्हा इयं येईन, तेव्हा मला भेटत जा. पाहिला नंबर मात्र सोडायचा नाही बरं का !'

चन्द्रकान्तानें त्या मुलाचे हातावर अघेली ठेवल्याचें पांढातांच हेमल-तेनें आपल्या पर्समधून एक रुपया काढून त्या मुलाला दिला.

मुलाच्या डोळ्यांत अश्रूंचा पाऊस भरून आला.

चन्द्रकान्ताच्या डोळ्यांच्या कडा ओलसर झाल्या.

चालतां चालतां चन्द्रकान्त बोलूं लागला, 'अशीं दृश्यं पाहिलीं म्हणजे मनामध्ये जी कालवाकालव होते—काहीं सांगतां येत नाही. मघाशीं समानसंधीबद्दल तुम्हांला मीं जें सांगितलं त्याचं 'प्रात्यक्षिक' म्हणूनच कीं काय हा प्रसंग घडल्यासारखा वाटतो. अशा दृश्यां कुणाचं हृदय भरून येणार नाही ? आणि अशा वेळीं सरकारचं शिक्षणासंबंधीचं घोरण पाहिलं कीं, जखमेवर मीठ चोळल्यासारखं वाटतं...' नंतर किंचित् थांबून तो म्हणाला, 'आणि तुम्हांला वाटतं कीं, मी केवळ काव्याचीच उपासना करावी. तुमच्या दृष्टीनं मी ह्या प्रसंगावर फार तर एखादं करुणरसपूर्ण काव्य रचलं कीं, झालं माझं काम. पण नुसतं काव्य लिहून न् इळइळ व्यक्त करून मला कसं समाधान वाटेल ? उलट, ज्या समाजरचनेमुळं अशीं दुरवस्था निर्माण झाली आहे, ती शक्य तितक्या लोकर बदलून टाकून नवी समाजरचना निर्माण करण्याचा मला ध्यास लागेल...'

हा बेलपर्यंत ते मोटारजवळ आले होते. म्हणून चन्द्रकान्तानें आपलें बोलणें आखडतें घेतलें. ज्या पिंपळाच्या झाडाखालीं मोटार उभी होती, त्याच्या फांद्या व पानांच्या सावल्यांनीं निर्माण केलेल्या मनोहर आकृतीनें हेमलतेचें लक्ष वेधून घेतलें. ती म्हणाली, 'हें पाहिलंत निसर्गाचं डिझाइन ? काळ्या व पांढऱ्या ह्या दोन रंगांतच किती सुंदर आकृति उठवून दिली आहे पण !'

हेमलतेच्या कल्पकतेचें अन् सौंदर्यदृष्टीचेंहि चन्द्रकान्ताला कौतुक वाटलें. त्याच्या डोक्यांतील मघांचे विचार जाऊन तो कांहींशा प्रसन्नतेनें म्हणाला, 'खरंच कीं !'

हेमलता गाडीत चढल्यावर तिच्यानंतर चन्द्रकान्त बसतांना तिच्या दारावर असलेल्या हाताचा त्याच्या हाताला पुन्हा एकवार स्पर्श झाला. बेभानपण तो त्याने किंचित्काल तसाच राहू दिला.

त्या सुखकर स्पर्शाच्या आठवणीत गढून गेलेल्या त्याच्या मनाला आपण लक्ष्मीनगरला केव्हा आलो हे हि समजले नाही !

१२

बहिणीच्या मायेचे ऊबदार पांघरूण

त्या वर्षी मराठी साहित्य संमेलन नाताळच्या अखेरीस पुण्याला भरणार होतं. चन्द्रकान्ताला या संमेलनास उपस्थित रहाण्याबद्दल खास निमंत्रण आले होते. 'प्रतिभे' कडून मिळालेल्या पारितोषिकाचा वितरण समारंभ संमेलन-अध्यक्षांच्या करबी होणार होता, हे तर त्याला उपस्थित राहण्याला एक कारण होतंच. शिवाय त्या संमेलनात 'सध्याचे कविते-तील इष्ट व अनिष्ट प्रवाह' या विषयावर एक परिसंवाद होणार होता, त्यात आणि काव्यगायनाच्याहि कार्यक्रमांत चन्द्रकान्ताने भाग घ्यावा अशी संमेलन-चिटणीसांनी त्याला आग्रहाची विनंति केली होती.

व्यापूबी चन्द्रकान्त एक-दोनदां संमेलनाला हजर राहिला होता. पहिल्या खेपेस संमेलन पहाण्याचं कुतूहल म्हणून व दुसऱ्या खेपेस ते कलापूरलाच भरले होते म्हणून. त्यावेळी चन्द्रकान्त कवि म्हणून हळू हळू उदयाला येत होता पण त्याच्या नांवाला अद्याप प्रसिद्धि मिळाली नव्हती. त्यामुळे त्यावेळची त्याची भूमिका जवळ जवळ प्रेक्षकांचीच होती. आता तसे नव्हतं. आता कवि म्हणून रसिकवर्गात तो प्रिय

होजं लागला होता. तेव्हा अशा कवीला संमेलन कार्यकर्ते बगळतील हे शक्यच नव्हते.

चन्द्रकान्ताने चर्चेत भाग घेण्याचे ठरविले. पण एबळ्या मोठ्या समुदायापुढे काव्यगायनाचे आपल्याला कसे काय जमेल याविषयी तो साशंक होता. अशा समुदायापुढे काव्यगायन करायचे म्हणजे त्याला जी एक प्रकारची आवाजाची देणगी किंवा गायनाचे ढंग लागतात, त्यांचा तर त्याच्यापार्शी अभाव होता. म्हणून तो विचारांत पडला होता.

हेमलतेकडे गेल्यावर आपल्याला आलेले निमंत्रण-पत्र चंद्रकान्ताने तिला दाखवले. निमंत्रण-पत्र म्हणजे एकपरी त्याचा गौरवच बाटून तिला आनंद झाला. तिने त्याला विचारले,

‘ मग त्यांना संमतिदर्शक उत्तर लिहिणार ना ? ’

‘ त्याचाच विचार करतो आहे. चर्चेत भाग घ्यायचं तर नक्की आहेच. पण काव्यगायनाचं काय करावं हे समजत नाही. काव्य-गायनाचा मला विशेषसा सराव नाही. अन् अशा मोठ्या संमेलनातून तर अजिबातच नाही. बरं, अशा कार्यक्रमांत थोड्यांवर योग्य ती छाप पाडतां नाही आली तर तुमच्या काव्यांतील कल्पनेच्या साऱ्या भराऱ्या बाऱ्यावर जातात... ’

‘ मग मी सुचवू का एक कल्पना ? ’ तिने त्याच्याकडे स्निग्ध दृष्टीने पाहता विचारले.

‘ काय ! ’ तो काहीशा उत्सुकतेने म्हणाला.

‘ तुमच्या कविता मी गाऊन दाखवल्या संमेलनांत तर ? अर्थात् कवीची खास परवानगी असेल तरच— ’

‘ बाः, अशा बाबतींत कोण संमति देणार नाही ! ’

हेमलतेने आपल्या कविता संमेलनांत गाऊन दाखविण्याची इच्छा प्रदर्शित केल्याने चन्द्रकान्ताला अतिशय आनंद झाला. अर्थात् त्या आनंदाचे स्वरूप द्विविध होते. सुंदर कविता रसिक मनाला आनंद देतेच, पण तीच सुंदर चालीत गाइल्यास दुधांत साखर पडल्यासारखे होते. चन्द्रकान्ताच्या आनंदाचे हे एक जसे कारण होते, तसेच हेमलतेच्या ह्या

इच्छेमुळें तिला आपल्याबद्दल बाटणारा जिऱ्हाळा तिनें या मार्गानें प्रगट केला—ही कल्पनाहि होती.

हेमलतेच्याहि मनांत साहित्य-संमेलनाचा सोडळा पाहण्याचें होतेंच. शिवाय जुन्या मैत्रिणींत पुन्हा जाऊन मिसळण्याची ही संधि ती कशाला दबडील ?

चन्द्रकान्त पुण्याला आपल्या बहिणीकडे—गोदूताईकडे उतरणार होता. गेल्या दिवाळीला तिला यायला न जमल्यानें तिची भेट झाली नव्हती. तिचीहि त्याला येऊन जाण्याबद्दल बरचबेर पत्रे येत होतीच.

हेमलतेनेंहि आपल्या मैत्रिणीला—सुलभा साठेला आपण येत असल्याचें कळवून टाकलें.

×

×

×

चन्द्रकान्ताला पाहतांच गोदूताईच्या डोळ्यांत आनंदाश्रु चमकले. गेल्या दीड-दोन वर्षांत बहीण-भावंडांची भेट नव्हती. त्यामुळें बऱ्याच दिवसांत मनांत सांठवून ठेवलेलीं हितगुजे बोलून दाखविण्याची संधि गोदूताईला प्राप्त झालेली होती. अशीं हितगुजे सांगण्यातील अन एक-ण्यातील गोडी एक बहीण-भावंडांनाच माहीत !

आपला चन्द्रकान्त दादा इथल्या संमेलनासाठीं आपल्याकडे येणार असल्याचें, तो कवि असल्याचें, आणि संमेलनांत त्याला शंभर रुपयांचें बक्षीस मिळणार असल्याचें गोदूताईनें आपल्या शेजाऱ्यापाजाऱ्याजबळ मोठ्या अभिमानानें सांगितलें होतें. त्यामुळें गोदूताईच्या बिऱ्हाडीं पाहुणा आल्याचें समजतांच शेजाऱ्यापाजाऱ्यांचे डोळे दरवाजांतून, खिडक्यांतून गोदूताईच्या घराकडे लागले असल्यास नवल नाहीं. अर्थात् या कुतूहलांत ‘ कवि तो आहे कसा आनंदाचा ’ हें जाणण्याच्या भावने-इतकीच कुणाकडेहि पाहुणा आल्यास तो कसा आहे, काय बोलतो हें जाणण्याची माणसाची स्वाभाविक जिज्ञासा देखील सामावलेली होती, हें सांगण्याची आवश्यकता नाहीं.

गोदूताई चुलीजबळ बसून चहा करीत होती. समोरच भिंतीला टेकून चन्द्रकान्त पाटावर बसला होता. गोदूताईच्या दोन मुलांपैकी

थोरला चार वर्षांचा अनिल 'मामा,' 'मामा' करून चन्द्रकान्ताच्या गळ्यांत पडला होता, तर दोन वर्षांची बेबी त्याच्या मांडीवर निमूटपणे बसून होती. त्याच्यातच तिला सुख-सर्वस्व लाभलें होतें कीं काय कुणास ठाऊक !

'अनिल, मामा दमून आलाय. त्याच्या अंगाला असं झटूं नये बाळ. आतां चाऽऽर दिवस तो इयंच राह्यचा आहे. अन् बेब्या, तुला खाऊ हवा का ? मामानं बघ काय खाऊ आणलाय तुझ्यासाठी तो. '

आईनें खाऊचें नांव काढतांच अनिलची मिठी सैल पडली आणि बेबीहि पावलें मोजीत जाबें त्याप्रमाणें एक एक पाऊल टाकीत आईकडे गेली.

तिच्या त्या चालीकडे कौतुकानें पाहात असतां चन्द्रकान्त म्हणाला, 'बेबी आतां चालायला लागली कीं !'

'लहान आहे का घोडी आतां ? येत्या वैशाखाला दुसरं सकून तिसरं वर्ष लागेल कीं तिला' जबळ आलेल्या बेबीला वात्सल्यभरानें ओढून घेऊन मांडीवर बसवीत आणि तिच्या गालाचा मुका घेत गोदूताई उत्तरली.

खाऊ मिळाल्यावर दोघेहि पुन्हां मामाला येऊन चिकटलीं.

गोदूताईनें चन्द्रकान्ताच्याहि पुढें लाडवाची बशी ठेवली.

'वामनराब केव्हां येतात कामावरनं ?' लाडवाचा तुकडा तोंडांत टाकीत चन्द्रकान्तानें विचारलें.

'त्यांचं काय, ते आधीं हपिसातनं मोकळे होतात सहा बाजतां, नंतर सायकलीवर इयं येईस्तबर पावणेसात होतात.'

'अन् सकाळीं केव्हां जाबं लागतं ?'

'सकाळीं ते घरनं निघतात साडेदहा बाजतां. पण जेबायला दहाच्या आंत तयार असावं लागतं. हातावर पाणी पडल्या पडल्या लगेच निघायला हवं, जबळ का जायचं आहे ? चांगला चार मैल आहे मेला इयनं तो कारखाना. मग रोजची अशी त्रेधा-तिरपीट अन् घादल उडते कीं सांगून सोय नाही. एक रविवारचा दिवस थोडा बरा असतो. उद्यां

शनवार ना ? उद्यां सुद्धा ते थोडे लोकर सुटतात, पण इथं येईस्तबर काय पांच बाजलेलेच असतात.'

खडकीच्या बाजूला नवीनच निघालेल्या एका बिस्किटांच्या कारखान्यांत वामनरावांना नोकरी होती. तिथे त्यांना कांहीतरी नव्वद का पंचाणव पगार मिळत असे.

चहाचा कार्यक्रम आटोपल्यावर बैठक बाहेरच्या खोलीत आली. एका चार सडेंचारे खणांच्या खोलीलाच प्लायवुडचे पार्टिशन घालून एक बैठकीची आणि मधली शोपायची व सामान-सुमानाची खोली असे तिचे दोन भाग केलेले दिसत होते. कसबा पेठेसारख्या जुनाट बस्तीतील ते घर, पण जागा माडीबरची अन् रस्त्यालगतची असल्यामुळेच की काय, उजेडाच्या दृष्टीने थोडी बरी होती. बैठकीच्या खोलीत सामानसुमान बेताचेच दिसत होते. एक जुने, पॉलिश केलेले लहानसे टेबल, त्यावर अस्ताव्यस्तपणे रचून ठेवलेला पुस्तकांचा ढीग, मासिकांचे नू वर्तमानपत्रांचे अंक, तसेच लांकडी पट्ट्यांच्या जाचांतून सुटलेला पाटीचा तुकडा, अंकलिपी नू तस्सदृश दुसरे कसले तरी पुस्तक—हा सरंजाम बहुतेक अनिल महाशयाचा असावा. सुपारीची डबी, अडकित्ता, असे विविध साहित्य तेथे खेळीमेळीने बाबरात होते. टेबलापुढे एक किलोस्तरची लोखंडी खुर्ची. भिंतींना पूर्वी केव्हा गिलावा केला होता, ते त्या घरमालकांनाच माहीत ! त्यांचे अस्तित्व सारवणाऱ्या पट्ट्यांतून दृग्गोचर होत होते. एका खुंटीवर एक जुनाट दिसणारा कोट व दुसरीवर तसाच एक शर्ट अडकविला होता. आणखी एका खुंटीवर एक विलोरी आरसा लोंबत होता. भिंतीवर दोन तीन कॅलेंडर लटकवलेली दिसत होती. एका नटीच्या चित्राच्या कॅलेंडरवरील सर्व स्त्रिया फाटून गेल्या होत्या. ते बहुधा त्या चित्रासाठीच स्थानभ्रष्ट झाले नसावे. त्या सान्या मेळाव्यात एकच ग्रुप फोटो दिसत होता. 'चल बेबी, त्या फोटोंत कोण कोण आहे ते पाहू आपण.' असे म्हणून तिला उचलून घेत चन्द्रकांत तिकडे गेला. वामनरावांच्या बिस्किट कारखान्याला कुणी भेट दिली असतांना त्याचा स्टॉफसह घेतलेला फोटो

होता तो. गोदूताईने फोटोवरून कारखान्यातील काही लोकांची चंद्रकांताला ओळख करून दिली.

नंतर चन्द्रकांताचें लक्ष रस्त्याच्या बाजूला मुईलगत असलेल्या खिडक्यांकडे गेलें. त्या खिडक्यांना लोखंडी गजाऐवजी लांबलांब अंतरावर लांकडी पट्ट्या मारलेल्या होत्या. तें पाहिल्यावर चन्द्रकान्त म्हणाला, 'हें थोडें धोक्याचेंच आहे, नाही ? बेबी कधी तिकडे जात नाही का ?'

'तें काहीं विचारूं नकोस बाबा. नवीन नवीन उभी राहायला शिकत होती तेव्हां माझा डोळा चुकवून अगदीं वेधडक खिडकीच्या दांड्याला घरून पाय नाचवतून बाहेर पाहात उभी राह्यची. एकदां असंच अनिलला तिच्यावर लक्ष ठेवायला सांगून मी कशाला तरी खाली गेलें होतें. वर येऊन पाहार्तें तों पोरटी दांड्याला दोन्ही मुठींनी घट्ट घरून मान बाहेर काढून वांकवांकून बघत होती. माझ्या काळजाचें पाणी पाणी झालें. मी मागनं हळूच जाऊन गप्पकन धरलें म्हणून—'

'अन् अनिल काय करीत होता मग ?'

'मी तिला तिकडं जाऊं नको म्हणून अडवलं, तशी ती रडायला लागली. मग म्हटलें जा खुशाल—' अनिलने आपली कैफियत सादर केली.

'बा अनिल, असंच संभाळतात बाटतं आपल्या बहिणीला ? तूं शहाणा ना ?'

'पण मामा, त्याच्यानंतर तिला मी कधी तिकडं जाऊं दिलं का, विचारा आईला.' आपल्या शहाणपणावर आलेला कलंक नाहीसा करण्यासाठीच जणूं अनिल म्हणाला.

अशा त्यांच्या गोष्टी चालल्या होत्या. आपल्या लाडक्या बेन्याऱ्या न अनिलच्या गोष्टी गोदूताईच्या तोंडून ऐकतांना चन्द्रकान्ताला जितका आनंद होत होता, तितकाच विषाद पुण्याची महागाई, रेशनिंग, अपुरा पगार यांची कहाणी ती सांगत असतांना त्याच्या चर्येवर दिसूं लागला. कारण बोलतां बोलतां तो विषय निघाला, तेव्हां गोदूताई सांगूं लागली.

‘ काय सांगूं दादा, महिना अखेर आली कीं इकडे अशी स्थिति, होते कीं सांगून सोय नाही, शेवटचा आठवडा खिशात जवळ जवळ पैसा नसतोच. पैसा नसला म्हणजे तोंडाला कसं अगदीं मुसक्या बांधल्यागत होतं. मग भाजी नाही. पाला नाही. शेवटच्या आठवड्याचं रेशनिंगसुद्धा चुकवावं लागतं. आधीं रेशनला मिळतं काय मेलं—त्यांतहि एखादा आठवडा बुडाला कीं झालंच—बरं, ह्यांचा स्वभाव म्हणजे असा कीं, घरी उपाशी बसतील पण कुणाला एक पैसा उसना मागायला म्हणून जायचे नाहीत. मग मीच त्यांना न सांगतां कुणाकडून तरी उसनवारी करतं न बेळ भागवतं. बेव्याला भाताशिवाय चालत नाही. अनिलहि पहिल्या पहिल्यानं मिलोची भाकरी खातांना नाक डोळे मुरडायचा. हळूहळू संबय व्हायला लागलीय त्याला आतांशी. तरी आम्ही दोघं दुपारीं नांवालाच भात घेतो. बरं, पोरांना दूध द्यावं म्हटलं तर तिकडून तरी कांहीं सोय आहे का ? रुपाया शेराचं दूध नू तेंहि पाण्यासारखं. तरी बीस—पंचवीस रुपये नुसते दुधाचे होतात महिन्याकाठी. आणखी विशेष म्हणजे ह्यांना कसली संबय नाही, कसला अवांतर खर्च नाही. ह्यांना चहा मात्र लागतो दिवसांतून दोनदां नू सुटी असली तर कधींमधीं तिसऱ्यांदाहि होतो. पण बाकी कांहीं नाही. अनिल—पोरगं रोज नव्या नव्या सिनेमाच्या जाहिराती घेऊन माझ्यामागं लागतं ‘ सिनेमाला जाऊं या कीं ग आज—’ म्हणून. पण चार—चार महिन्यांतनं एखादा खेळ पाहातो आम्ही...’

इतक्यांत दरवाजांतून सायकल आत आणतांना होणारा खडखड असा ठराविक आवाज ऐकून गोदूताई म्हणाली, ‘ आले बाटंत हे. ’

जिन्यांत पाबलें बाजलीं. थोड्याच वेळांत बामनराव बैठकीच्या खोलींत आले.

‘ काय चन्द्रकान्त, कसा काय झाला प्रवास ? गदींविदींचा कांहीं विशेषसा त्रास नाही ना झाला ? ’ अंगातील कोट टोपी काढून खुंटीवर अडकबितांना बामनराव म्हणाले.

‘ गदीं राह्यचीच. अन् ह्या नाताळामुळं तर अधिकच. तरी माझ्या-बरोबर आलेल्या हेमाताईनीं नको नको म्हणत असतांहि दोघांची दुसऱ्या

बर्गाचीं तिकिटं काढलीं. त्यामुळं तितका काही त्रास नाही जाणवला. '

' त्या इकडे नाही आल्या वाटतं ? '

' नाही. त्या परस्परच आपल्या भैत्रिणीकडे गेल्या, चहा घेऊन जा म्हणलं, तर पुन्हा येऊं म्हणाल्या त्या. त्यांची भैत्रीण तिकडे डेकन जिम-खान्याबद्दल कुठ राहते, '

' तुमचं संमेलन काय उद्यांपासून सुरू नाही का ? '

' हो. उद्यां न परबां दोनच दिवस खरे महत्वाचे. सोमबारीं सकाळीं काय अध्यक्षांचा समारोपच. तुम्ही येणार ना कार्यक्रमाला ? '

' उद्यां काही जमायचं नाहीच. येऊन जाऊन काय जमलं तर रबिबारीच पाहूं. निदान तुमच्या कार्यक्रमापुरतं पाहूं जमलं तर. '

' दादा, मी मात्र येणार बरं का. तुमच्या प्रत्येक कार्यक्रमाला !' गोदू-ताई म्हणाली.

' तूं जात जा. नाहीतरी बहिणीच्या अभिमानाची सर मेहुण्याला थोडीच येणार आहे ? '

' नाहीच यायची !' असें म्हणून गोदूताई स्वैपाकघराकडे गेली. नंतर बामनराबांचे चहापाणी होऊन मेहुण्या-मेहुण्यांच्या गप्पा सुरू झाल्या. बाहेर लक्ष्मीनगर संबंधी गप्पागोष्टी चालू असतां आतून अनिलचा ' मी मामांच्याबरोबर बसणार जेवायला' असा हट्ट सुरू झालेला चन्द्रकान्ताच्या कानांवर आला.

' तूं लौकर शोपतोस. त्यांच्या बेलपर्यंत जागा रायचा नाहीस. तर जेवून घे कसा. उद्यां सकाळीं बस मामांच्या पंक्तीला !' गोदूताईच्या ह्या समजावणीने तो बळलेला दिसला नाही. तेव्हां चन्द्रकान्त आत येत म्हणाला, ' काय, अनिलराया काय म्हणतोय ? '

' काय म्हणायचाय ? त्याला तुझ्या पंक्तीला जेवायला बसायचंयू !

' एवढंच ना ? ताई, आपली सुद्धा जेवण आज आपण लौकरच उरकून घेऊं या. आज आपण सगळेच सिनेमाला जाऊं. अनिल, तूं येणार ना सिनेमाला आमच्या बरोबर ? तर आटप पाहूं आपलं जेवण भरभर. बघू आधी कोण आटपतंयू-तूं का बेबी !'

सिनेमाचें नांव काढतांच अनिलचा आनंद काय विचारता ! त्यानें आईची अट एकदम मान्य केली. त्याचा आनंद ब त्याचे ते हातबारे पाहून बेबीनेहि त्याच्याप्रमाणें उगीचच हात नाचवायला सुरवात केली.

सर्वांचीं जेवणें उरकल्यावर गोदूताई, अनिल, बेबीच्या पोषाखांत गुंतली असतां चन्द्रकान्त तिला म्हणाला, ' हं ताई—त्यांच्या कपड्यांचं मी बघतों. तुझं काय पातळ बदलणं बगैरे असेल तें लौकर उरक. बायकांचा जामानिमा व्हायलाच वेळ लागतो ! '

चन्द्रकान्त हें वास्तविक सहजच म्हणाला. पण त्यामुळें गोदूताईच्या चेहऱ्यावर किंचित् खिन्नतेची छटा पसरून ती म्हणाली,

' पातळ-बितळ मी आतां काहीं बदलत नाहीं. मी अशीच निघणार. तुम्हीच कपडे करा जा, तंवर मुलांचं मी उरकतें ! '

गोदूताई हें बोलत असतांना चन्द्रकान्ताचें लक्ष तिच्या पातळाकडे गेलें. तें पातळ इतकें सार्धे ब कळाहीन होण्याच्या बेताला आलेलें दिसत होतें कीं, दुसऱ्या कुणी बाहेर जातांना तें नक्कीच बदललें असतें. असें असतां गोदूताई तें बदलायचें नाहीं म्हणते याचा अर्थ काय ? याचा अर्थ तिच्या खिन्न मुद्रेवरून त्याच्या लक्षांत यायला वेळ लागला नाहीं !

विषादपूर्ण अंतःकरणानें चन्द्रकान्त बाहेर आला आणि त्यानें कपडे केले.

सिनेमाहून परत आल्यावर गोदूताईनें चन्द्रकान्ताला गादी घालून दिली ब कांबळ्याला चादर जोडून पांघरण्यासाठीं पायथ्याला ठेवून दिली. बामनरावांच्याकरितां सतरंजीवर घोतर अंथरून त्यांना पांघरण्या-साठीं एक चादर ठेवली. आतां स्वतःसाठीं काय अंथरावें ह्या संभ्रमांत ती पडलेली पाहून चन्द्रकान्त तिला म्हणाला, ' मला पांघरायला नुसती चादर पुरेल. तूं तें कांबळें घे ताई. फार झालं तर माझं धुतलेलं घोतर त्या चादरीला जोडायला दे म्हणजे झालं. '

' अरे बाबा, इथं थंडी फार असते. तेवढ्यानं नाहीं भागायचं. '

' असूं दे. भागतंय. शिबाय माझ्या अंगांत गरम स्वेटर आहेच कीं. '

चन्द्रकान्त इतकें म्हणाल्यावर गोदूताईनें कांबळें स्वतःला पांघरायला नेलें.

पण पहाटे चन्द्रकान्त जागा होऊन पाहार्तो तो त्याच्या अंगावर ते ऊबदार कांबळे टाकलेले व पुढ्यात अनिलला शोपबलेले त्याला दिसून आले. तो पाणी पिण्यासाठी उठला तर गोदूताई दुपट्यासारखे काहीतरी अंयरून आणि धुतलेल्या पातळाची घडी पांघरून शोपलेली त्याला आढळली !

त्याच्या मनांत आले—बहीण असावी तर अशी ! धाकटी बहीण म्हणवते, पण आपल्या मायेचं ऊबदार पांघरण थोरल्या भावावर घालते.

X X X

रविवार सकाळची गोष्ट. चन्द्रकान्त नळावरून तोंड धुऊन येत होता. त्याबेळी त्याच्या कानावर खालील संवाद पडला.

‘दादा परबांचे दिवशीं जायचं म्हणतो, तर उद्या काहीतरी कल्या काय ?’

‘पण आतां तारीख किती लक्षांत आहे ना ? माझ्याजवळ XX कुठं आहे ?’ पैशाचा उल्लेख त्यांनीं खुणेनेच केला असावा.

नंतर चन्द्रकान्त आत आल्यावर जणू काय आपण त्यांचे बोलणे ऐकलेच नाही अशा आविर्भावांत म्हणाला, ‘ताई, उद्या आपण मेजबानीचा बेत करू या, हेमालाहि बोलवूया जेवायला. माझ्या बक्षिसा-बद्दलची मेजबानी.’

‘बाः, तूं जाणार म्हणून आम्हीच उद्या कांहीं करण्याच्या विचारांत होतो न तुझं काय हें भलतंच मध्ये !’

‘भलतंच कसलं आलंयू ? तुम्ही कांहीं येणार नाही लक्ष्मीनगरला लौकर. म्हणून इथंच देतो तुम्हाला मेजबानी. यांत भलतंच काय मला समजत नाही.’

अखेर चन्द्रकान्ताच्या म्हणण्याला सर्वांनुमते मान्यता मिळाली.

ठरल्याप्रमाणे चन्द्रकान्त संमेलनाला जाताना गोदूताई त्याच्याबरोबर जात असे. तेथेच त्याने हेमलतेशी गोदूताईची ओळख करून दिली. नंतर ती संमेलनांत हेमलतेबरोबर राहू लागली. अध्यक्षांच्या इस्ते चन्द्रकान्ताला बक्षिस मिळतांना पाहून व खुद्द त्याच्या तोंडून त्याचा गौरव ऐकून गोदूताईला आनंदाचे भरते आले.

मूक स्पर्श-संगीत

आज हेमलता व चन्द्रकान्त हीं दोघेच फिरायला बाहेर पडलीं होती. पाच वाजून गेलेले होते. गोदूताईच्या पाठीमागे स्वैपाक असल्यामुळे व गेले दोन दिवस ती कार्यक्रमाच्या निमित्ताने त्यांच्याबरोबर बाहेरबाहेरच असल्यामुळे तिने आपण होऊनच आज बाहेर येण्यास नकार दिला होता. चन्द्रकान्ताने ठरल्याप्रमाणे मेजबानीच्या वेताची तयारी केली होती. पण तो कार्यक्रम सकाळी न करता निवांतपणे संध्याकाळी करावा, म्हणजे कुणाचीच वादळ उडणार नाही, असे त्याने सुचविले होते. हेमलताहि जेबायला येणार होती. त्या स्वैपाकासाठीच गोदूताई घरी राहिली होती. हेमलतेने मदतीसाठी यांच्याची इच्छा दर्शविली तेव्हा 'कशाला हो ! इतका कसला स्वैपाक आहे ? तुम्ही या जा हिंइन ' असे गोदूताईने तिला अडविले.

शनवारवाडा मागे पडला व ती नव्या पुलावर आली. तरी दोघेहि जवळजवळ निस्तब्धच चालली होती म्हटले तरी चालेल. चन्द्रकान्ताची चर्चा आज हेमलतेला विशेषच प्रफुल्लित दिसत होती, व त्याच्या मुद्रेवरील बरचेबर बदलणाऱ्या हावभावाबद्दल त्याचे मन संमेलनांतील आनंददायक आठवणींची उजळणी करण्यात गढून गेले असावे असा तिने तर्क केला; आणि म्हणून आपल्या बोलण्याने त्या गोड तंद्रीतून त्याला जागे करण्याचे तिने टाळले.

आणि हेमलतेचा तर्क खराच होता. तो हेमलतेबरोबर चालत होता तरी त्याचे मन संमेलनांतील कांही प्रसंगाभोवतीच घोटालत होते.

अध्यक्षांच्या करवी पारितोषिक घेण्याचा तो प्रसंग. त्यावेळी त्याच्या काऱ्यावर झालेली दोन-तीन बऱ्यांची भाषणे. त्या बऱ्यांपैकी एकजण

तर बाङ्मयांतील मार्मिक टीकाकार म्हणून प्रसिद्ध होते. त्यांची पुढील बाक्ये आतांही त्यांच्या अंतर्मनाला ऐकायला येत होती.

‘चन्द्रकान्तांच्या कवितेच्या स्वरूपाकडे पाहिलं म्हणजे मराठी काव्याच्या भवितव्याबद्दल आशा वाढू लागते.’ ‘मराठी काव्याला ओहोटी लागली आहे काय ?’ असा मध्यंतरी संशय वाढू लागला होता. पण तो काळ आतां मार्गे दडून मराठी काव्यसरितेला वर्षाकालीन पूर येऊं लागल्याच सुचिन्ह स्पष्ट दिसत आहे. नदीच्या मूळ प्रवाहाला लहानमोठे अनेक प्रवाह मिळून तो पुष्ट बनतो, सकस बनतो. आधुनिक काव्यसरितेला पुष्टि देणारा असा एक प्रवाह चन्द्रकान्तांनीं खास आणून सोडलेला आहे. अर्थात् पाबसाळीं पुराबरोबर कांहीं धाण पाण्याचे ओघळहि त्याला येऊन मिळावेत आणि मूळ प्रवाहाला त्यामुळं मलिनत्व यावं असाहि प्रकार सध्यां आपणांला कुठं कुठं पाहायला मिळत आहे. पण तूर्त आपणांला त्याबिषयी कांहीं कर्तव्य नाही...तर चन्द्रकान्तांना आज मिळालेलं हें यश त्यांच्या भाबी यशोमंदिराचा पाया ठरो व त्यांच्या उज्ज्वल भवितव्याबरोबर भाषा—सुंदरीचेंहि भवितव्य उजळून निघो अशी आशा व्यक्त करतो.’

त्यानंतर पारितोषिक घेतेवेळीं आणि उत्तरादाखल चार शब्द बोलण्यासाठीं तो उभा राहिल्याबेळीं श्रोत्यांनीं केलेला टाळ्यांचा कडकडाट आणि गोदूताई व हेमलता ह्यांनीं आपल्या नेत्रांच्या द्वारे केलेली पंचारती त्याला आठवली. क्षणमात्र त्याचें हृदय भरून येऊन त्याबेळीं त्याच्या तोंडांतून शब्द फुटेना, नंतर तो कसाबसा बोलू लागला. ‘माझ्यासारख्या एका सामान्य, एका कोपऱ्यांत राहणाऱ्या शारदोपासकाचं आपण केलेलं हें कोडकौतुक पाहिलं म्हणजे बाणी कुंटित होते. अप्रत्यक्षतः हा त्या शारदेचाच गौरव आहे असं मी समजतो आणि म्हणूनच कीं काय ती मुग्ध होऊन शब्दद्वारे प्रगटण्यास असमर्थ बनली आहे. आजच्या ह्या समारंभांत गौरवापेक्षा प्रोत्साहनाचाच भाग अधिक असावा असं मला वाटतं. ह्या प्रोत्साहनानं उत्तेजित होऊन आपण व्यक्तविलेल्या आशा अंशतः तरी पुऱ्या करण्यासाठीं मी यत्न करीन असं आश्वासन देतो.’

अशा आठवर्षांत तो गुंग असता त्याचें लक्ष सहजच अस्तगिरीकडे बुडावयास टेकलेल्या सूर्याकडे गेलें. त्याच्या किरणांतील दाहक तेज लोप पावून ती सौम्यपणानें आता स्थिर-चरांना कुरबाळूं लागली होती. ज्या ज्या वस्तूंना त्यांचा स्पर्श घडे, त्या त्या वस्तूंवर मोहक अशी सौम्य तांबूस डूब चढत होती. चन्द्रकान्ताचें लक्ष रविरायाच्या त्या कारागिरीनें बेधून घेतलें. त्यानें हेमलतेकडे पाहिलें. तिच्या गौर मुखमंडलावर तांबूस छटा उठवून त्या किरणांनीं त्याला अपूर्व शोभा आणली होती. फिराव-यास निघालेल्या तरुण तरुणी, झाडांचे शेंडे, उंच उंच इमारतींचे बरचे भाग, आकाशांत विहरणारे तुरळक दग, यच्चयावत् गोष्टींवर क्रमाक्रमानें तांबूस छटा चढवत जाऊन अखेर सूर्य पश्चिमेच्या दाराआड झाला होता. आता पश्चिमेनें सूर्याच्या 'आगमनाप्रीत्यर्थ' आपल्या अंगणांत जो केशरी ढालिवी रंगाचा सडा घातला होता त्याकडे चन्द्रकान्त मंत्रमुग्ध होऊन पाहूं लागला.

फार दूर न जातां पुलापलीकडे असलेल्या बागेंतच बसायचें ठरवून तिकडे चालू लागल्यावर चन्द्रकांत हेमलतेला म्हणाला, 'मला तर हीं सारीं दृश्यं प्रीतीच्या प्रभावाचींच द्योतक वाटतात. रविरायाच्या या जादुगिरीकडे पाहतां पाहतां मनांत कल्पना आली की, आपली प्रीतिदे-बता जी पश्चिमा तिच्या मंदिराजवळ आल्यानं तर तो आपली दाहकता विसरला नसेल? त्याच्या अंतरांतील प्रीति दाटून येऊन, अनाबर झालेली प्रीति तर बाहेर उसळून स्थिरचरावर सांडली नसेल? आणि त्यानंच तर त्यांच्यावरहि सौम्य प्रीतिरंगाचा मुलामा चढला नसेल? अथवा असंहि वाटतं की, तो स्वतः प्रीतिदेवतेच्या मंदिराकडे निघाला असल्यानं 'तुम्हीहि माझ्याप्रमाणंच प्रीतिरंगांत न्हाऊन जा' हा संदेश स्थिरचरांना देण्यासाठीं स्वतःच्या हृदयातील प्रीतिरंग त्यानं सहेतुकच तर त्यांच्यावर फेकले नसतील? दिवसभर जनसेवेचं कठोर व्रत आचरणाच्या सूर्याच्या अंतरंगांतहि इतके कोमल भाव असतील, अशी कुणाला कल्पना तरी येईल काय?'

चन्द्रकांत हें बोलत असताना त्याच्यावर एकदोन बेळी कौतुक-

मिश्रित ओझरते दृष्टिगत करून हेमलता बागेकडे पाहात मूकपणाने चालत होती. बागेचा विस्तार बराच मोठा असून शाडाशुडपाण्या सुंदर तऱ्हेच्या कापणीवरून तिची निगाहि चांगली ठेवल्याचे दिसून येत होते. पाऊल बाटेच्या दोन्ही बाजूला अंतर्भागात वर्तुळाकार, चतुष्कोनी, त्रिकोनी अशीं आळीं करून त्यांत विविध प्रकारचीं फुलझाडे लावलेलीं होती व मोकळ्या जागेत लोकांना बसण्यासाठीं बांक टाकलेले होते. संध्याकाळची बेळ झाल्याने वागेतील रहदारी वाढू लागलेली होती. बसण्यासाठीं निवांत जागा शोधतां शोधतां तीं बागेच्या मध्यभागी असलेल्या कारंजा-जवळ आलीं. एखाद्या भुईनळ्यातून प्रकाशाचे फवारे बाहेर पडावेत त्याप्रमाणे त्या कारंजातून पाण्याचे फवारे उडत होते. तेथून जवळच असलेला एक मोकळा बांक पाहून ते तिकडे वळले.

खिशातील रुमालाने बसायची जागा शटकून तेथे बसल्यावर चन्द्र-कान्त म्हणाला, 'बाकी तुमचं कालचं काव्यगायन फार सुंदर झालं हं. तुम्ही प्रत्येक कविता इतकी समरसून म्हणत होता म्हणूनच मला वाटतं, तुमच्या प्रत्येक कवितेला टाळ्या पडल्या.'

'वा; पण त्याचं सारंच श्रेय काही माझं नाही बरं का. कवीलाच त्यांतला बराचसा बांटा द्यायला हवा! मूळ तुमच्या कवितेतच इतके गुण नसते तर ती श्रोत्यांना आवडली असती काय? माझ्याऐवजी ती कुणीहि म्हटली असती तरी—'

'मला नाही तसं वाटत. कवीच्या भूमिकेशीं तादाराय पावणं साऱ्यांनाच जमेल असं नाही. म्हणूनच कालच्या श्रेयाचा बराचसा बांटा तुमच्याकडेच येतो.'

नंतर काही बेळ चन्द्रकान्त स्तब्ध बसला. पण त्याच्या चर्चेवर दिसणाऱ्या चलबिचलीवरून त्याच्या अंतरंगात बरीच खळबळ चालली असावी व ती कशी व्यक्त करावी या विचारांत तो गुंग असल्यासारखा दिसत होता. मग एका फुलांच्या ताटव्याकडे पाहता पाहता तो बोवू लागला, 'दोन तीन महिन्यांपूर्वी तुमचा माझा परिचय होईल न तुम्ही माझ्या कविता संमेलनांत गाऊन दाखवाल असं मला कुणी म्हटलं असतं

तर मला तें खरं बाटळं नसतं, माणसांचे संबंध किती योगायोगानं जमतात ! तुमच्या चुलत्यांची बदली झाली नसती तर कदाचित् तुम्ही लक्ष्मी-नगरला आलांही नसतां, मग तुमची माझी भेट कुठली न् परिचय तरी कुठला ? परिचय झाल्यावरहि तो तुम्ही बाटूं दिला, माझ्याबद्दल तुम्हाला आपलेपणा बाटूं लागला, माझ्या काव्याचं तुम्ही कौतुक केलंत, माझ्याबद्दल तुम्हाला अभिमान बाटूं लागला न् माझ्याबरोबर संमेलनाला येऊन तुम्ही माझ्या कविता गाऊन दाखवल्या, माझ्या यशाचे एकपरी वाटेकरी झालांत, सारं कसं एखाद्या स्वप्नासारखं अकल्पित, आकस्मिक वाटतं, स्वप्नमुद्रां गोड असल्याचा आजवर मला कधी अनुभव आला नव्हता, स्वप्नसाफल्यपेक्षा तीं चूर होण्याचीच दृश्यं मी आजवर पाहात आलों, पण तुमच्या दृष्टीत माझ्याबद्दलचा जिऱ्हाळा दिसून आल्यावर माझं एक तरी स्वप्न खरं ठरेल अशी आशा मनाला बाटूं लागली, तें उत्सहित झालं, कल्पनेतलं स्वप्न साकार करण्यांत तें रमून जाऊं लागलं, हेमा, हेमलता—खरंच तें साकार होईल का ? आजवर जशी तूं मला साथ दिलीस तशीच पुढं कायमची देशील का ? ’

चन्द्रकान्ताच्या स्वरांत हळूवारपणा आला होता, त्याच्या नजरेत प्रीतीची आर्द्रता दाटून आली होती, हेमलतेला ती चाटून गेली.

तिनें आपल्या नेत्रांनींच उत्तर दिलें, तिचेंहि हृदय चन्द्रकान्ताच्या त्या बोलण्यानें भारावून आल्यासारखें झालें होतें, तिचे ते भावदर्शी डोळे जणूं म्हणत होते—

‘ चन्द्रकान्त, तुमच्यासारख्यांच्या प्रीतीस पात्र होण्यासारखं दुसरं कुठलं भाग्य असेल का ? तें भाग्य तुम्ही मला देऊं करताहांत, यांत तुमचंच मोठेपण नाहीं का ?....’

पण तेबळ्यानें समाधान न होऊनच कीं काय, तिचा थरथरता हात आपल्या हातांत बसून तो हळूवारपणें दाबीत चन्द्रकान्त म्हणाला, ‘ सांग, हेमलता सांग, आहे तुझी संमति ? ’

तिनें होकारार्थी किंचित् मान होळबली.

नंतर कितीतरी बेळ तसाच हातांत हात ठेवून तीं दोघें मूकपणानें स्पर्शसंगीतांतलें सुख अनुभवीत बसलीं होती !

तिकडे अंधार घरेला आपल्या बाहुपाशांत अधिकाधिक कवळून धरूं लागला होता.

त्यांच्या मीलनाकडे आकाशातील तारका डोळे मिचकावून पाहात होत्या !

×

×

×

रात्रीं सर्वजण जेबावयास बसले होते. गोदूताईनेंहि चन्द्रकान्ताच्या आग्रहाखातर आपलें पान त्यांच्याबरोबरच बांदून घेतलें होतें. हंसत खेळत जेवण चाललें होतें. कशावरून तरी चन्द्रकान्ताच्या विवाहाचा विषय निघाला.

गोदूताई म्हणाली, ' खरंच दादा, हें सारं ठीक झालं. पण आतां मला एकदां बहिनी आण कीं लौकर. तुशी ही चालढकल कुठवर चालायची ? आई आतां बिचारी एकटी. तिलाहि सोबत होईल वरं कां, हेमाताई आमच्या दादाचा एक बिचित्रच हट्ट ! काय तर म्हणे, माझ्या पसंतीची मुलगी माझ्या आढळांत येईल तेव्हां मी लग्न करणार. तंवर बाकी कुणी त्याच्या लग्नावद्दल अवाक्षर काढायचं नाहीं काय म्हणायचं असल्या हट्टाला ? आतां ह्याच्या पसंतीची मुलगी ह्याला केव्हां भेटतेय यासाठीं साऱ्यांनीं तिष्ठतच बसायला हवं कीं नाहीं ? '

हेमलतेनें चन्द्रकान्ताकडे पाहून किंचित् रिमत दर्शविलें

' कवि म्हटला कीं त्याच्या काहीं लहरी ह्या असायच्याच. आमच्या ह्या कवीची ही तसलीच एक लहर म्हणावी झालं. ' वामनराव

' काय दादा, केव्हां सांपडायची तुझ्या पसंतीची मुलगी तुला ? किती दिवस तिष्ठत बसवणार असंच तू आम्हांला ?

' मी तरी कसं सांगूं तुला तें, ताई ! बाकी ती मुलगीहि मोठी भिस्किल दिसतेय वरं का. कुठं लपून बसली आहे कुणास ठाऊक ! आतां आमच्या आईची नू ताईची अवीरता पाहून ती केव्हां प्रकट

‘होईल, ती होबो !’ चन्द्रकान्तानें हेमलतेकडे कटाक्ष टाकीत हंसत हंसत उत्तर दिलें.

‘तुला आतां सारीच थट्टा वाटतेय खरी, पण अशा चिकित्सेखोर-पणानं वाट पाहात बसलास तर अप्सरेऐवजी एखादी घोरपड गळ्यांत बांधून घ्यायची पाळी येईल अखेरला म्हणजे झालं. नाहीतरी असंच फार होतं. म्हणून सांगतें—फार चिकित्सा करूं नये.’

अशा थट्टा मस्करीत जेवण उरकलें.

गोदूताईने काढलेल्या विषयाचा समारोप जरी असा थट्टेत झाला होता, तरी हेमलता व चन्द्रकान्त यांचे परस्परांतील बोलणें-चालणें, नेत्र-पल्लवी पाहिल्यावर तिच्या उगीचच मनांत आलें—‘खरंच आपल्या दादाला हेमलतेसारखी बायको मिळाली तर—! किती लाघबी आहे नाही ती ! आणि दादाबद्दल आपलेपणा तरी किती दाखवते ! पण काय कुणास ठाऊक ! काहीं समजत नाही !’

× × ×

अखेर चन्द्रकान्ताच्या जाण्याचा दिवस आला.

गोदूताई सकाळी लोंकर उठली. चन्द्रकान्ताच्या जाण्याच्या कल्पनेने तिच्या मनाला बिलक्षण हुरहूर वाटूं लागली. तीन-चार दिवस कसे मजेंत गेले होते, अनिल-बेबीलासुद्धा चन्द्रकान्ताचा किती लळा लागला होता ! गोदूताई चन्द्रकान्ताला म्हणालीसुद्धा—

‘असं काय रे दादा, अगदीं घोड्यावरनं आल्यासारखा येतोस न जातोस ? पुरते चार दिवससुद्धा राहायचं नाही याला काय म्हणावं ! तूं होतास तर तीन चार दिवस कसे भुरीदिशी निघून गेले तूं गेल्यावर चार आठ दिवस करमायचं दिखील नाही या घरांत ! काल तुम्ही अनिलला ठेवून फिरायला गेलांत तर तो घरांत आल्यावर मला बिचारा-यला लागला—‘आई, मामा गांबाला गेले का ग--’ म्हणून. अगदीं आजच गेलं पाहिजे का ? नाहीतर राहा कीं आजच्या दिवस—’

‘मायेच्या माणसाना आजच काय, पण कितीहि दिवस राहिलं तरी थोडंच वाटेल ! पण आम्ही नोकरी पेशांतील माणसं म्हणजे फांसांत

अडकवलेली माणसं, ताई, जरा कुठं इकडे तिकडे झालं की आवळला गेलाच फांस. आतां पुन्हा येईन तेन्हा चांगली सबड काढून येईन. अन् मग राहीन अगदीं तुझ्या मनासारखं. तुझ्यासारखी प्रेमळ बहीण अन् अनिल-बेबीसारखी गोड भाचरं ह्यांच्या संगतींत राहायला मला नको का वाटतं ? - चन्द्रकान्ताचा कंठ बोलतां बोलता दाटून आला.

जाण्यापूर्वी चन्द्रकान्तानें अनिल-बेबीसार्थी बाजारांतून निरनिराळा खाऊ, खेळ आणून दिला. त्यांचें मन थोडेंतरी त्यांत गुंतवून आपण जावें हा उद्देश. पण आईच्या धांदलीवरून मामांच्या पलायनाचा बेत त्यांच्या ध्यानांत आला की काय कुणास ठाऊक ! पण त्यांचीं तोंडें चिमणीसारखीं झालीं खरी.

निघण्यापूर्वी गोदूताईनें चन्द्रकान्ताला ओवाळलें.

जरीच्या पातळाची घडी गोदूताईच्या हातांत व पंचवीस रुपयांच्या नोटांची घडी त्यानें बेबीच्या मुठींत दिली.

बहीण भावाला गहिंबून आलें.

१४

मर्मभेद करणारा बाण !

पार्वती एकदोन दिवस बाहेरून कामावरून लौकर येत असलेली पाहून शंकरनें तिला विचारलें, ' मी कालच्याघरनं बघतोय तूं लौकर येतीस कामावरनं. कुटलं काम सोडलं थिडलंयस काय ' ?

' हं ' असें एकाक्षरी उत्तर देऊन पार्वती मूक झाली.

' कुनाचं ? '

' सुरेशाकडलं '

‘ एकपरी तें बरेंच झालें. मी तर किती दिसांपासून सांगतोय कीं, इतकें काम ह्या दिसांत अंगावर घेऊं नगस म्हणून ’

पार्वती कांहींच बोलली नाहीं. पण हा विषय निघाल्यापासून तिच्या चेहऱ्यावर एक प्रकारची त्रासिकतेची किंवा आपल्याला अप्रिय असलेल्या विषयांवर बोलणें निघाल्यावर दिसावी तशी छटा दिसत होती.

आपल्याला उरकेनासें झालें म्हणून आपण सुरेशकडील काम सोडलें अशी शंकरची समजूत झालेली पाहून तिला एकपरीनें बरेंच वाटलें.

पण तिनें तें सुखामुखी थोडेंच सोडलें होतें ?

त्यानंतर तिचे हात तव्यावरील भाकरी भाजण्याचें काम करित होते, पण तिचें मन मात्र त्या अप्रिय आठवणीच्या गोंघळांत सांपडलें होतें.

पहिल्या पहिल्यानें कांहीं दिवस पार्वती सुरेशला चन्द्रकान्ताप्रमाणें समजून त्याच्याशीं थोडेसें मोकळेपणानें वागत असे.

दुपारचा चहा करण्याचीच गोष्ट.

एकदां पार्वती सुरेशकडे कामाला गेली तेव्हां त्यानें नुक्ताच स्टोव्ह पेटवून चहाला आषण ठेवलेलें होतें. चहाचीं भांडीं विसळण्यासाठीं कर्फीहि थांबावें लागणारच असें पाहून पार्वती म्हणाली—‘ मी करत्यें चहा. तुम्ही बसा जावा बाहेर. ’

सुरेशलाहि तेंच हबें होतें असें दिसलें.

पार्वतीनें आणून दिलेला चहा घेताना तो म्हणाला, ‘वाः पारू मला कल्पना नव्हती—तुला इतका सुंदर चहा करता येत असेल याची. तर उद्यांपासून माझा खटाटोप बंद. तूं आल्यावरच दुपारचा चहा. ’

झालें. पार्वतीलाहि नाहीं म्हणतां येईना.

इळुइळू बागणुकीत मोकळेपणा येतांच एकदां त्यानें पार्वतीला आपली सारी हकीकत बिचाबन घेतली. तिनेंहि ती सांगितली. ‘कर्ण ऋषीपार्थी आपल्याला इकडं यावं लागलं न्ही कामं करावीं लागलीं’ हें तिनें सांगितल्यावर त्यानें इळइळ व्यक्त केली.

तो म्हणाला, ‘मला तूं हें आर्षी सांगितलं असतंस तर तुला मी अधिक मजुरी दिली असती. बरं आतां या महिन्यापासून तुला दोन रुपये

जास्त देत जाईन. तुझ्या नवऱ्यालादेखील पगारवाढ करायला सांगेन मी चाबासाहेबांना. आणि तुला अडीअडचणीला काही लागलं सवरलं तर सांगायला लाजू नकोस वरं का मला.'

आपला देश सोडून पोटापाठीमागे आलेल्या त्या जिवाला आणखी काय हवें होतें ?

तिला त्याच्याबद्दल आपलेपणा वाटूं लागला. आणि त्याची सारीं कामें ती मन लावून करूं लागली.

भावडी विचारी !

एके दिवशी ती चहाची भांडीं विसळून फळीवर ठेवीत होती. फळी थोडी उंच असल्याने मान वर झाल्यावर तिचा डोक्यावरील पदर घरंगळून डाव्या खांद्यावरून लोबू लागला. भांडीं ठेवून झाल्यावर ती बाजूला वळून पाहते तों सुरेश दारांत उभा राहून तिच्या उघड्या पडलेल्या उरोजाकडे व भरदार अंबाळ्याकडे अभिलाषबुद्धीने एकटक पाहात असलेला तिला दिसला. पण तिची मान वळताच लगेच काहीच झालें नाहीं असें दर्शवून तो बाहेर गेला. पार्वती मात्र मनांत लाजेनें चूर झाली !

हळूहळू त्याची तिच्याबरोबर बागण्याची अन् बोलण्याची तऱ्हा बदलत चाललेली पाहून तिच्या मनांत त्याच्याबद्दल एकप्रकारचा तिरस्कार आणि काहीशी भीतिहि निर्माण झाली.

बरील घटनेनंतर काही दिवसांनीं घडलेली गोष्ट.

ती चहाचा कप तिपाईंवर ठेवायला निघाली असतांना त्यानें तो तिच्या हातांतून घेताना तिच्या हाताला केलेला स्पर्श ! त्यावेळीं तो त्यानें चुकून झाल्यासारखा दाखवला. पण—

तिची तशी समजूत झाली नाहीं.

आणि त्यानंतर दुसऱ्याच दिवशीं घडलेला तो अखेरचा प्रसंग.

त्या दिवशीं घरून निघतांनाच ती ठरवून निघाली होती कीं, आज सुरेशकडून परत निघतांना आपण उद्यांपासून कामावर येणार नसल्याचें सांगून यायचें. नाहींतरी, आपल्याला दिवस गेलेले असल्यामुळे लौकरच

त्याचें काम सोडावें लागेल याची अस्पष्ट जाणीव तिने त्याला पूर्वी दिलेलीच होती. त्याच सबबीचा उपयोग करायचा तिने ठराविले.

पण ती वेळच आली नाही. घडले तें वेगळेंच.

नेहमीप्रमाणें तिने चहा केला व सुरेश कॉटवर पडल्यापडल्या काही बाकीत होता म्हणून तिथल्या तिपाईंवर चहाचा कप ठेवून परत जाताना ती म्हणाली, 'चहा ठेवलाय' नंतर ती दोनतीन पावले गेली नसेल तोंच तिच्या हाताला घट्ट धरून कुणीतरी मागे ओढले. तिने पाहिलें तों सुरेशचा हात ! ती आतां मोठ्याने ओरडणार असें पाहतांच त्याने तिचा हात सोडून दिला. क्रोधाचा एकच तीव्र कटाक्ष फेकून तिने दरवाजाकडे धूम ठोकली व घर गांठले. शंकर कामावर गेलेला असल्यामुळे घाईघाईने दाराचें कुलूप काढले आणि आत येऊन घाडकन् कांबळ्यावर अंग टाकून दिले. तिच्या हृदयाची घडघड थांबली नव्हती. तरी मोठ्या संकटांतून सुटल्यामुळे तिला हायसें वाटले मात्र आपण आपला राग इतका कसा आवरूं शकलों याचें तिला नवल वाटले. रागाच्या भरांत थरथरत्या ओठांशीं आलेला 'मेल्या' हा शब्दसुद्धा तोंडांतून फुटण्यापूर्वी तिने धूम ठोकली होती !

आतांदेखील, या आठवणीबरोबर तिला आपल्या संयमाचें नवल वाटले. आणि आपण तो एक शहाणपणाच केला अशी तिची समजूत झाली. नाहींतरी आरडाओरड करून काय फायदा होता ! शंकरला व तिला मात्र नोकरीला मुकाबें लागलें असतें ! शंकरलासुद्धा या गोष्टीचा तिने सुगावा लागू दिला नव्हता. हो, त्याला सांगायला गेलें न रागाच्या भरांत त्याने कांहीं अविचार केला तर—! म्हणून तिने अगदीं मूग गिळले. आपल्या शीलावर एवढे संकट आले असतानासुद्धा आपल्याला तोंडांतून 'ब्र' काढतां येऊं नये, ह्या कल्पनेनें मात्र तिच्या डोळ्यांतून खळखळा पाणी आले ! श्रीमंतांच्या जगांत गरिबांच्या शीलाची अशीच परबड होते याची तिला बिचारीला काय कल्पना !

×

×

×

साहित्यसंमेलनांत चन्द्रकान्ताच्या झालेल्या गौरवाचीं वर्णनें वर्तमान-पत्रांत वाचल्यावर बबनरावांच्या मनांत डाचूं लागलें. दुसऱ्याचें चांगलें झालेलें त्याच्यासारख्या माणसाच्या वृत्तीला बघवतच नाही, त्याला तो तरी काय करणार ? तेव्हां मनांत साचलेली ही मळमळ बाहेर ओकून टाकण्यासाठींच कीं काय तो आज सुरेशकडे आलेला होता. काहींतरी निमित्त काढून तो अलीकडे बरचेवर सुरेशकडची बैठक साधीत असे-सुरेशच्या बोलण्यावरून त्याचेंहि चंद्रकांताशीं सूत जमत नसावें असा त्याचा अदमास होता. आणि त्याचा तो अदमास काहीं अंशीं खराहि होता. विशेषतः, तो हेमलतेकडे आकृष्ट झाला होता, परंतु तिचा चन्द्रकान्ताकडे असलेला ओढा पाहून त्याच्या चन्द्रकान्ताविषयींच्या तिरस्कारांत भरच पडली होती आणि आतां तर ती त्याच्याबरोबर साहित्य संमेलनालाहि गेली होती !

बबनराव दारांतून आत आल्याचें दिसतांच ‘ याSYA55 ’ असें म्हणत व स्टोव्हच्या काजळीनें काळे झालेले आपले हात पुसत पुसत सुरेश बाहेर आला.

‘ काय चाललंय ? ’

काहीं नाही. चहाची तयारी. स्टोव्हला चढलेली काजळी पुसून काढीत होतो, इतक्यांत तुम्ही आलांत. या, आंतच बसूं या आपण बोलत.’

बबनराव त्याच्याबरोबर आतल्या खोलींत गेला. त्याची तीक्ष्ण नजर एकदां सर्व वस्तूंवर फिरली, जमिनीवरील केर एक-दोन दिवसांत निघालेला नसावा, किंवा त्या मुदतींत भाज्यावरून साफसफाईचा हात फिरला नसावा, असा त्यानें तर्क केला. मोरीवर काजळलेलीं एक दोन भांडीं तशींच पडलीं होती. खोलीचा तो सारा बदललेला अवतार पाहून बबनराव म्हणाला, ‘ तुमच्याकडे ती पारू येते ना कामाला ? ’

‘ येत होती. पण दोन-तीन दिवसांपासून यायची बंद झाली आहे. ’

‘ का ? ’

‘ अहो ती आहे बाटंत Pregnant (गरोदर). तेव्हां ती म्हणाली. आपल्या हातनं आतां काहीं काम व्हायचें नाही. म्हटलंS-बरंSS ’

‘ काय मिजास बाढलीय् पहा या लोकांची हल्ली ! हीच पारू दोन वर्षापूर्वी इथं आली तेव्हा कशी गरीब कोकरासारखी दिसत होती. चन्द्रकान्तानं खटपट करून तिच्या नवऱ्याला इथं कामाला लावलं. बाकी, चन्द्रकान्तहि वस्ताद बरं का. ’ छत्री हास्य करीत बबनराव म्हणाला.

‘ तो कसा काय ? ’

‘ तुम्हीच सांगतां ना ती Pregnant आहे म्हणून. But for a long period she bore no Child ’ बबनरावाने आपले तर्कशास्त्राचे ज्ञान इंग्रजीतून पाजळण्यास सुरवात केली. पण लगेच मायभाषेचा आश्रम घेत तो उद्गारला—‘ म्हणजे चन्द्रकान्ताने त्याला नोकरीहि दिली आणि’- पुढले बाक्य त्याने अपुरेच सोडले.

पण सुरेशच्या मनाने त्या अपुऱ्या बाक्याचा अर्थ जाणला. बबनरावाच्या आभिर्भावाचाहि तो अर्थ समजण्यास मदतच झाली.

‘ तुमच्याकडे कुठलीहि न कसलीहि माहिती अगदी खडा न खडा असते अं. कमाल आहे तुमची. ’

‘ छे ! छे ! छे ! ’ अगदी नाटकी पद्धतीने कानावर हात ठेवीत बबनराव बोलू लागला, ‘ तुमचा काहीतरी भलताच गैरसमज झालेला दिसतोय. अहो, आम्हाला करायची आहेत काय लोकांची कुलंगडी न भानगडी ! आमचं काम का आम्हाला थोडं आहे. ? इथं फुरसत आहे कुणाला ? आमच्याकडे ती मंजुळा भांडीवाली नाही का, ती त्या शंकरच्या चालीतच त्याच्यापलीकडे कुठं राहते. तीच एकदा कशावरून तरी सांगत होती. चन्द्रकान्त बेळीं अवेळीं शंकरकडे कसा येतो, त्याच्याकडे कसा खातो—पितो, न त्याच्या न पारूच्या यष्टामस्करीला कसा बहर येतो, ते. नाहीतर मला हो असल्या भानगडी समजायचं काय कारण ? ’

‘ छे ! छे ! मला नव्हतं बाटलं अं, असं काही असेल म्हणून. तरीच बरं का चन्द्रकान्ताबद्दल बोलणं निघालं की, पारूची रसवंती अशी. खुलायची म्हणता ! आणि चन्द्रकान्त वरून तर बराच आव आणतो की मजुराच्या कैबाराचा. एखाद्याला हें खरं देखील बाटायचं नाही—’

‘ अहो, मग असंच असतं. अन् असं काही असल्याशिवाय उगीच

का मजुरांचा कैबार सुचतो एखाद्याला ? बाकी, आपल्याला काय करायचंय म्हणा, लोकांच्या घाणीकडे लक्ष देऊन ? जाऊं द्या. सोडून द्या तो विषय. अन् विसरून जा मी सांगितलं तें. '

पण सुरेशला न राहवून त्यानें अखेर हेमलतेचा विषय काढलाच. तो म्हणाला, ' त्याचं हेमलतेकडे जाणं येणं सुद्धां अलीकडे फार वाढलंय. एकदां काय, कलापूरला काव्यगायनासाठीं म्हणून तिच्याबरोबर बाबासाहेबांच्या मोटारीतनंच गेला. आतां काय तीं साहित्यसंमेलनाला दोघं मिळूनच गेलीं आहेत. तुम्ही ती हकीकत सांगितल्यापासून मला हें सारं अनिष्टच दिसतंय. बाबासाहेबांना सुचवावं का याबाबत ? हेमलता काय, कॉलेजांत शिकणारी मुलगी. तिला काय कल्पना येणार याची ? '

' छे ! छे ! याबाबत मी काय साणूं शकणार ? काहीं झालं तरी या मोठ्या लोकांच्या गोष्टी. आम्ही हेड-क्वार्क झालों म्हणून काय-शेवटीं कारकूनच ! आमच्यासारख्यांनीं अशा बाबतींत काय मत द्यायचं ? आतां तुमची गोष्ट अलाहिदा. ' अगदीं सरळपणाचा आब आणीत बबनराव उत्तरला !

मग तो विषय तेवढ्यावरच राहिला.

पण बबनराव निघून गेल्यानंतर पुन्हां सुरेशच्या मनांतील हेमलते-विषयीच्या विचारांना चालना मिळाली. सुरेशनें हेमलतेला पाहिल्यापासून तो तिच्याकडे आकर्षित झाला होता. त्याच्या मनाच्या भराच्या मुरू झाल्या होत्या. हेमलता ही बाबासाहेबांची मुलगी असल्यामुळें व बाबासाहेब हे त्याच्या मामाच्या कारखान्यांत एका मोठ्या अधिकाराच्या जागेवर असल्यामुळें त्याच्या भराच्या निराधारहि म्हणतां आल्या नसत्या. ज्याबेळीं तो बाबासाहेब व हेमलता यांच्या बरोबर गप्पा मारीत बसे, त्याबेळीं तो आपल्या अमेरिकेला जाण्याच्या, पुढील आयुष्यातील आपल्या महत्वाकांक्षेच्या गोष्टी काढून त्याच्या मनांवर आपली छाप पाडण्याचा प्रयत्न करीत असे. आपल्या मामांची (अर्थात् योरल्या साहेबांची) आपल्या प्रत्येक विचाराला संमति कशी असते, तसेंच मामांचा हा उद्योगधंद्याचा वाढलेला व्याप त्यांना एकट्याला सांभाळायला अलीकडे

कठीण होऊं लागल्यामुळे आपण अमेरिकेहून लौकर परत येऊन त्यांच्या मदतीला लागवें, अशी त्यांची इच्छा कशी आहे, इत्यादि गोष्टींचें तो त्यांच्याजवळ अगदीं रसाळ वर्णन करित असे आणि तो हें बोलत असतांना त्याचा बाबासाहेबांच्यावर ब हेमलतेवर काय परिणाम होतो, तें सूक्ष्मपणें न्याहाळीत असे.

एकदां ते तिथे असेच बसले असतांना सुरेश त्यांना सांगूं लागला, 'मामांनीं अलीकडेच पुण्याजवळ हजार-बाराशें एकर जमीन घेतल्याचं तुम्हाला माहीत असेलच. ती त्यांनीं परबां एक-दोन शेतातिज्ज्ञांना दाखवली. तेव्हां त्यांनीं ती जमीन उंसाला चांगली असल्याचा आपला अभिप्राय व्यक्त केला. तेव्हापासून त्यांच्या डोक्यांत तिथं साखरेचं शंभर दीडशें टनांचं एक प्लॅट बसवायचं फार घोळतयं. मागल्या खेपेला ते इथं आले होते, तेव्हां माझ्याजवळ ते याबद्दलच बोलत होते. कुठलं तरी तेवढंच एक प्लॅट विकऊ असल्याचं ते सांगत होते. अगदीं 'स्कोडा' मशिनरी आहे म्हणाले. त्यांचं तर म्हणणं कीं अमेरिकेला जायचं रहित कऱ्हेन तूतं तीच सारी जबाबदारी मी आपल्या अंगावर घ्यावी. मी त्यांना सांगितलं, अशा परिस्थितीत एकदम ती जबाबदारी स्वीकारण्यापेक्षा एकदां अमेरिकेहून शिक्षण घेऊन आलों म्हणजे बरं नाही का--तोंवर तुमचे बाकीचे व्यवहार पुरे होऊं देत. तेव्हां कुठं त्यांना तें पटलं--'

'म्हणजे योरले साहेब लौकरच स्वतःचा एक कारखाना सुरू करताहेत म्हणा कीं, कुठली मशिनरी विकऊं आहे?' बाबासाहेबांनीं विचारलें.

'तें काहीं माहीत नाहीं मला. 'टार्ईम्स' मधें कुठं जाहिरात आलीय म्हणत होते खरं.'

'बाकी, त्यांची या वयांतली घडाडी पाहून कौतुक वाटतं अं--' बाबासाहेबांनीं असे म्हटल्यावर सुरेशच्या मनांत आलें--'अहो, योरल्या साहेबांचं कौतुक वाजवी असलं तरी त्यांनीं एवढी जबाबदारी माझ्यावर सोपवण्याची तयारी दर्शविली, याबद्दल माझ्या मोठेपणाचं कौतुक काहींच नाही का ?'

आणि इतकें सांगण्याचा त्याचा खटाटोप काय मग उगीचच होता ! तसेंच पाहिलें तर, त्याच्या असल्या बोलण्याचा बाबासाहेबांच्यावर थोडाबहुच इष्ट परिणाम होत असे; नाहीं असें नाहीं. पण हेमलतेला मात्र त्यांत कांहीं विशेष वाटल्याचें तिच्या चर्येवरून दिसून येत नसे. हेमलतेसारख्या काव्यवृत्तीच्या मुलीला ह्या औद्योगिक घडामोडींत आणि 'स्कोडा, क्रप' मशिनरींत काय स्वारस्य वाटणार ? त्यामुळे ह्या घडामोडींच्या आडून डोकावणारा त्याचा श्रीमंती बडेजाव तिच्या मनाला भुरळ पाडूं शकत नसे. सुरेशला वाटे की, तिच्या मनावर चन्द्रकान्ताचा पगडा असल्यामुळेच तिची आपल्याविषयी अशी उदासीन वृत्ति दिसते.

आणि मग तो अस्वस्थ होई व चन्द्रकान्ताचा तिच्या मनावरील पगडा नाहींसा करण्यासाठीं काय करावें याचा तो बेझ्यासारखा विचार करीत बसे.

अशा परिस्थितींत बबनरावानें सांगितलेल्या हकीकतीमुळे चंद्रकांताचा अचूक मर्मभेद करणारा बाण आपल्या हातांत आल्यासारखा बाटून त्याच्या मनाला किती समाधान वाटलें असेल !

१५

चन्द्रकान्त दूर जाईल ?

चन्द्रकान्त पुण्याहून परत आल्यावर त्याला पाहिली घका देणारी बातमी समजली ती कंपनीनें जाहीर केलेल्या बोनस संबंधी !

त्या दिवशीं तो नेहमीप्रमाणें ऑफिसांत गेल्यावर त्याचे सहव्यवसायी दर्शने हलक्या आवाजांत म्हणाले, 'काय चन्द्रकान्त, तुम्हाला समजलं का ?—'

‘ काय बुबा ! मी तर हा आजच थोड्या वेळापूर्वी पुण्याहून आलों. तेव्हा मला काय समजणार ? ’

‘ कंपनीने गतवर्षीच्या नफ्यापैकी दोनच महिन्यांचा बोनस जाहीर केलाय. ’

‘ काय, फक्त दोनच महिन्यांचा ? आश्चर्य आहे ! ’ त्याच्या विस्मयाला पारावार राहिला नाही. विस्मयाबरोबरच त्याच्या चर्येवर खेद, सताप, निराशा, असे इतर भावहि प्रकटले.

त्याच्या डोक्यांत विचारांचा कल्लोळ माजला.

आणि यांत अस्वाभाविक काय होतें ?

स्वातंत्र्य कालांत राष्ट्रीय सरकारने निर्णयंत्रणांच्या घोरणाचा अवलंब केल्यामुळे व्यापाऱ्यांना व कारखानदारांना युद्धकालांतहि नफेवाजीची जेबढी संधि प्राप्त झाली नव्हती, तेवढी आतां चालून आली आणि अशा चालून आलेल्या संधीचा फायदा उठवणार नोंही तो व्यापारी कसला ? नियंत्रणें उठवण्याचाच अवकाश कीं वस्तूंचें दर खरी फुग्यांत हवा भरेल तस-तसा फुगावा, त्याप्रमाणें भरमसाट फुगूं लागले. मग त्यांनीं देशहित म्हटलें नाही, कीं आपल्या देशबांधवांची स्थिति पाहिली नाही ! युद्ध-कालांतील महागाईनें आधींच हैराण झालेल्या जनतेच्या खिशांतील उरला सुरला पैसा खिसा खरबडून बाहेर काढण्याचा त्यांनीं जणूं चंगच बांधला ! आपल्या नव्यानेंच अधिकाराकड झालेल्या सरकारचा जयजय-कार करीत त्याच्याच कृपेनें प्राप्त झालेल्या संधीचा भल्या बुऱ्या मार्गांनीं पुरेपूर फायदा उकळला. नफ्याचा पैसा हाच जिर्यें पापावर आधारलेला असतो, तिथें लहान पाप, मोठें पाप असें तारतम्य त्यांनीं दाखविण्याची वास्तविक काय जरूरी ? लहान काय न मोठें काय, शेवटीं पाप एकच ना—मग मोठेंच कां न करा ! आणि तसेंच पाहिलें तर ते स्वहित पाहात होते म्हणजे पर्यायानें देशहितच पाहात नव्हते काय ? कारण ते तरी या देशाचेच घटक होते ना ? आणि घटकाचे हित तें देशाचें हित नव्हे काय ? पण सरकारशिवाय एकहि देशबांधवांच्या डोक्यांत ही कल्पना येत नव्हती, याहून कृतघ्नतेची सीमा ती कोणती !

ही निनियंत्रणाची पर्बणी साखरेच्या घंद्यालाहि यथाक्रम आली आणि स्वप्नांतहि येणार नाही असा साखरेला भाव आला. साखर कारखानदारांनीहि आपण कापड कारखानदारांहून तसुभरहि कमी नसल्याचें सिद्ध करून दिलें. चहामुळें नित्याच्या गजरेची वस्तु झालेली साखर अशी दुर्मिळ होतांच लोकांच्या तोंडचें पाणी पळाल्यासारखें झालें असल्यास नवल नाही ! ' अहो, काळजी तरी कशा-कशाची करायची ? इकडे कापड महागलं म्हणून, का घान्य दुर्मिळ झालं म्हणून, का साखर दिसेनाशी झाली म्हणून ? ' अशा प्रकारचे हताशपणाचे व विरक्तीचे सूर काहींजणांच्या तोंडून निघूं लागले ! कधी झाला नव्हता एवढा फायदा त्या अत्यावधीत साखर कारखानदारांनीं करून घेतला !

खुद्द लक्ष्मीनगर शुगर मिल्सलाहि लाखों रुपयांचा त्या वर्षी नफा झाला. त्यामुळें चन्द्रकान्ताची कल्पना होती कीं, त्या नफ्यांतून तरी कामगारांना चार-सहा महिन्यांचा बोनस पगार देण्याची मालकांना इच्छा होईल. नाहीतरी, गेलीं दोन-तीन वर्षे निरनिराळ्या सबबी पुढें करून कारखान्याला कधीं तोटा, तर कधीं थोडासाच फायदा दाखवून ते बोनसच्या व इतर प्रश्नांना मुळांतच सुरंग लावीत आले होते ! चालू सालीं इतका घसघशीत नफा दिसत असतांहि मालकांच्या औदार्याची मजल कामगारांना दोन महिन्यांपेक्षां अधिक बोनस देण्यापलीकडे जाऊं नये याचें त्याला साहाजिकच नवल वाटलें. त्याला चीड आली. तो संतापला. अतिवृष्टीनंतर नदी, नाले, विहिरी पाण्याचा संचय करण्यास असमर्थ ठरून सर्वत्र पाण्याचा फुगबटा दिसून यावा, त्याप्रमाणें ताळेबंद पत्रकांतील पानापानावर त्या अतिरिक्त नफ्याच्या फुगबट्यांचीं त्याला प्रत्यंतरे दिसत होती ! त्या अतिवृष्टीचा नियंत्रित वेळीं व नियंत्रित प्रमाणांत पाणी सोडणाऱ्या नळाच्या चावीवर मात्र काहीं परिणाम होऊं नये, तसेंच बोनस बाबतींतील मालकांचें कर्तन त्याला वाटलें. औदार्य-बुद्धीन नियंत्रित केलेला तो नळ अतिवृष्टीपासून अगदीं नामानिराळा राहिला !

या बोनसवर साऱ्या कामगारांचे डोळे मोठ्या आशेनें लागलेले होते.

बादल्या महागाईशीं पुरा पडणारा पगार कंपनीकडून अपेक्षण्यांत काहींच अर्थ नव्हता, मग जीवन कठण्यासाठीं होणाऱ्या जादा खर्चाची थोडीबहुत तरी बजावट होण्यासाठीं बोनसकडे त्यांचे डोळे लागून राहिल्यास नवल काय! विशेषतः साखरेंत कंपनीला मिळणारे पैसे पाहून त्यांच्या आशेला पख फुटले. पण लक्षावधि रुपयांच्या नफ्यापैकीं काहीं हजार फक्त मजुरांच्या तोंडावर टाकून त्यांचा नफ्यांत किती हिस्सा असतो, तें मालकांनीं सक्रिय दाखवून दिलें. तिकडे सरकार मात्र उत्पादन वाढीसाठीं मजुरांना वरचेवर बेठीला धरीत होते ! मजुरालाहि पोट असतें व तें भरलेलें असेल तरच त्यांच्या हातून व्यवस्थित काम होणें शक्य आहे, याचा विचार करतो कोण! बाकी, अशा आणीबाणीच्या प्रसंगीं त्यांनीं देशासाठीं एवढाहि त्याग-उपाशी राहण्याचा-कळं नये काय ?

अशा प्रकारें या घटनेवर विचार करतां करतां चन्द्रकान्ताचें डोकें भणभणून गेलें. अखेर, आज रात्रीं साक्षरता प्रसार वर्गाच्या वेळीं आपल्याला लोकांचें मत अजमावतां येईल आणि त्यांच्या मनावर ह्या घटनेची काय प्रतिक्रिया झाली आहे तें पाहून आपलें पुढील धोरण बांधतां येईल असा त्यानें विचार ठरविला.

रात्रीं वर्ग भरल्यावर एकजण चन्द्रकांताला म्हणाला, ' म्हंजे काय, दोन महिन्यांतच पंधरा न् पंधरा तीसच रुपय मिळनार न्हव्ं का आम्हांला ! आम्ही रातदिन घाम गाळला त्याचें चीज हेंच न्हय ? खासा न्याव ! '

चन्द्रकान्त बोलण्यापूर्वींच दुसरा एकजण उत्तरला, ' आर, असं कसं म्हंतुस ! बोनस घायचा त्या त्यांच्या खुशीचा सौदा न्हव्ं ? देतील तें घेऊनशान गुमान बसाया होव्ं. न्हाईजापा दिलं तर काय करनार तुम्हीं त्येंचें ? '

अशा प्रकारचे उलटमुलट संवाद त्यांच्या कानांवर पडले. तरी त्याला दिसून आलें कीं, एकंदरीत त्या वातेंनें तेहि असंतुष्ट झाले होते. काहींजण चिडलेहि होते. पण पुढें काय करावें याबद्दल सारेच दिङ्मूढ झाले होते. हा प्रश्न घसास लाबावा, काय सोक्षमोक्ष न्हायचा असेल तो होवो, असें

बहुतेक सर्वांनाच वाटत होतें. म्हणून त्यांनीं चन्द्रकान्ताला सल्ला विचारला च 'तुम्ही जें ठरवाल तें आम्ही मान्य करूं आणि तुमच्या मागें येऊं' असें त्याला आश्वासन दिलें.

त्या आश्वासनामुळे चन्द्रकान्ताला बराचसा धीर आला आणि समाधानहि बाटलें. त्यानें सांगितलें—'रात्रंदिवस घाम गाळावा तुम्ही, अन् त्याचा नफा मात्र उठवावा मालकांनीं ह्या गोष्टीची मलाहि चीड येते. वास्तविक ह्या नफ्याचे मालक तुम्हीच आहांत. तेव्हां त्यांतला बाजबी हिस्सा मागणें ही मेहेरबानीची गोष्ट नव्हे. हा तुमचा हक्क आहे. तरी पण आपली ही मागणी प्रभावी होण्यासाठीं आपण आपली संघटना स्थापन केली पाहिजे. तिच्यामार्फत आपली मागणी त्यांच्यापुढं ठेवल्यास ती एकमुखी असल्यामुळं न तिच्या मागें शक्ति असल्यामुळं ती नाकारणं मालकांना जड जाईल. तुम्ही आपल्यांतला दुबळेपणा, भिन्नेपणा काढून टाकला पाहिजे. प्रकाशांनीं जें सांगितलं, त्याचें विस्मरण होऊं देतां कामा नये.....'

संघटनेची मुहूर्तमेढ २६ जानेवारीस रोबण्याचें ठरलें. ह्याच पवित्र दिवशीं आजवर स्वातंत्र्य मिळविण्याची शपथ जनता घेत आली होती. तेव्हां आर्थिक स्वातंत्र्याच्या संघटनेसाठीं हाच दिवस निवडण्यांत औचित्यहि होतें.

शालें, त्या दिवसापासून चन्द्रकान्ताचा सारा मोकळा वेळ मजूर संघटना स्थापण्याच्या कामांत जाऊं लागला. पुण्याला असतांना प्रकाशांच्या भेटीस गेल्यावेळीं त्यांनीं त्याला मजुरांची संघटना (युनियन) स्थापन करण्याबद्दल सांगितलें होतें. तरीपण ती गोष्ट इतक्या तांतडीनें करावी लागेल अशी पुणें सोडतांना त्याला कल्पना नव्हती.

यापूर्वीं लक्ष्मीनगरला कसल्याहि प्रकारची संघटना नसल्यामुळे कांहीं कांहीं लोक या संघटनेंत सामील व्हायला विचकत. त्यांना बाटे—आपण या संघटनेंत सामील झालों म्हणजे पोटाळा जी ओली कोरडी भाकरी मिळत आहे तीहि एखाद्यावेळीं जायची ! चन्द्रकान्ताला त्या लोकांची ही अडगणी समजूत काढून टाकावी लागे. त्यासाठीं तो त्यांना इतर

ठिकाणच्या कामगार संघटनांच्या हकीकती सांगे. अशा संघटनांचे वर्तमानपत्रांतून येणारे वृत्तांत त्यांना वाचून दाखवी. वर्गाला न येणाऱ्या मजुरांची त्यांच्या घरी जाऊन गाठ घेई. त्यांच्या शंका कुशंका निरसन करी. त्यांचीं मनं बळवी.

अखेर २६ जानेवारी आली. त्या दिवशीं चन्द्रकान्तानें शालेच्या पटांगणांत मजुरांची सभा बोलावली. सारें पटांगण मजुरांनीं फुलून गेलें. सुरवातीस चन्द्रकान्तानें साथी प्रकाशांकडून आलेला सदेश वाचून दाखविला:—

‘ आपण २६ जानेवारीच्या सुमुहूर्तावर आपल्या कारखान्यावर मजुरांची संघटना स्थापन करित आहांत ही मोठी आनंदाची गोष्ट आहे. मजुरांचीं गाव्हार्णीं एकजुटीनें व परिणामकारक रीतीनें मांडण्यासाठीं संघटनेसारखें दुसरें साधन नाहीं. देशांतील प्रतिगामी शक्ति फोफावत असतां कामगारांनीं आपली एकजूट करून त्या शक्तीचा बीमोड करणें हें त्यांचें आजचें महत्त्वाचें कार्य आहे. आपली संघटनाहि स्वतःचे प्रश्न सोडविण्याबरोबरच देशाचें हें महत्त्वाचें कार्य पार पाडण्यासाठींहि यथाशक्ति झटेल अशी मला उमेद आहे. मी आपल्या संघटनेस सुयश चिंतिर्तो. ’

टाळ्यांचा प्रचंड कडकडाट करून मजुरांनीं ह्या संदेशाचें स्वागत केलें. नंतर चन्द्रकान्तानेंहि या संदेशाच्या अनुरोधानें संघटनेच्या महत्त्वावर चार शब्द सांगितले व ‘ लक्ष्मीनगर कामगार संघ ’ स्थापन झाल्याचें जाहीर केलें.

थोड्याच दिवसांनीं संघाच्या कार्यकारी मंडळाच्या बैठकींत चन्द्रकान्तानें बोनसचा प्रश्न मांडला. बरीच चर्चा होऊन कंपनीकडे पाठबायच्या अर्जाचा त्यानें एक मसुदा तयार केला. त्यांत कंपनीला गेल्या पंधरा वर्षांच्या कारकीर्दींत किती नफा झाला—त्यांपैकीं भागीदारांना किती वांटण्यांत आला व मजुरांच्या वांटयाला किती आला—त्याचे आंकडे दिले. त्यावरून त्यानें असें दाखवून दिलें कीं, भागीदारांना आपल्या भांडवलाची भरपाई होऊन वर बोनस शेअर्सहि मिळालेले

आहेत. मजुरांची मात्र दर खेपेस अल्पस्वल्प बोनसवर बोळवण होत आली असून त्यांना राहण्यासाठी चांगल्या चाळींसुद्धा कंपनीने बांधलेल्या नार्हीत !

नंतर नियंत्रणे उठविल्यानंतरच्या काळावर येऊन या मुदतीत कंपनीला भरमसाट नफा कसा झाला व त्यामुळे साहजिकच मजुरांच्याहि अपेक्षा कशा वाढल्या, पण त्या अपेक्षांना कंपनीच्या निर्णयाने धक्का कसा बसला याचे वर्णन करून त्याने संघाच्या मागण्या पुढे मांडल्याः—

गतवर्षीच्या नफ्यातून सहा महिन्यांच्या पगाराइतका बोनस कामगारांना मिळावा

कामगारांच्या पक्क्या चाळी बांधण्यासाठी त्या नफ्यातून तरतूद करण्यांत यावी.

अशा प्रकारचा अर्ज कंपनीकडे पाठविल्यावर त्याचे उत्तर येईपर्यंतच्या काळांत आपला संघ अधिकाधिक मजबूत करण्याच्या कार्यात चन्द्रकान्त व्यग्र झाला.

×

×

×

संघाच्या कार्यात अलीकडे चन्द्रकान्त इतका गढून गेला होता की, इतर कोणत्याहि गोष्टीकडे लक्ष पुरवायला त्याला सवड मिळेनाशी झाली. रात्री वर्गाचे काम. सकाळी संघाचे काम. जे कार्य हार्ती ध्यायचे त्यांत आपले मन पूर्णपणे घालायचे अशी त्याची वृत्ति असल्यामुळे एकदा कामगार-संघटनेत लक्ष गुंतल्यावर इतर कोणत्याहि गोष्टीकडे त्याने आपले लक्ष द्विधा होऊ दिले नाही. पहिल्या पहिल्याने हे त्याला जड गेले. सकाळी तासभर का होईना, हेमलतेकडे जाण्याचा त्याचा पूर्वी क्रम असे. त्यामुळे ती बेळ झाली की, तो कुणा मजुराबरोबर बोलत असला तरी त्याचे मन हेमलतेच्या बंगल्यावर जाई—तिच्या आसपास घोटाळे. तिच्या सहवासातील आठवणी काढण्यांत गुंगून जाई. त्या मजुरासमोरून उठून तिच्या भेटाला जावे असा क्षणभर त्याच्या मनाला मोह पडे. पण लगेच तो भानावर येई. आपल्या मनाची निर्भर्त्सना करी. आणि ते हार्ती घेतलेल्या कामांत गुंतवी.

नियमितपणें येणारा चन्द्रकान्त असा अकस्मात यायचा बंद झाल्या-
वर हेमलतेची स्थितिहि मोठी चमत्कारिक झाली. आज तो या कामा-
निमित्त आला नसेल, उद्यां त्या कामानिमित्त आला नसेल—अशी मनाची
समजावणी करण्यांत तिचे पहिले कांहीं दिवस गेले. पण तो कामगार
संघटना स्थापन करण्याच्या नादांत गुंतलेला आहे हें तिच्या कानांवर
येतांच तिचें मन कांहींसे उदास व हताश झालें. आपला चन्द्रकान्त
आपल्यापासून दूर जाईल कीं काय अशी चिंता तिच्या मनांत उत्पन्न
झाली. तिला न राहवून तिनें एकदोनदां गणूला त्याच्याकडे पाठवून
त्याला बोलावून आणण्यास सांगितलें. मग चन्द्रकान्तानें तिची एकदां
उभाउभी भेट घेऊन आपण कोणत्या महत्त्वाच्या कार्यांत गुंतलों आहोंत
व त्यामुळे आपल्याला सध्या दुसऱ्या कशालाहि सबड कशी होत नाही,
याचें वर्णन केलें.

मकरसंक्रांतीच्या दिवशीं मात्र तो मुद्दाम सबड काढून तिच्या बंग-
ल्यावर गेला. त्याला पाहतांच हेमलतेच्या चर्येवर प्रफुल्लित कमलाची
टवटवी आली. न राहवून तिच्या तोंडातून शब्द बाहेर पडले—

‘ आज अखेर चंद्र उगबला म्हणायचा ! ’

‘ मग आतां तरी सारं किल्मिष लोपून जायला कांहीं हरकत नाही. ’
चन्द्रकान्तानेंहि स्निग्धपणें उत्तर केलें.

‘ त्यासाठीं रोज चंद्रोदय व्हायला हवा. एक दिवस चंद्र उगबल्यानं
कांहीं महिन्याचं किल्मिष नाहीसं होत नाही. ’

‘ चन्द्राला तुमचं किल्मिष काढण्याशिवाय दुसरं कांहीं कार्यच नाही
बाटतं ! ’

यानंतर त्याचें कांहीं वेळ असेंच मधुर बोलणें चाललें होतें. बरेच
दिवसांनंतर दोघांचीहि मनमोकळी भेट झाल्यामुळे दोघेहि उत्कृष्टित
झालीं होती. हेमलता तर विशेषच आनंदित दिसत होती. ‘ चन्द्रकान्त
आपल्याला विसरला नाही ’ या कल्पनेनें तर तिच्या उत्साहाला विशेष
बहर आला नव्हता !

चांदीच्या बाटींतील हलबा चन्द्रकान्ताच्या हातावर ठेवतांना त्याच्या

हाताचा तिच्या बोटांना स्पर्श होऊन दोघांचीहि शरीरें रोमांचित झालीं. चन्द्रकान्तानें कितीतरी वेळ तिचा तो सुकुमार हात आपल्या हातांत घेऊन ठेवला !

त्या वेळीं दोघांच्या नेत्रांतून अश्रुधारा ओघळतांना पाहायला जवळपास कुणी नव्हतें हें एकपरीनें बरेंच झालें ! नाहींतर ते अश्रु सुखाचे कीं दुःखाचे, कीं सुखदुःखमिश्रित-याचा उलगडा त्याच्या मनाला झाला नसता !

१६

तो चन्द्रकान्त आणि हा चन्द्रकान्त !

चन्द्रकान्त आपल्याला विसरला नसला तरी तो आपल्यापासून दूर जाईल कीं काय अशी हेमलतेला जबरदस्त शंका येण्यासारखी गोष्ट नंतरच्या पांचसहा दिवसांनींच घडली.

त्या दिवशींहि चन्द्रकान्त मुदाम सबड काढून तिच्याकडे आला होता.

पुण्याच्या 'उपःकाल' ह्या सुप्रसिद्ध बोलपट कंपनीकडून त्याला पद्यलेखकाच्या जागेकरितां बोलावणें आलें होतें. त्याची इच्छा असल्यास त्याला ज्या बोलपटासाठीं बोलावलेलें होतें तो संपल्यानंतरहि त्याच्याशीं कायमचा करार करण्यास कंपनी तयार होती. त्याबाबत प्राथमिक बोलणीं करण्यासाठीं त्यानें पुण्यास येण्याबद्दल कंपनीनें त्याला विनंति केलेली होती. उपःकालसारख्या प्रख्यात कंपनीकडून पद्यलेखनाबद्दल बोलावणें येणें ही खरोखर अभिमानास्पद गोष्ट होती. आज तिचा दर्जा हिंदुस्थानातील श्रेष्ठ बोलपट कंपन्यांच्या बरोबर गणला जात होता. अशा वेळीं चन्द्रकान्ताच्या जागी दुसरा कुणी असता तर त्यानें यत्-

किंचित् हि बेळ न दबडतां कंपनीकडे घाब घेतली असती ! असली संधि यावी म्हणून जियें घडपड चाललेली असते, तिथें आयती चालून आलेली संधि स्वीकारण्याच्या बाबतीत हयगय कोण करील ?

पण चन्द्रकान्त हा त्या वर्गातील नव्हता.

अर्थात् त्यालाहि या आमंत्रणामुळे आनंद झाला नाहीं किंवा अभिमान वाटला नाहीं, असें मुळींच नव्हे. पण त्याच्यापुढील प्रश्न निराळा होता. बोलपट कंपनीत जाण्यानें त्याला आर्थिक स्वास्थ्य लाभणार होतें व प्रसिद्धीहि खूप मिळाली असती. पण ह्याहून तिसरी एकहि गोष्ट साध्य होईल असें त्याचें मन सांगत नव्हतें. उलट, बाकी साऱ्या गोष्टींची हानीच होईल हें त्याला स्पष्ट दिसत होतें. ज्या आर्थिक संपन्नतेच्या अभावीं त्याला आपल्या महत्त्वाकांक्षा सोडून द्याव्या लागल्या होत्या, मानखंडना पत्करावी लागली होती, ज्यामुळे त्याच्या घराला अवकळा प्राप्त झाली होती, ती धुऊन निघण्याची संधि अचानकपणें आलेली पाहून त्याला कांही काल संभ्रम झाल्यास नवल नव्हतें ! पण तो एक जागृत सदसद्बिवेक-बुद्धीचा, ज्वलंत ध्येयवृत्तीचा तरुण होता. वैयक्तिक सुखाचा आणि स्वास्थ्याचा हा मोह फार बेळ त्याच्या मनाला गुंगवून ठेवूं शकला नाहीं. आर्थिक संपन्नतेहूनहि कांहीं निराळीं ध्येयें त्यानें कळूं लागल्यापासून आपल्या मनापुढें ठेवलेलीं होती. चार चौघांहून कांहींतरी वेगळें जीवन आपल्याला घालवायचें आहे, कांहींतरी वेगळें आपल्याला मिळवायचें आहे, असें तो लहानपणापासून आपल्या मनाला शिकवीत आला होता. बोलपट कंपनीत जाण्यानें तीं त्याचीं सारीं ध्येयें धुळीला मिळालीं असती. शिवाय, ज्यांच्यांत तो आजवर वावरला होता, ज्यांच्या दुःखानें तो दुःखी झाला होता, ज्यांना सुखाचे दिवस यावे म्हणून तळमळीनें तो कांहीं करूं इच्छित होता, ज्या मार्गावरून तो त्यांना घेऊन नुकताच चालूं लागलेला होता, त्यांना वाटेंतच सोडून त्यानें एकट्यानेंच पेशारामांत राहायचें ? छे ! छे ! मग त्याची आजपर्यंतची तळमळ काय बेगडी होती ?

आणि तो त्यांना असा अर्ध्या वाटेवर सोडून गेल्यावर साथी

प्रकाशांना तरी काय बाटलें असतें ? त्यांनीं त्यांच्याबद्दलच्या केलेल्या साऱ्या अपेक्षा फोल ठरल्यावर त्यांना किती दुःख झालें असतें ?

प्रकाशांची आठवण येतांच चन्द्रकान्ताच्या हृदयांत प्रकाश ओसंडून गेला. त्यांचें त्यागमय जीवन त्याला आठवलें. राष्ट्रसेवेसाठीं त्यांनीं सुखमय प्राध्यापक-पदाचा राजीनामा दिला होता. सुखमय जीवनाचा त्यांना यत्किंचित्हि लोभ बाटला नाहीं ! किंवाहुना ज्याला आयुष्यांत काहीं मोठें कार्य करून दाखवावयाचें आहे, त्यानें असल्या सुखाचा त्याग करणेंच जरूर असतें काय ?

आपण आज मजूर संघटनेचें कार्य हातीं घेतलें आहे. मजुरांनीं आपल्यावर किती विश्वासानें भार टाकला आहे ! त्यांची वंचना करायची ? आज त्यांच्यावर होणारा अन्याय घडघडीत दिसत असतां तिकडे आपल्या स्वार्थापार्थी डोळेझाक करायची ? त्यांना त्याचा प्रतिकार करण्यासाठीं तयार करायचें नाहीं ? हें सारें कशासाठीं ? वैयक्तिक सुखासाठीं !

छे ! छे ! ह्या चन्द्रकांताच्या हातून तरी तें होणार नाहीं !

अशाप्रकारें विचारांच्या आबर्तीत सारखा भ्रमत असतांना हेमलतेचें मत अजमाविण्यासाठीं, तिजकडून याबाबत आपल्याला कितपत प्रोत्साहन मिळतें आहे याचा अंदाज घेण्यासाठीं, मोठ्या आशेनें तिच्याकडे आला होता. चन्द्रकांताला पाहतांच तिनें त्याचें पूर्वीसारखेंच हर्षभरानें स्वागत केलें होतें आणि त्यानें दिलेलें बोलपट कंपनीचें पत्र वाचून तर तिचा हर्ष असीम वाढला होता.

‘ संमेलनांतील आपल्या गौरवाचा परिणाम दिसतोय हा. मग काय-पाठविलेंत कीं नाहीं उत्तर ? ’

‘ नाहीं अद्याप. काय उत्तर पाठवावं याचा विचार करतोय. ’

‘ कां, इतकं कसलं कोडं पडलय त्यांत ? ’

‘ कोड्याहूनहि हें विकट आहे. ’

‘ म्हणजे, नकार द्यायचा विचार आहे कीं काय ? ’ तिच्या स्वरांत तीव्रता होती.

‘ हं. ’

तिथ्या चर्येवर असंतोषाची छटा स्पष्टपणे उमटलेली चन्द्रकान्ताला दिसून आली. ती पाहून चन्द्रकान्त म्हणाला,

‘ मी हें आमंत्रण स्वीकारण्यानं माझं ध्येय मला सोडावं लागेल, अशी भीति बाटते. ध्येयवादी माणसाला आपलं ध्येय प्राणाहून प्यार असतं ! ’

‘ कसलं ध्येय ? काव्य-लेखनाचं ? त्याला तर तिथं उलट अधिकच बाब मिळेल. ’

‘ काव्य-लेखन ? हं. तुलासुद्धां अजून काव्य आणि पद्य यांतला फरक समजू नये म्हणजे नवल आहे ! माझ्या हातून पद्य-लेखन खूप होईल, पण त्यामुळं माझं काव्य संपुष्टांत येईल. हें तर शालंच. शिवाय मी मजूर संघटनेचं कार्य नुकतंच सुरू केलं आहे, तेंहि मला अर्धवट सोडावं लागेल. माझ्या काव्य-लेखना इतकीच मजूर चळवळ मला प्यार आहे. ’

‘ तुम्हाला मजूर चळवळ प्यार आहे न माणसं प्यार नाहीत ? माझं प्रेम प्यार नाही ? ’

‘ तुझं प्रेम प्यार आहे. पण ध्येयाच्या आढ येणारं प्रेम प्यार नाही. ’

‘ मजूर-चळवळीचं कसलं तुमचं ध्येय ? काव्य-लेखनाचं म्हटलं, तर एक असो. संमेलनाहून आल्यावर मला आपलं बाटायचं की, संमेलनांत झालेला एबढा गौरव पाहून तरी तुम्ही आपलं सारं लक्ष काव्य-लेखना-कडे बळवाल, म्हणून. माझी आपली खुळी समजूत की, मला हवे तसे चन्द्रकान्त आतां मला दिसतील म्हणून. पण इथं आल्यापासून पाहिलें तों, उलट तुमचा मजुरांकडला ओढा बाढायलाच लागला. तुम्हाला इकडे यायला सुद्धां सबड होईनाशी झाली. आतां तर ही सोन्यासारखी संधि तुम्ही त्यापार्यां दवडायला निघालांत ! खरंच चन्द्रकान्त, मी तुम्हाला कसं सांगूं ? तुम्हाला माझ्या मनाची कल्पना नाही येत ? ’

‘ हेमा, तुला बाटतं—तुझ्या मनाची कल्पना मला येत नाही. पण तुला तरी माझ्या मनाची कल्पना येतेय का ? माझ्या मनाची बाढ ज्या परिस्थितींत झाली तिची तुला अजिबात झळ लागली नसल्यानं तुला माझ्या तळमळीचं महत्त्व बाटत नाही. मी कवि असल्यामुळंच की

काय, माझं मन तीव्र संस्कारक्षम असल्यानंच कीं काय, माझ्या मनावर लहानपणासून जे परिणाम घडत आले. तसतसा माझ्या मनाला व विचारांना आकार येत गेला. त्यांतल्या त्यांत इथं आल्यापासून जें मी पाहिलं—सध्यां जें जीवन मला सभोवती पाहायला मिळतं, तें मला स्वस्थ वसू देत नाही. त्याला मी तरी काय करूं ? माझी कल्पना होती—बेडी कल्पना होती कीं—तूं माझ्याशीं समरस होशील. माझ्या घ्याच्या बाटचालींत सहचरी म्हणून तुझी सोबत मला घडेल. पण तुझ्या—माझ्यांत अंतर आहे ! फार अंतर आहे ! न तुटणारं अंतर आहे याची आज मला जाणीव झाली. इकडे येते वेळीं मला बाटलं होतं, तूं माझ्या निर्णयाला पाठिंबा देशील, त्याचं स्वागत करशील, मला प्रोत्साहन देशील, पण—नाहीं—माझी बाटचाल मला एकट्यालाच करायला हवी....'

हें बोलत असतां, विशेषतः शेवटचें वाक्य बोलत असतां त्याची चर्या केविलवाणी दिसू लागली आणि नकळत त्याचे नेत्रांतून दोन अश्रु ठिबकले !

पण लगेच त्याच्या चर्येवर व डोळ्यांत एक प्रकारचें तेज लकाकलें. मुद्रा कांहीशी करारी दिसू लागली. आणि 'बरं, अच्छा हेमा—' असे म्हणून त्यानें चटकन तिचा निरोप घेतला.

चन्द्रकान्त दृष्टीसमोहन जातांच एखादा मनुष्य स्वप्नांतून जागा होऊन त्यानें आजुबाजूला चमत्कारिक नजरेनें पहावें तसें हेमलतेनें सभोवार पाहिलें. कां न कळे, तिचेहि डोळे भरून आले व तिची दृष्टि अंध झाली. तिनें एकदां डोळे टिपले तरी पाणी खळेना. ती खुर्चीवरून कशीबशी उठली आणि आपल्या खोलीतील बिछान्यावर तिनें अंग लोढून दिलें. उशीत तोंड खुपसून ती मुसमुसून हुंदके देजं लागली.

कलापूरला रोटरी क्लबाचा कांहीं कार्यक्रम असल्यामुळें तिसऱ्या प्रहरीच बाबासाहेब तिकडे गेले होते. आणि आपल्याला परत यायला कदाचित् वेळ होईल तरी बाट पाहूं नकोस—म्हणून जातांना त्यांनीं हेमलतेला बजावले होते.

बाहेर अंधार अभिकाधिक दाट होत होता. रस्त्यावर व पलीकडच्या

चालीतून दिवे लागलेले दिसत होते. परंतु आपण उठून आपल्या खोलीतला दिवा लावावा, अशी तिला इच्छा झाली नाही, चन्द्रकान्त आपल्यापासून दूर जाईल की काय ही आपली भीति खरी ठरली, आपल्या हृदयांतला प्रकाश लोपला, आतां बाहेर कितीही उजेड करून काय करावयाचें आहे—असा विचार तिच्या मनांत झाला. ती तशीच काही तरी भरकटत पडून राहिली. मध्यंतरी माई—प्रकटां दिवाणखान्यापर्यंत येऊन तेथूनच—‘हेमा नाही दिसत. कुठं बाहेर गेलीयू बाटतं’ असें पुटपुटून गेल्याचें तिला ऐकूं आलें. काही वेळानें कारखान्याचा कर्णकट्टु भोंगा तिच्या कानावर आला. आणि नंतर रस्त्यावरून जाणाऱ्या येणाऱ्या मजुरांची मोठमोठ्या आवाजांतलीं बोलणीं तिला ऐकूं येऊं लागलीं. आठ वाजले होते. तरीहि ती तशीच पडून राहिली. तिला उठावेसेंच बाटेना. मग पारू आली. तिनें खोलीतील बटण दाबून उजेड केला. हेमलतेला पाहतांच ती उद्गारली—‘आँ—ताईसाव, तुम्हीं हैता ब्हय ? माई समजल्या कीं तुम्ही कुटं फिरायाच होलां जनुं. आन असं येरवाळीच पडलायसा. डोस्कंविस्कं न्हाईना दुखत ?’

‘हं.’

‘मग बाम चोळूं का ?’

‘नको आतां काहीं. कमी आलंय. आणखी थोडा वेळ अशीच पडून राहते म्हणजे यावेळ.’

‘मी जात्यों मग.’

‘तेवढा दिवा मालवून जा जातांना.’

तिचा चन्द्रकान्तार्थी परिचय झालावेळेपासूनचे एकेक प्रसंग चित्रपटासारखे पडल्या पडल्या तिच्या नजरेपुढून जात होते. थोडे दिवसांपूर्वी ती ज्या हिंदोळ्यावर बसून मोठ्या आनंदानें शोके घेत होती, तो हिंदोळा तुटून ती खाली पडली होती व तिच्या हृदयाला जबर वेदना होऊं लागल्या होत्या. प्रीतीच्या प्रभावानें चन्द्रकान्ताचें मन आपण जिंकूं शकूं, त्याला राजकारणाच्या रुक्ष, अनिश्चित वातावरणांतून काढून काव्याच्या नंदनवनांत रमवूं शकूं, ही तिची कल्पना फोल ठरली होती. या गोष्टीचें

तिला मनस्वी दुःख झाले. आपली प्रीति लायाइन तो दूरदूर चालत्याचा तिला मास होऊन लागला.

आपल्या प्रीतीपेक्षा त्याला मजूर चळवळीचे आकर्षण अधिक आहे काय ! का आपल्याबरील त्याची प्रीतीच तितकी उत्कट नव्हती ?— असा विचार तिच्या मनात आला. लगेच तिला पुण्याच्या बागेतील व संक्रांती दिवशीचा असे दोन प्रसंग आठवून त्याच्या प्रीतीत जिऱ्हाळा नव्हता, ती बरबरची होती, असे तिला म्हणवेना.

मग त्याला खरोखरच आपल्या प्रीतीपेक्षा ध्येयाचे—मजूर चळवळीचे—महत्त्व अधिक वाटते, असेच नाही का ?

पुन्हा तिच्या मनात आले—छे ! प्रीतीची महती अशी नाही ! भावनेच्या भरात चन्द्रकांत काहीतरी म्हणाला, झाले. त्याला आपली चूक कळून येऊन तो आपल्याकडे परत येईल. आपली प्रीति त्याला खास आपल्याकडे ओढून आणील !

तिच्या अस्वस्थ मनाला या विचाराने थोडा धीर आला. तिचे काहीसे समाधान झाले.

×

×

×

चन्द्रकान्त हेमलतेपासून निघाला त्यावेळी त्याचे मन अतिशय भारावलेले होते. त्याला काही वेळ एकांत हवा होता. त्याने सरळ टेकडीचा रस्ता धरला. सूर्यास्त होऊन बराच वेळ झाला होता. सारे वातावरण कसे धूसर होऊन गेले होते. तो टेकडीच्या रस्त्याला लागल्यावर त्याने डाव्या बाजूला पाहिले. पूर्वी तेथे सळसळणारा ऊंस नुकताच तोडला गेला असावा. कारण त्याचा पाचोळा अद्याप तसाच शिबारभर बिखुरलेला दिसत होता. चन्द्रकान्ताला रस्त्याच्या दुसऱ्या बाजूला बळून जावयाचे असल्यामुळे तो तिकडे पाहून लागला. तो त्याला पंधरा बीस उंसांच्या गाड्यांची मालिका लागलेली दिसली. शिगोशिग भरलेल्या गाड्यांना जोडलेले ते बैल त्या अवजड ओझ्याने व वाटचालीने मेटाकुटीस येऊन कसेतरी पाय ओढीत असल्याचे त्याला दिसले. चन्द्रकान्ताने त्या गाड्यांतून वाट काढण्यापूर्वीच एक माल ट्रक धुळीचे लोट

उडवीत बेगानें आला ब त्यानें चन्द्रकान्ताला गुदमरून सोडलें ! रस्त्या-
बरील ती मनस्वी धूळ पाहून चंद्रकांताच्या मूळच्या अप्रसन्नतेत भरच
पडली. गाड्यांच्या वेसुमार रहहारीमुळें रस्त्यावर धूळच धूळ झाली होती.
रस्त्याच्या कडेला असणाऱ्या झुडुपांच्याकडे चन्द्रकान्ताचें लक्ष गेलें,
तेव्हां त्याला त्यांच्या हिरव्या पानांवर धुळीचे तांबूस थर चढून त्यांना
बाळलेल्या पानाप्रमाणें करडा रंग आल्याचें दिसलें !

चन्द्रकान्त टेकडीवर आला. टेकडी अगदीं निर्मनुष्य होती. निर-
निराळ्या कामामुळें त्याला अलीकडे टेकडीवर यायला झालें नव्हतें.
त्याला अकस्मात् पावगी, दर्शने यांच्यासह आल्याबेळचा प्रसंग आठवला.
पावगीचें तें विनोदप्रचुर बोलणें आठवलें.

‘ तुम्हांला ती चन्द्रकान्त मण्याची गोष्ट माहीत आहे कीं नाहीं ?
एरबीं अभंग असणारा तो मणि चन्द्रप्रकाशांत पाझरूं लागतो,
म्हणतात. ह्या चन्द्रकान्तालाहि एखादी चन्द्रमुखी भेटूं द्या, मग पहा हा
कसा पाझरेल तो ! ’

जणूं कांहीं पावगी आपल्यासमोर बसून बोलत आहे असाच त्याला
भास झाला. त्याबेळीं ह्या बोलण्यानें त्याच्या हृदयाला गुदगुल्या झाल्या
होत्या, त्याच्या मनांत हुरहुर निर्माण झाली होती, पण आतां त्या
आठवणीनें त्याच्या हृदयांत कालबाकालब झाली. तथापि त्यानें आपल्या
मनाचें समाधान केलें-छे ! कांहींतरी कोटि केली झालें त्यानें. चन्द्र-
प्रकाशांत पाझरणारा तो चन्द्रकान्त निर्जीब मणि आहे. हा चन्द्रकान्त
स्वतःचे विचार, भावना असलेला माणूस आहे ! ह्याच्यापुढें कांहीं ध्येयें
आहेत. प्रीतीनें पाझरून नष्ट होण्याइतकें याचें व्यक्तिमत्त्व ठिसूळ नाहीं !

पण लगेच त्याचें दुसरें मन म्हणालें-चन्द्रकान्त मणि तरी कुठें ठिसूळ
असतो ? तोहि कठिणच असतो. तेथें ठिसूळ, कठीण असा प्रश्न नाहीं.
चन्द्रप्रकाशाच्या प्रभावाचा तो परिणाम आहे. प्रीतीचाहि प्रभाव तसाच
नाहीं का ? एरबीं कितीहि कणखर, खंवीर असणारा माणूस प्रीतीच्या
बिसतंतूर्नी बांधला गेल्यावर नरम येतोच ना ?

परंतु त्याला पहिल्या मनानें अडविलें-पण खरी प्रीति ध्येयाच्या आड

येते ! व्यक्तित्वाचा कोंडमारा ती करते ! प्रीति ही जीवनातील एक अपरिहार्य घटना म्हटल्यावर ती जीवनाचा मार्ग निरुद्ध करू शकेल काय ! तिने तसे करावे काय ! जीवन विकासाच्या आड तिने यावे काय ! आणि हेमलतेचे माझ्यावर प्रेम आहे म्हणजे माझ्या व्यक्तित्वावर प्रेम आहे ना ! माझ्या अंगातील गुणांवर प्रेम आहे ना ! का, त्या व्यक्ति-मत्त्वाच्या, त्या गुणांच्या जोरावर मी जे सुख स्वास्थ्य मिळवू शकेन असे तिला वाटते त्या कल्पनेवर तिचे प्रेम आहे ! माझ्या ध्येयाच्या विकासावर जे सुख विकत घेतां येईल ते तिला हवे आहे. ज्यामुळे व्यक्ति-त्वाचा न्हास होईल ते करण्याचे उत्तेजन देणारी प्रीति—ही प्रीति कसली ! जे स्वास्थ्य, शोषते, सुख, शोषते, पण हृदय शोषित नाही— ते खरे प्रेम कसे म्हणावे ! मग काय हेमलतेचे प्रेम हें खरे प्रेम नाही ! तो केवळ आभास आहे ! ते मृगजळ आहे ! या आभासाला आपण फसलो ! ह्या मृगजळामार्गे आपण तूषेने आंबलो ! बंचनेशिवाय ह्यापासून आपल्या पदरी दुसरे काय पडणार ! ही बंचना आपण अशीच चालू द्यायची ! हा मोह आपण टाळायला नको ! आपल्या ध्येयाच्या आड येणारा बोलपट कंपनीचा एक मोह आपण टाळला. तसाच हा सुद्धा टाळायला हवा. म्हणण्यासारंगे टाळायला हवा. आपल्याला प्रीति हवी आहे. पण आपल्या व्यक्तित्वाचा होम करणारी प्रीति आपल्याला नको आहे. परस्परांच्या प्रीतीपासून परस्परांच्या व्यक्तित्वाचं विकसन झालं तरच ती खरी प्रीति—निदान आपल्याला तरी अशा स्वरूपातली संजीवक प्रीति हवी आहे ह्यालासारखी दाहक आपल्याला नको !

बस, ठरलं. आपलं मन आपण आबरलं पाहिजे. असल्या प्रीती-पासून आपण आपली पाठ निश्चित फिरविणार. हेमलतेच्या हृदयात जर प्रीतीची खरी ज्योत तेवत असेल, तर ती येईल आपल्या जीवनमार्गा-वर आपली सहचरी व्हायला.

आणि समजू ती नाही आली तरी—

तीच काय, कुणी जरी आले नाही तरी आपला ध्येयमार्ग आपण एकट्याने चालून जायचा हें आपण ठरविलेले आहेच !

उन्हाळ्यांतील ती भयंकर दुपार !

यंदा रविरायानें उन्हाळ्याच्या अगदीं प्रारंभापासूनच कडकपणा घारण केल्यासारखा दिसत होता, घरतीमातेकडून असा कोणता अपराध झाला होता न कळे—की ज्यामुळें तिच्यावर तो असा कोपाययान झाला होता ! उन्हाळ्याच्या दिवसांत शीतल जागेंत बसलेल्या माणसाच्या जिवाची सुद्धा सारखी उलघाल उलघाल चाललेली असते, तर लक्ष्मीनगरला त्या पश्यांच्या चाळींत राहणाऱ्यांची काय स्थिति होत असेल याची कल्पना करता येणें शक्य नाहीं, देतां येणें शक्य नाहीं, तिचा अनुभवच पाहिजे !

ऐन दुपारची वेळ झाली आहे. बारा अजिबात बंद आहे. रणरणतें ऊन बाहेर बघूं देत नाहीं. चुलीबरील तड्याप्रमाणें बाजूचे तापलेले पत्रे चटके देत आहेत. आत बायका व लहान अर्भकें त्या उकड हंडींत शिजत आहेत. पातळाच्या नाहींतर लुगड्याच्या पदरानें अंगावरला घाम निपटीत आहेत. हुश-हुश करीत तळमळत आहेत ! पुरुष मंडळी कामानिमित्त बाहेर आहेत म्हणून या शिर्क्षेतून सुटलेले आहेत !

लक्ष्मीनगरला राहणाऱ्यांचा हा दरवर्षीचा अनुभवच आहे.

गतवर्षी पार्वतीचा लक्ष्मीनगरचा पहिला उन्हाळा. शेतकाम करणाऱ्याला उन्हाळा, पावसाळा न् हिवाळा तिन्ही ऋतु सारखे असले तरी उन्हाळ्यांतल्या भर दुपारी सुद्धा शेतकऱ्याच्या फोपींत किंवा मोटवणाऱ्या बरील विशाल आंब्याच्या किंवा वडाच्या झाडाखाली असलेल्या गार साबलींत महाबलेश्वराचा अनुभव घेतां येतो ! सासरीं आल्यापासून अन् विशेषतः अलीकडे दुर्दैवाचे फटकारे बसल्यापासून पार्वतीची रया राहिली नसली तरी तिचे माहेरचे दिवस सुखांत गेलेले होते, त्यामुळें गतवर्षीच लक्ष्मीनगरच्या उन्हाळ्याचें रक्ष, भयानक स्वरूप पाहून तिची पुरती खात्री झाली होती ! यंदा तर तिला दिवस गेलेले अन् त्यांत प्रारंभापासूनच

उन्हाळ्यानॅहि आपलें अशें उग्र स्वरूप धारण केलेलें ! दुपारच्या त्या उन्हांनॅ तिला चकर आल्यासारखें होई व तिचें डोकें दुखू लागे. जिबाची अगदी काहिली होई ! तिची ही अवस्था पाहिल्यावर शंकरनॅ तिला पिंपळगांवास पाठवून देण्याचें ठरविलें. नाहींतरी महिना—दोन महिन्यांनीं तिला तिकडे पाठविणें भागच होतें. त्याच्या आधींच जाईना का तिकडे म्हणजे या दिवसांत तिचे असे हाल तरी ब्हायला नकोत—मग स्वतःलाच काय त्रास सोसावा लागेल तो लागो, असा शंकरनॅ विचार केला. चंद्रकान्तापार्शी गोष्ट काढल्यावर त्यानॅहि त्याला असाच सल्ला दिला. चार दिवसांनीं तेवढी रात्रपाळी संपली की, ‘ ऑफ ’ला जोडून तो आणखी दोन दिवस रजा घेऊन (खाडे करून) पाकला पिंपळगांवास पोचवून येणार होता.

पहिलें चुंबन, पहिलें मूल, पहिलें गर्भारपण—सान्याच पहिल्या गोष्टींचें महत्त्व कांहीं न्यारेंच असतें ! पाकला इतक्या उशिरा कां होईना दिवस गेल्याचें कळल्यावर शंकरच्या आईनॅ त्याला पत्रावर पत्रें घाडून तिला लौकर पाठविण्याबद्दल कळविलें. डोहाळजेवण न् कांहीं न् कांहीं कर-ण्याची त्या जुन्या काळच्या म्हातारीची हौस होती !

शंकरच्या या बेतामुळें म्हातारीची ती इच्छाहि पुरी होण्याचा योग होता.

पार्वती एक एक दिवस मोजीत होती.

उन्हाळ्याचे आधींच लांब असलेले दिवस तिला अधिकच लांब व कंटाळबाणे वाटूं लागले होते.

टळटळीत दुपारची वेळ. तोंड बाहेर काढवत नव्हतें, त्या अंगावरून या अंगावर, ह्या अंगावरून त्या अंगावर होत तळमळत शंकर पथारीवर पडला होता. रात्रपाळीचें जाग्रण करूनहि त्याचा डोळ्याला डोळा लागत नव्हता. बाबासाहेबांच्या बंगल्यावर कुणी पाहुणे आले होते म्हणून पार्वती त्यांच्या बंगल्यावर गेली होती. त्या रखरखीत उन्हांतून घापा टाकीत ती परत आल्याचें शंकरनॅ पाहिलें. आल्या आल्या तिरीमिरी येऊन ती उभ्या

उम्याच घाडकन् जमिनीवर पडली. 'इतक्या उन्हाचं घापा टाकीत यायचं काय नडलं होतं ?' हे शंकरचे शब्द त्याच्या तोंडातच राहिले ! अनवधानाने ती पोटावरच पडल्यामुळे त्याला जबर मार बसला असावा. कारण एकाएकी तिच्या पोटातून तीव्र कळा येऊं लागल्या. त्या तिला असह्य होऊन ती बिब्हळूं लागली. तिला कांहीं सुचेना, कांहीं समजेना. कुणाला तरी बोलावून आणायला तिने शंकरला सांगितलें. तिची ही चमत्कारिक अवस्था पाहून शंकरने अंगांत कसाबसा शर्ट अडकविला व तितक्यांत शेजारची एक बाई 'काय ग पाक, काय हुतंयू' म्हणून चौकशी करायला आली होती, तिला तिच्याजबळ बसायला सांगून तो बाहेर पडला. त्याचे पाय दवाखान्याच्या रोखाने जाऊं लागले. बोलून चालून कारखान्याने ठेवलेला दबाखाना तो ! तिथे प्रथमोपचाराचें सामान अन् थंडीतापावरलें कांहीं मामुली औषध सांपडलें तर सांपडायचें ! तिथे हवें तें औषध मिळणें जसें मुष्किल, तसेंच तिथे हमखास डॉक्टर भेटणेंहि मुष्किल. कंपौंडरच्या हवालती त्या दवाखान्यांतल्या चार बाटल्या करून ते बहुधा कंपनीचे जे निरनिराळे शेती-विभाग होते, तिकडे जातो म्हणून सांगून गेलेले असत. ते मग खरेंच तिकडे जात, की खाजगा प्रॅक्टिस चालवीत तें एक त्यांना किंवा त्यांच्या कंपौंडरलाच माहीत ! अर्थात् आतां हि शंकर दवाखान्यांत गेल्यावर ते तिथे नव्हतेच, पण एका खुर्चीवर पेंगत बसलेल्या त्यांच्या प्रतिनिधीने—कंपौंडरने—त्यांच्या जाण्याचें ठराविक ठिकाण व चार पांच वाजेपर्यंत परत येतील असा बायदा शंकरला सांगितला. बेज्यागत किंचित्काल शंकर स्तब्ध राहिला. नंतर डोक्यांत कांहीं कल्पना आल्यासारखें करून तो ऑफिसकडे धावला; पण मग रविवार असल्याचें लक्षांत येऊन तो चन्द्रकान्ताच्या चाळीकडे बळला.

चन्द्रकान्त घरीच होता. घाबऱ्या घाबऱ्या येऊन शंकरने ती हकीकत सांगतांच त्याच्याहि काळजांत धस् झालें. ऐन दुपारच्या वेळीं शंकर आलेला पाहून सत्यभामाबाईहि बाहेर आल्या. त्यांना सारी हकीकत कळतांच 'समोरच्या चाळींत कऱ्हाडकरांचं बिऱ्हाड आहे, त्यांची मुलगी नुकतीच पुण्याहून आल्याचें व ती नर्स असल्याचें' त्यांनीं चन्द्र-

कान्ताला सांगितलें. चन्द्रकान्तानें आईला पार्वतीकडे जाण्यास सांगून तो शंकरला घेऊन कऱ्हाडकरांच्याकडे गेला.

चन्द्रकान्ताला पाहतांच कऱ्हाडकर उद्गारले, 'या चन्द्रकान्त, अगदीं उन्हाचें इकडे कुठें येणें केलेंत ? काहीं युनियनचें वगैरे काम ?'

'छे, छे ! तुमच्याकडे नसिंगच्या कोर्स झालेल्या कुणी पाहुण्या बाई आहेत ?'

'हो. आमची मुलगीच ती !' असें म्हणून त्यांनीं आंतल्या दरवाजाकडे तोंड करून 'दयामा, दयामला-हें बघ इकडे बाहेर ये. तुझ्याकडे चन्द्रकान्त शहाणे कशाला आलेत- ' असें म्हणून आपल्या मुलीला हांक मारली,

थोड्याच वेळांत सुमारे वीस-एकवीस वर्षांची एक तरुणी नॅपकिनें चेहरा पुशीत बाहेर आली. तिचा बांधा सडपातळ असून वर्ण साधारणपणें काळ्यांत जमा होणारा होता. तोंडावर देवीचे पुसट बण दिसत होते. सर्व साधारणपणें ती कुरूपांतच गणली गेली असती. चन्द्रकान्ताचें लक्ष तिच्या डोळ्याकडे गेलें. त्यांत त्याला एक प्रकारचा करुण भाव दिसून आला. कां कुणास ठाऊक, तिला पाहतांच चंद्रकांताचें मन क्षणमात्र चरकलें.

ती बाहेर येतांच कऱ्हाडकर तिला म्हणाले, 'हे चन्द्रकान्त शहाणे आलेत तुझ्याकडे-'

'आपणच कवि चन्द्रकान्त ना ? भेटीचा योग किती अचानक जुळून आला- ' नमस्कारासाठीं हात जोडतांना ती चन्द्रकान्ताला उद्देशून म्हणाली. तिला प्रति-नमस्कार करून 'हं. ' एबढेंच म्हणून चन्द्रकान्तानें आपल्या येण्याचें कारण तिला थोडक्यांत सांगितलें. तें ऐकत असतां 'चू चू' असा खेदोद्गार मुखावाटे काढून 'इतक्यांत येतेंच तुमच्यांबरोबर' सांगून ती लगबगीनें आत गेली. तिच्या कर्तव्यतरपरे-मुळें तो तिच्याकडे आदरमिश्रित कौतुकानें पाहात असतां त्याचें लक्ष तिच्या भरदार, सैल अंबाड्यानें वेधून घेतलें. निसर्गानें एबढी तरी सौंदर्याची खूण तिच्याजबळ ठेवलीय म्हणायची-असा विचार त्याच्या मनांत तरळून गेला.

दरम्यानच्या वेळात कऱ्हाडकरांनी चन्द्रकान्तार्शी बोलणें सुरू केलें.

‘काय चन्द्रकान्त, तुमच्या युनियनच्या अर्जाला कंपनीकडून काहीं उत्तर !’

‘अद्याप काहीं नाहीं. त्यावरून बहुतेक लौकरच काहींतरी पुढली Step (पायरी) युनियनला घ्यावी लागेलसं दिसतंय. उरेल लौकरच काय तें. सुखामुखी निकाल लागण्याची चिन्हं मात्र नाहींत. ’

हें त्यांचें बोलणें चाललें आहे तोंच एक छोटीशी कातडी बॅग घेऊन श्यामला बाहेर आली व चन्द्रकांताकडे पाहून ती म्हणाली, ‘हं, चला. ’

‘तुम्ही छत्री नाहींत घेतली बरोबर ? ऊन कोण मी म्हणतंय !’ दाराबाहेर पडल्यावर चन्द्रकान्त तिला सहजच म्हणाला.

‘इयल्या इयं जायला कशाला छत्री ? तेवढयानं काहीं मी वितळा-यची नाहीं !’

तिच्या उत्तरांतून डोकावणारी स्वतःबद्दलची काहींशी बेपर्वाई चन्द्रकान्ताला जाणवली.

नंतर सारेजण थोडा वेळ स्तब्धतेत चालले. मग श्यामलेनें बोलावयास सुरुवात केली—‘तुम्ही परबांच्या साहित्यसंमेलनासाठी पुण्याला आलां होता, नाहीं ? वर्तमानपत्रांत वाचलं मी. पण कामाच्या न इतर बांदलीत काहीं तिकडे फिरकायला झालं नाहीं मला. ’

‘तुम्ही पुण्याला कुठे ससूनमध्यें असतां ?’

‘हं. नवीनच लागलेंय, वर्ष झालं. ’

हें बोलत असतांनाच ते शंकराच्या खोलीजवळ आले.

खोलीत आणखीहि बायका जमा झाल्याचें दिसत होतें. त्यांना येतांना पाहतांच सत्यमामाबाई बाहेर आल्या, व त्यांनीं चन्द्रकान्त आणि शंकरला दुसरीकडे कुणाकडे तरी याबाबला सांगून श्यामलेला एकटीलाच आपल्याबरोबर घेऊन गेल्या.

श्यामलेनें खोलीत पाऊल टाकतांच बायाबापढ्या कुणी पाकच्या उशाशीं बसून तर कुणी उम्यानेंच खेदोद्गार काढीत असलेल्या तिला दिसल्या. पाकचें बिम्बळणें अद्याप चालूच होतें. रक्तानें डागळलेलीं दोन-

तीन चिरगुटे पलीकडे पडलेलीं दिसत होतीं. श्यामलेच्या लक्षात सारा प्रकार येऊन चुकला. किंचित् खिन्न मुद्रेनें पारुष्या केबिलवाण्या नजरेकडे तिनें पाहिलें.

सुमारे अर्ध्या तासानंतर श्यामलेनें बाहेर येऊन चन्द्रकान्ताला व शंकरला हलक्या आवाजांत झालेला प्रकार सांगतांच 'काय गर्भपात ? च् च् च्' एवढेच उद्गार चन्द्रकान्ताच्या मुखावाटे बाहेर पडले. शंकरला आपला दुःखाबेग आवरणें कठीण गेलें. संयम करूनहि एक अस्पष्ट हुंदका त्याच्या तोंडांतून बाहेर पडलाच !

थोडे दिवस पार्वतीला दुसरीकडे कुठेंतरी पाठविण्याबद्दल श्यामलेनें सुचविलें. त्यामुळें ह्वापालट झाल्यासारखें होऊन तिच्या मनालाहि त्यामुळें विरंगुळा वाटेले, असें श्यामला म्हणाली. नाहींतरी चार दिवसांनंतर ती पिंपळगांवास जाणार होतीच. तेव्हां तिथेंच तिनें थोडे दिवस जाऊन रहावें, असें ठरलें. गांवाला जाण्याइतपत तिची तब्येत सुधारेपर्यंत दोन तीन दिवस तिला आपणांकडे ठेवण्याबद्दल चन्द्रकान्तानें सांगितलें. सत्यभामावाईनीहि त्याचें म्हणणें उचलून घरलें. नाहींतर, कलापूरच्या सरकारी दवाखान्यांत ठेवण्याचा दुसरा मार्ग श्यामलेनें सुचविला. पण चन्द्रकान्तानें तो लगेच मोडून काढला आणि तिला प्रवासाची दगदग सहन होईल असें बाटेपर्यंत तिनें खुशाल आपल्याकडे रहावें व श्यामलेनें तिच्या तब्येतीची काळजी घ्यावी असें सांगितलें.

सर्वांनीं ह्या गोष्टीला मान्यता दिली.

पार्वतीच्या गर्भपाताची ही हकीकत लक्ष्मीनगरला ज्याच्या त्याच्या तोंडीं झाली. प्रत्येकजण दुसऱ्याजवळ बोलतांना याबद्दल हळहळ व्यक्त करूं लागला. कंपनीनें कामगारांकरितां चांगल्या चाळी बांधण्याच्या कामांत केलेल्या दिरंगाईचा हा परिणाम—असेंहि कुणी कुणी आपापसांत बोलतांना कुजबुजूं लागले. अजून तरी कंपनीचे डोळे उघडावे आणि कामगारांच्या चाळीचा प्रश्न हातीं घ्यावा अशी लोकांची भूमिका होऊं लागली.

या घटनेमुळें ज्यांच्या अनुकंपेला भर न येतां कुत्सितपणाला बहर

आला, अशा कांहीं व्यक्ति तिथे होत्याच. कारण, त्या प्रसंगाच्या दुसरे दिवशी ऑफिसात बबनराव-सुरेश यांची गाठ पडल्यावर बबनराव त्याला म्हणाला, 'काय, तुमच्या कानांवर आलंच असेल कालचं तें Abortion (गर्भपात) प्रकरण ! आतां त्या पार्वतीचा मुकाम म्हणे चन्द्रकान्ताच्या खरी आहे. '

‘ हं. ऐकलं खरं असं. ’

‘ मग आलं कीं नाहीं प्रत्यंतर मी सांगितलं त्याचं ! उगीच कां एखाद्याला एखादीबद्दल इतका कळवळा येतो तो ? ’

हें बोलतांना त्यानें ज्या पद्धतीनें डोळे मिचकावले व छद्मी हास्य केले, ती एखाद्या अभिजात Villain (खल-पुरुष) लाच शोभून दिसली असती !

पाकबरोबर शंकरहि चन्द्रकान्ताकडे राहायला गेला.

त्या रात्री तो कामावर गेला नाही. त्याला अगदीं बेव्यासारखें झालें. तो नीट जेवला नाही, कीं चन्द्रकान्ताशीं दोन गोष्टी घड बोलला नाही. त्याचें कशांतच लक्ष लागेना. त्याची ही स्थिति लक्षांत घेऊन चन्द्रकान्तानेंहि त्याला उगीच फारसें छेडलें नाही. रात्रीं अंथरणावर पडल्यावरहि शंकराच्या डोळ्यांपुढून आपल्या उष्वस्त स्वप्नसृष्टीचे देखावे जात होते. त्यामुळें त्याला लौकर झोप लागली नाही.

तिकडे पार्वतीची स्थिति तर त्याच्याहूनहि अनुकंपनीय झाली होती ! तिचें दुःख केवळ शारीरिकच नव्हतें, तर मानसिकहि ! किंबहुना मानसिकच अधिक. शारीरिक दुःख ती एक दोन दिवसांत विसरली असती. पण मानसिक दुःख ! छे ! तें लबकर विसरलें जाईल असें तिला वाटेना. त्या कल्पनेनेंच कीं काय, मधूनमधून कण्हण्याबरोबर तिला हुंदकेहि येत होते. सत्यभामाबाईंना पहिल्यानें बाटलें कीं तिचें कांहीं दुखतखुपत असेल व तें असद्य झाल्यामुळेंच ती तसें करीत असेल, म्हणून त्यांनीं त्या दृष्टीनें तिच्या सांत्वनाचा प्रयत्न केला. पण नंतर त्यांच्याहि ध्यानांत यायला वेळ लागला नाही कीं, ही बरचेबर हुंदके घायला लावणारी जखम

शारीरिक नसून मानसिक आहे. ही दोन दिवसांनी विसरली जाण्या-सारखी नसून कदाचित् दोन वर्षेहि घर करून राहिल !

पार्वतीच्या डोळ्यांपुढेहि बरचेवर मागील आठवणी उभ्या राहात. शंकरबरोबर केलेले सुखसंवाद, पाहिलेली सुखस्वप्ने आठवत आणि तिचे डोळे पाण्याने भरत ! कालपर्यंत तिला आपण पिंपळगांवला गेल्यावर आपल्या सासूबाई नू मामंजी आपले कसे स्वागत करतील, काय कौतुक करतील, याची मनोहर चित्रे दिसत होती. पण आता त्यांना आपले तोंड कसे दाखवायचे, आपणांला ह्या स्थितीत पाहिल्यावर त्यांना किती खेद होईल, याची चित्रे तिला व्यथित करू लागली.

पार्वती दोन तीन दिवस चन्द्रकान्ताकडे होती तोंपर्यंत तिची तब्येत पाहण्याच्या निमित्ताने श्यामलेच्याहि चन्द्रकान्ताच्या घरी रोज फेऱ्या होऊ लागल्या. संघाच्या कामानिमित्त चन्द्रकान्ताचा सकाळचा बहुतेक वेळ बाहेरच जाई, त्यामुळे सकाळी. तिची व चन्द्रकान्ताची गांठ पडत नसे. पण रात्री ती पुन्हा पारूबरोबर किंवा सत्यभामाबाईंच्याबरोबर गोष्टी बोलण्यासाठी येऊन बसली म्हणजे तिची चन्द्रकान्ताची भेट होई. चन्द्रकान्त रात्रीच्या बर्गाचे काम उरकून नऊ-साडेनऊपर्यंत परत येई. तरी याच्या गप्पा चाललेल्याच असत. पार्वतीच्या मनालाहि तेवढाच विरंगुळा वाटतो, म्हणून सत्यभामाबाई तिला आग्रहाने बसवून घेत.

आणि नंतर पार्वती गेल्यावरहि सत्यभामाबाईंच्या आग्रहाखातर ती पूर्वीप्रमाणे त्यांच्याकडे येत राहिली.

एके दिवशी रात्री चन्द्रकान्त रात्रीच्या बर्गाचे काम उरकून परत घराजवळ आल्यावर घरांतून त्याला अति मधुर, कोमल आवाजांत कुणी तरी गाणे म्हणत असल्याचा आवाज ऐकू येऊ लागला. श्यामलेचा आवाज त्याने ओळखला. म्हणून गाणे संपेपर्यंत तो बाहेरच थांबला. ती म्हणत असलेल्या 'द्रौपदीच्या धांव्या'तील सूर त्याच्या हृदयाला भेदून गेले ! हे देवादिकांचे गाणे तिने बहुधा आईच्या आग्रहाखातर म्हटले असावे, असा चन्द्रकान्ताने सहजच तर्क केला. पण तो मुग्ध झाला ते त्या मधुर आवाजाने ! गाणे ऐकत असता त्याच्या मनात आले—'अशा गुणी

मुलीला असं सामान्य रूप लाभालं, किंबहुना अशी कुरूपता पदरी पडावी हा काय विचित्र दैवाचा खेळ म्हणावा ! ..

गाणें संपल्यावर तो आत गेला. तेव्हां न राहवून तो श्यामलेला म्हणाला, ' बाः, तुम्ही आपला हा गुण इतके दिवस सर्वांपासून दडवून ठेवला होता म्हणायचा ! '

चन्द्रकान्ताच्या ह्या उद्गारानें अन् विशेषतः त्यानें आपलें गाणें ऐकलें ह्या जाणिवेनें श्यामला गोरीमोरी झाली. किती निस्संकोचपणें म्हटलें होतें तिनें तें गाणें !

नंतर सत्यभामाबाईहि म्हणाल्या, ' पहा ना काय गोड आवाज आहे तो. आणि अलीकडच्या मुलींना देवादिकांचीं गाणीं ऐकून देखील माहीत नसायची, मग म्हणणं कुठलं आलंय ? '

' मलासुद्धा हें आईनें लहानपणीं शिकवलेलं. तिनेंच एखाद्यावेळीं म्हणायला सांगितलं तर तेवढ्यापुरतं म्हणायचं. त्यानेंच तें मधूनमधून चुकत होतं. आज तुमच्यामुळं कितीतरी दिवसांनीं त्याची पुन्हा उजळणी झाली. '

' मग रोज येऊन मला तुम्ही म्हणून दाखवत जा कशा. म्हणजे तुमचीहि उजळणी होईल न् माझहि मन रमेल. '

' हो. हो. म्हणेन की. न म्हणायला काय झालं ? पण खरंच, तुम्ही मला ' अहो, जाहो ' नका म्हणत जाऊं. मला तुम्ही माझ्या आई-सारख्या, तेव्हां मला तुम्ही आपलं एकेरी नांवानं श्यामाच म्हणत जा. '

श्यामलेची सत्यभामाबाईना चांगलीच सोबत होऊं लागली. ती एखाद्यावेळीं बसल्याबसल्या त्यांना कामाधामांतहि मदत करी.

एके दिवशीं सत्यभामाबाईना थोडें बरें नव्हतें तर त्यांना श्यामलेनें चुलीपुढून उठायला लावून स्वतः भाकरी केल्या. कशा अगदीं पातळ, सुरेख पोळीसारख्या !

चन्द्रकान्त जेवायला बसल्यावर पानांत बाढलेली ती भाकरी पाहून त्यानें म्हटलें, ' आई, आज भाकरी वेगळ्याच दिसताहेत. तुझ्या हातच्या दिसत नाहीत. कुणी केल्या आहेत ? '

‘ नाही बाबा, मीं नाहीत केलेल्या. ह्या श्यामानं केलेल्या आहेत. मघां मला थोडी कसकस आल्यासारखी वाटली तर मला तिनं चुलीपुढनं उठवून आपण स्वतः बसली. ’

‘ तरीच इतक्या चांगल्या झाल्या आहेत बरं का. ’ चन्द्रकान्त थट्टेनं म्हणाला.

‘ तर, तर, तुला आतां माझ्या हातच्या भाकरी कुठल्या गोड लागायला ? तरी मी मागं लागलेंय कीं तुला आपली बायको आण, बाबा. पण तूं कुठं ऐकतोस ? ’

हळू हळू श्यामलेच्या बागण्यांत मोकळेपणा येऊं लागला. सुटीदिबशीं एखाद्यावेळीं चन्द्रकान्त घरीं असला म्हणजे ती त्याच्याबरोबरहि बोलत बसे. चर्चा करी. एकदां तिनें कामगार संघाच्या माहितीबद्दल उत्सुकता दर्शवितांच चन्द्रकान्तानें सारी हकीकत तिला सांगितली व हा लढा किती महत्वाचा आहे, मजुरांवर सध्या अन्याय कसा होतो आहे, त्यांची परिस्थिति कशी हलाखीची आहे—ह्या सान्या गोष्टी तिला निवेदन केल्या. श्यामलेलाहि ती हकीकत ऐकून इळइळ वाटली.

ती चन्द्रकान्ताला म्हणाली, ‘ तुमच्या साक्षरता प्रसार वर्गाचं काम मला करतां येईल का ? मी इथं आहे तंवर करीत जाईन. तेवढीच तुम्हांला मदत झाली. नाहीतरी तुम्हांला नोकरी, साक्षरता प्रसार वर्ग न संघाचं काम यांतनं अजिबात फुरसत मिळतच नाही. शिबाय तेवढंच समाजकार्यहि हातून झालं ’

‘ तुमचा व्यवसाय एकपरी समाजकार्यच आहे कीं, आणि तुम्हांला माझ्या मदतीला यायचंच असलं तर त्यांत मला आनंदच वाटेल. ’

‘ तर तर. तुला आनंद वाटणारच. तूं एक चोबीस तास बाहेर असतोसच. श्यामामुळं मला थोडा कुठं आधार मिळाल्यासारखा वाटतोय तर तिलाहि जा घेऊन आपल्याबरोबर. नाहीं ग श्यामा. तूं त्याच्या नादीं नको लागूस. ’ सत्यभामाबाई म्हणाल्या.

‘ असं कसं म्हणतां आई ? मी चन्द्रकान्तांना मदत केल्यानं त्यांना थोडा बिसावा नाहीं का मिळायचा ? आणि समाजसेवेची चालून

आलेली संघि माझ्यासारखीनं कां दबडावी ? तेवढा वेळ सोडून बाकीच्या बेळी येईनच कीं मी तुमच्याकडे. मग तर तुमची कांहीं हरकत नाही ?'

तिच्या कोमल, मायाळू अंतःकरणाचें चन्द्रकान्ताला दर्शन होऊन त्याला आनंद वाटला.

ज्या गुणांच्या जोरावर कोणत्याहि महत्वाकांक्षी तरुणाचा संसार जिनें मोठ्या सुखानें थाटून दिला असता तिच्या तोंडून समाजसेवेचे असे बिरक्तीपर उद्गार बाहेर पडावे याच्या मुळाशीं कुरूपतेमुळें लाभलेली अबहेलना तर नसेल ना—असाहि एक विचार त्याचबेळीं त्याच्या मनांत चमकून गेला !

१८

चन्द्रकान्त दूर गेला !

श्यामलेनें सहकार्याची इच्छा दर्शविल्यानें चन्द्रकान्ताला आनंद झाला. त्याला आपलें सारें लक्ष आतां युनियन् (संघा) च्या कार्यांत घालणें शक्य होणार होतें. श्यामलेचा व आपला फार दिवसांचा परिचय नसतानासुद्धां तिनें आपण होऊन आपल्या कार्यावद्दल आस्था दाखवावी, ह्याचें त्यालां नवल वाटलें. त्याच्या डाळ्यापुढें एकदम हेमलतेची मूर्ति उभी राहिली. मागील खेपेस तो हेमलतेकडे गेला असताना त्यांच्यांत झालेल्या संभाषणावरून तिच्या-आपस्यांतील अंतर कमी होण्याची त्याची आशा माबळली होती. त्यामुळें आपल्या मनाला हेमलतेच्या विचारापासून तो शक्य तोंवर दूर ठेवूं लागला होता. आर्ची संघाच्या कार्यामुळें त्याच्या मनाला भटकायला फारशी सबड मिळत नसेच. पण मनाचें सुपसिद्ध चंचलत्व त्याला मधून मधून दगा देई व तें हेमलतेकडे घाब घेई. तिच्या सौंद-

यानें एका काळीं तो लुब्ध झाला होता व त्याच्या कवितेवर तिनें दाखविलेल्या प्रीतीनें त्याला आनंद वाटला होता. पण अलीकडे तिच्या व्यक्तित्वाचें तें संकुचिंत, एकांगी स्वरूप अधिकाधिक दृष्टीस पडून तो तिच्यापासून दूर जाऊं पाहात होता. तिचा मोह टाळण्याची तो आपल्या मनाला शिकवण देत होता. हिरव्यागार पिकांत घुसून त्याचा नाश करणाऱ्या जनावराला जितक्या तत्परतेनें हुसकावें, तितक्या तत्परतेनें तो आपल्या मनांतून हेमलतेचा विषय काढून टाकीत असे.

ह्यावेळीं त्याच्या मनापुढें हेमलतेची मूर्ति उभी राहिली ती श्यामलेशीं तुलना करण्याच्या दृष्टीनें. ज्या तऱ्हेच्या सहकार्याची अपेक्षा तो हेमलतेकडून करीत होता व जी त्याची अपेक्षा तिनें निष्फळ ठरविला, तेंच सहकार्य श्यामलेनें अनाहूतपणें करण्याची तयारी दर्शविल्यामुळे साहजिकच त्याला नवल वाटलें. दोघींच्या वृत्तीतील काय हा फरक ! पण पुन्हां त्याच्या मनांत आलें—ह्या फरकाच्या मुळाशीं त्या दोघींची ज्या भिन्नभिन्न परिस्थितींत वाढ झाली, ती परिस्थितीच नाही का ? एक मातृमुखाची गोष्ट सोडली तर हेमलतेला आपल्या मनांतील कसलीहि इच्छा किंवा महत्वाकांक्षा कधीं दडपून ठेवावी लागली नाही किंवा तिला कसली मुरड घालण्याचीहि पाळी तिच्यावर कधीं आली नाही. त्यामुळे तिच्या मनावर कांहीं आघात होण्याचें किंवा तिला कांहीं दुखण्या—खुपण्याचें कारण नव्हतें.

पण श्यामलेची गोष्ट तशी नव्हती. तिची हकीकत त्याला आठवली.

श्यामलेजबळ रूपसंपदेचा अभाव असला तरी बुद्धिमत्तेच्या बाबतींत ती आपल्या दोन्ही योरव्या भावांहून सरस होती. तिच्याहून नऊदहा वर्षांनीं मोठा असलेला अविनाश एकेका यत्नेत दोन दोन वर्षे मुकाम करीत कसाबसा मॅट्रिकच्या घक्यापर्यंत गेला. पण पुढें युनिव्हर्सिटीच्या सागरांतून उत्तीर्ण होण्याचें कांहीं साधन दिसेना, तेव्हां त्यानें तो नादच सोडून दिला. तिच्याहून दोन तीन वर्षांनीं मोठा असलेला रमेश त्याच्याइतका कमा बुद्धिमत्तेचा नसला तरी श्यामलेशीं तुलना करतां तोहि तिच्यापुढें फिका पडत असे. बरें, कऱ्हाडकरांनीं

आपल्या मुलांच्या शिक्षणाबाबत पैसा खर्चायची काही हयगय केली होती म्हणावी, तर तसे बिलकुल नव्हते. त्यांना रेव्हेंयू खात्यांत नोकरी होती व तीनिमित्त त्यांना पुणे जिल्ह्यांतील निरनिराळ्या तालु-क्यांच्या गांवीं—बदली होईल तसतसे—हिंडावे लागे. प्रत्येक ठिकाणी मुलांच्या शिक्षणाची चांगली सोय असेच असे नाही. तेव्हा त्यांनी अविनाश इंग्रजी शिकू लागल्यावर पुण्याला कायमचे बिऱ्हाड केले व तेथे आपल्या आईला ठेवून दिले. दरमहा लागेल तशी बाडिलांकडून खर्चाला मनीऑर्डर येई व वृद्ध आजीचा आपल्या नातवावर दाब तो कितीसा राहणार ? त्यामुळे पुण्याच्या त्या मोकळ्या वातावरणांत अविनाश स्वच्छंदी बनला. त्याच्या बागण्याला अन् चैनीला ताळमेळच राहिला नाही. आणि या गोष्टीतच सारे लक्ष गुंतवल्यावर अभ्यासांत कुठले लक्ष राहायला ! रमेशहि पुढे त्याला येऊन मिळाला.

नंतर कऱ्हाडकरांनीहि पेन्शन घेतले व ते सारेच पुण्याला येऊन राहिले. अविनाशने तोंवर मॅट्रिकच्या भितीवर दोनतीन वेळां टकरा घेतल्या होत्या व पुन्हा त्या फंदांत न पडण्याचीहि त्याने मनाशी खूणगांठ बांधली होती. कऱ्हाडकरांनी एकंदर परिस्थितीचा अंदाज घेऊन त्याचे लग्न करून टाकले व घरांत सून आणली. लग्न झाल्यावर तरी अविनाशचे मन स्थिरावेल व तो कुठे नोकरी-चाकरी घरील ही त्याची अटकळ फोल ठरली. पेन्शनमुळे निम्म्या झालेल्या आपल्या मिळकतींत अविनाशचाहि संसार चालविण्याची जबाबदारी त्याच्या अंगावर पडली. रमेशहि त्याच सुमारास मॅट्रिक झालेला. अविनाश नाही शिकला निदान याची कॉलेजांत जायची इच्छा आहे तर जाईना का. असा विचार करून रमेशच्या पुढील शिक्षणाला कऱ्हाडकरांनी संमति दिली. श्यामला त्यावेळीं हुजूरपागेत सहाय्या इयत्तेत होती. तिचा अभ्यासांत बर नंबर असे. आणि गायन, चित्रकला यांत तिला बक्षिसे मिळाली होती. पण वाढत्या खर्चापार्यां तिचे शिक्षण बंद ठेवण्याचे कऱ्हाडकरांनी ठरविले. 'नाहींतरी, लौकरच लग्न होऊन तू सासरी जाशील आणि मग काय चुलीपुढेच बसायचे, मग आणखी शिकून तरी काय

करायचंय ? शिकलीस एवढं पुष्कळ झालं,' अशी आईनेंहि तिची समजूत काढली. श्यामलेच्या मनांत खूप शिकायचें होतें. आपल्या भावांच्या शिक्षणापार्थी बडिलांनीं इतका पैसा खर्च करावा, पण आपल्याला घड मॅट्रिकपर्यंत सुद्धा जाऊं देऊं नये, याचें तिला फार बाईट बाटलें. तिचें नांव शाळेंतून काढलें त्या दिवशीं ती अंयरुणावर पडल्यावर मुस-मुसून रडली.

ती शाळेंतून निघण्यापूर्वीच तिला लग्नाच्या बाजारांत दाखविण्याचे समारंभ सुरू झाले होते. पण जिथें तिथें तिचें रूप आढवें येई. मात्र तिच्या बुद्धिमत्तेकडे, कलाचातुरीकडे, टापटिपीकडे कुणाचेंहि लक्ष जात नसे. असे फार्स बरचेबर पाहिल्यावर तिला वाटूं लागलें—सध्याच्या जगांत बायकांना एक सौंदर्य असलें म्हणजे बाकी काहीं नसलें तरी चालेल—पण एक सौंदर्य नसलें आणि बाकी सारे गुण जरी असले तरी व्यर्थ ! तिचा बर्ण सांवळा म्हणजे काळ्याकडे झुकणारा होता, तिच्या नाकाच्या निर्मितीच्या बेलीं ब्रह्मदेवापुढें चांफेकळी नव्हती, किंवा ती नऊ दहा वर्षांची असतांना तिला आलेल्या देवींनीं जातांना तिच्याजवळ आपली चिर-स्मृति ठेवली होती—ही सारी टीका खरी असली तरी त्या गोष्टीला तिचा काय इलाज होता ? तिच्याजवळ जें होतें, त्याकडे कुणाचें लक्ष जात नव्हतें पण तिच्याजवळ जें नव्हतें त्याबद्दल जो तो तिची हेटाळणी करीत होता ! त्यामुळें तिच्या अंगांतील गुण मातीमोल होण्याची अनुपाणीदार ढोळ्यांतील पाणी सांडूनच आटून जाण्याची मात्र भीति होती !

बरचेबर नकार मिळाल्यानें तिला असें बाईट बाटत होतेंच. शिवाय तिच्या आईबडिलांना आतां तिच्या लग्नाची मोठी काळजी लागून राहिली. कुणाला दाखविण्याचा प्रश्न निघाला कीं, श्यामला आपण होऊनच नाखुषी दाखवूं लागली.

शाळेंत गेल्यानें मन कशांत तरी गुंतलेलें राहतें या विचारानें तिचे आईबडील तिला पुन्हां शाळेंत जाण्याबद्दल आतां आग्रह करूं लागले. पण तिची आतां शिकण्याची तीव्रता कमी झाल्यामुळें असे कीं त्यांत काहीं तस्य बाटत नसल्यामुळें असे—तिला पुन्हां शाळेंतहि जावें असें वाटेना.

अखेर मनार्शी कांहीं निश्चय करून व कांहींशा त्राग्यानेंहि तिने नार्से-
गचा कोर्स घेतला.

एक प्रकारें महागाईच्या दिवसांत त्यामुळें वडिलांना व भावाच्या
शिक्षणाला मदतच होणार होती. कारण मध्यंतरीं वाढत्या महागाईनें
जेरीस येऊन तिच्या वडिलांनीं-कऱ्हाडकरांनीं-योरल्या साहेबांच्या
ओळखीनें लक्ष्मीनगरच्या ऑफिसांत नोकरी मिळवली होती. अविनाश
उद्योग करो न करो, आपले हातपाय चालतात तोंवर आपण काम करावें
असा त्यांनीं विचार केला असल्यास न कळे ! अविनाशला सुद्धा त्यांनीं
तिथें नोकरी मिळवून दिली असती, पण त्याला पुणें सोडायला
नको होतें !

अर्थात् ही सारी हकीकत चन्द्रकान्ताला एकट्या श्यामलेकडूनच
समजली, असें नव्हे. कांहीं त्याला आईनेंहि सांगितली. चित्रपटाचे मागले
पुढले भाग सुसंगत जुळवावे, तसें त्याच्या स्मृतीनें ती नीट जुळवली.

चन्द्रकान्ताच्या मनांत आलें-साहजिकच अशा मुर्लीच्या मनांत
समाजाचे संकुचित विचार, अनिष्ट रुढि, एकाचे जिवावर दुसऱ्यानें
चैन करण्याच्या निलाजऱ्या संवयी या गोष्टींबद्दल चीड आल्यास नवल
नाहीं, ज्याला अन्यायाचे चटके वसतात तोच त्याच्याबिरुद्ध पोटतिडि-
केनें ओरडतो. जो अन्याय करतां, तो त्याची दखल कशाला घेईल ?
हेमलतेची भूमिका कांहीं अंशीं दुसऱ्या प्रकारची आहे. त्यामुळें तिला
प्रचलित समाजव्यवस्थेबद्दल तिटकारा बाटणें तर दूरच, पण ह्या समाजा-
जबळ तडकाफडकीं बदललें पाहिजे असें कांहीं आहे याची कल्पना तिला
येणें शक्य नव्हतें. आणि त्यामुळेंच कीं काय, चन्द्रकान्ताची समाजसेवेची
तळमळ तिच्या हृदयाला जाऊन भिडत नव्हती !

दोर्धीच्या मनोवृत्तीतला ह्या फरक त्याच्या लक्षांत येतांच हेमलता
आपल्या सहकार्याला कां आली नाहीं याचें त्याला नवल वाटलें नाहीं.
तरी त्या कल्पनेनें त्याच्या हृदयांत कोठेंतरी बारीकशी कळ उठल्याशिवाय
राहिली नाहीं.

मागील भेटीनंतर चन्द्रकान्त तर हेमलतेच्या भेटीस गेला नव्हताच,

पण तिनेंहि त्याच्याकडे कुणी चौकशीला देखील पाठविले नाही, तेव्हा त्याला काहीसा खेद वाटला होता व त्याने आपला पूर्वाचा निश्चय कायम केला होता.

आणि या व्यक्तिगत बाबींकडे लक्ष द्यायचें म्हटलें तरी चन्द्रकान्ताला शक्य झालें नसतें, संघातर्फे कंपनीकडे घाडलेल्या अर्जाला महिना होऊन गेला तरी काहीं उत्तर कंपनीकडून आलेलें नव्हतें. त्यावरून कंपनीची या प्रश्नाबाबत काय भूमिका होती याचा अंदाज त्याच्या मनाला यायला वेळ लागला नाही. यासाठी जास्त दिवसगत होऊं देणें अनेक कारणांसाठी अयोग्य होतें. एकतर हा मार्च महिना चालू होता, म्हणजे कंपनीचा गळिताचा हंगाम आणखी दोन-अडीच महिन्यांहून अधिक चालणें शक्य नव्हतें. आणि एकदां हंगाम संपला कीं कंपनीचें काम झालें, कामगारांची पांगापांग झाली, कंपनीलाहि पुढील हंगामापर्यंत कामगारांची फिकीर करण्याचें कारण नव्हतें, तेव्हा संप किंवा कोणत्याहि पुढल्या मार्गाचा अवलंब करायचा तो हंगाम संपण्यापूर्वीच करायला हवा होता, तरच उपयोग होण्याचा संभव होता, नाहीतर पुढें ऑक्टोबर नोव्हेंबरपर्यंत याबाबें लागणार होतें, आणि छे ! तें मग शक्य नव्हतें !

एकदां एखादी गोष्ट करण्याचें दिरंगाईवर पडलें कीं पडलेंच, तेव्हा जोंपर्यंत हा प्रश्न ताजा आहे, कामगारांचीं मनं अनुकूल होऊं लागली आहेत, तोंवरच त्याचा निकाल लावला पाहिजे. लोखंड तापलेलें दिसतें आहे, तोंवरच त्यावर घाब घालण्यांत हंशील !

शिवाय, पारुवरील गर्भपाताच्या दुर्दैवी प्रसंगामुळे कामगारांच्या धुमसत असलेल्या असंतोषाच्या आगींत तेलच पडल्यासारखें झालें, ती घटना जितकी दुर्दैवी, तितकीच संतापजनक, कामगारांच्या चाळीबाबत कंपनीनें दाखविलेल्या अनावस्थेचा तो भीषण परिणाम होता !

असा सारा विचार करून चन्द्रकान्तानें कामगारसंघाच्या बतीनें सभा बोलावली, व कामगारांच्यापुढें सारी परिस्थिति ठेवून संपाची अपरिहार्यता दाखवून दिली, त्याचें मत विचारतां त्यांनींहि एकजात हात खडे करून आपली अनुकूलता दर्शविली.

तेव्हा चन्द्रकान्त म्हणाला, 'आपण एकमुखानं घेतलेला हा संपाचा-
हा लढ्याचा-निर्णय पाहून आपण एक जबाबदारी अंगावर घेत अस-
तानाहि मला आनंद झाला आहे. आनंद अशासाठी की, इतके दिवस
निमूटपणं राहणाऱ्या लक्ष्मीनगर साखर कारखान्यातील मजुरांना आपल्या-
वरील अन्यायाची आता जाणीव होऊं लागली आहे व त्याच्या प्रतिका-
रासाठी ते एकजुटीनं तयार होत आहेत या कल्पनेनं. तुम्हीं आपली
'मुकीं विचारीं कुणी हका' ही वृत्ति सोडल्यामुळं. सामोपचारानं जिथं प्रश्न
मिटत नसेल तिथं शांततामय लढ्यानं-सत्याग्रहान-तो मिटविण्याच
आदर्श आपल्याला आपल्या राष्ट्रपिताजींनीं-गांधीजींनीं-घालून दिलेला
आहे. आपणहि त्यांच्याच मार्गाचं अवलंबून करीत आहोंत.

आपण हा जो शांततामय लढा हातीं घेत आहों, तो यशस्व
करण्याची जबाबदारीहि तितकीच मोठी आहे. मनांत कोणतीहि शंका
न आणतां, भीति न बाळगतां, एकजुटीनं जर उभे राहिलांत, तर माल
कांना तुमच्या विरुद्ध जाण्याची मुळीच ताकद नाही, हें पक्कं लक्षांत
ठेवा. पण कसल्याहि फुटीर वृत्तीला, भिडेलाला, किंवा लालुचीला बाब
दिलात तर मात्र त्यांत केवळ तुमचाच नाश न अनहित नाही, तर सान्य
कामगारांचीच ती पर्यायानं बदनामी आहे. त्यांच्या हातांतील हत्य-
शस्त्राची बदनामी आहे.

पण माझी खात्री आहे कीं, आपली ही नव्यानंच जन्माला आलेली
युनियन अंजनीच्या बालकाप्रमाणं-त्या मास्तीरायाप्रमाणं-सूर्याचा प्रारंभ
करण्याचा पराक्रम करून दाखवील...

ह्या वाक्याबरोबर टाळ्यांचा प्रचंड कडकडाट झाला.

एक एप्रिल ही संपाची तारीख ठरली. त्याप्रमाणें कंपनीला कळवि-
ण्यांत आलें. माणसाला शक्तिसंचयापेक्षाहि ती अजमाविण्याचा प्रसंग
आला कीं अधिक आनंद वाटतो कीं काय कोण जाणे ! इतके दिवस
चन्द्रकान्ताच्या पुढें कामगार संघ बळकट करण्याची गोष्ट होती. आतां त्या
संघाला आपली शक्ति दाखवून द्यायची होती. त्यामुळें चन्द्रकान्तालाहि ए

बेगळांच हुकूम चढला. Great is the Joy of Battle (लढाईचा आनंद काही औरच असतो.) ह्याची प्रचीति त्याला आली.

तो सारा वेळ संघाच्या कार्यात बेचू लागला, संप यशस्वी करणें हेंच एक ध्येय आतां त्याच्यापुढें उरलें. श्यामलेनें साक्षारताप्रसार वर्ग ध्यायला सुरवात करून त्याची ती जबाबदारी हलकी केली होतीच.

चन्द्रकान्ताच्या इतर सहकाऱ्यांतहि उत्साह संचरला. प्रत्येकजण हार्ती घेतलेलें कार्य तडीस नेण्यासाठीं जिवापाड शट्टें लागला.

कामगार संघाचा हा उत्साह, ही तयारी पाहिल्यावर कंपनी स्वस्थ बसणें शक्य नव्हतें. चन्द्रकान्त हा या संघाच्या प्रमुखपदीं असून त्याच्या चिथावणीनेच सारे मजूर संपास तयार झाले आहेत, अशी बातमी थोरल्या साहेबांच्या कानांवर गेली होतीच. त्यांनीं चन्द्रकान्ताला बोलावून घेऊन त्याच्या सारख्यानें असल्या फंदांत पडावें याबद्दल प्रथम खेद व्यक्त केला व नंतर त्याबद्दल सहन कराव्या लागणाऱ्या गंभीर परिणामाची इशारतहि त्याला दिली पण चन्द्रकान्तानें त्या गोष्टीची दखल घेतली नाहीं. तो परिणामास सिद्ध झाला होताच.

पुन्हा चार पांच दिवसांनीं संघाच्या कार्यकारी मंडळाला कंपनीनें पाचारण केलें. ते तेथें गेल्यावर थोरल्या साहेबांनीं त्याच्यापुढें जमा-खर्चाचे, कामगारांना आतापर्यंत दिलेल्या बोनसचे व त्याच्या हितासाठीं केलेल्या मोफत दवाखान्यासारख्या खर्चाच्या बाबींचे टाईप केलेले तक्ते टाकले. व सद्यःस्थितीत कंपनीला इच्छा असली तरी अधिक कांहीं करतां येणें वसें अशक्य आहे हें आंकडेबारीनें पटवून देण्याचा प्रयत्न केला. चन्द्रकान्ताला तें आंकड्यांचें गारुड उलगडणें कठीण नव्हतें. त्यामुळें त्याचें समाधान झालें नाहीं. अर्थात् त्याचें नाहीं म्हणजे कोणाचेंच नाहीं.

नंतर त्यानें आपल्या लोकांपुढें या गोष्टीतील रहस्य उघड करून कंपनीचे असले प्रयत्न आपणांत केवळ बुद्धिभेद करण्यासाठींच आहेत तेव्हां त्यांना कोणीहि न फसण्याविषयीं विनंति केली.

पुन्हा सारे कार्यकर्ते दुप्पट बेगानें आपल्या कार्याला लागले.

संप आतां आठ दिवसांवर आला. कामगारांची तयारी व उत्साह पाहून संघाला आपल्या यशाची खात्री वाढूं लागली.

आणि एके दिवशीं आकस्मिकपणें चन्द्रकान्तावर चौबीस तासांचे आंत कलापूर जिल्ह्यांतून बाहेर निघून जाण्याबद्दल हुकूम जारी करण्यांत आला.

१९

हेमा अमेरिकेला जाणार ?

सकाळची वेळ. दिवाणखान्यांत बाबासाहेब व हेमलता अशीं दोघेच चहा घेत बसलीं होती. चहा घेऊन झाल्यावर हेमलतेकडे पाहता बाबासाहेब एकदम म्हणाले, ' हेमाला जमेरिकेला जायचा योग आलाय खरा. पाहूं आतां. '

बाबासाहेबांचे हे उद्गार ऐकून हेमलता त्यांच्याकडे आश्चर्याने पाहूं लागली तिला त्याचा कांहींच उलगाडा झाला नाहीं. तशा गोंघळलेल्या मनःस्थितितच ती म्हणाली, ' म्हणजे काय बाबा ? तुम्ही काय म्हणता ? माझा नू अमेरिकेला जाण्याचा काय संबंध ? '

आणि त्यानंतर त्यांनीं जें सांगितलें त्यामुळें तर तिच्या आश्चर्याला पारावारच राहिला नाहीं. चार दिवसांपूर्वी त्यांचें व सुरेशचें बोलणें चाललें असतां सुरेशच्या विवाहाचा प्रश्न कसा निघाला व त्याच वेळीं त्याची हेमलतेबरोबर विवाह करण्यास संमति कशी दिसून आली, इत्यादि हकीकत त्यांनीं हेमलतेला सांगितली.

त्याचें असें झालें. चार दिवसांपूर्वी तिसऱ्या प्रहरीं चार वाजण्याचा सुमार. कारखान्यांत जातांना अलीकडे सुरेश नेहमीं बाबासाहेबांच्या

बराबर असे. किंबहुना सुरेश आला की बाबासाहेबांनी गड्याबरोबर चहाची बर्दी आंत टाचली व स्वतः कपडे चढवायला लागायचे हें जबळ जबळ ठरून गेल्यासारखेच होतें. त्या दिवशीहि सुरेश आल्याबरोबर ह्या दोन्ही गोष्टी घडल्या. बाबासाहेब आरशांत बघून टाचली गांठ बांधीत असता सुरेश म्हणाला, ' झालं, आमचा अमेरिकेला जाण्याचा दिवस एकेक दिवसानं जबळ येऊं लागला, तसतसा इथला मुक्कामहि एकेक दिवसानं कमी होत चालला. '

' हं. कधीं जूनच्या पहिल्या आठवड्यांत निघणार नाहीं का तुम्ही ! ' गांठ बांधून झाल्यावर ती बोटांनी चांचपीत बाबासाहेबांनी विचारलें.

' होय. पण पासपोर्ट, कपडे अशा पूर्ब तयारीला आतापासून लागायला हव, म्हणजे ऐनवेळीं धांदल नाहीं उडायची. '

' बाकी योरले साहेब असल्याबर तुमची धांदल उडायचं काहीं कारण नाहीं म्हणा. '

' तेंहि एका दृष्टीन खरंच. तरीपण आमच्या घरांतलीं गंमत पाहा. माझं जाणं एकेक दिवसानं जबळ यायला लागलंय तसा आईचा माझ्या-मागं एक लकडा जास्तजास्तच लागायला लागलाय. तिचं म्हणणं की, मी अमेरिकेला जाण्यापूर्वी लग्न करून घ्यावं. अलीकडच्या तिच्या पत्रांतून दुसरं तिसरं काहीं नसतं—तर लग्नाचा आग्रह. तिची आपली समजूत झालीय की, परदेशांत मुलं शिकायला गेलीं की येतांना तिकडली एखादी मुलगी घेऊन येतातच. तेव्हां निदान आपल्या मुलानं तरी तसं करूं नये, म्हणून अशा रीतीनं तिनं माझी पाठ पुरवलीय, मग लग्न करून माझ्या बायकोला बरोबर अमेरिकेला नेलं तरी तिची हरकत नाहीं. '

' मला तरी त्यांच्या ह्या म्हणण्यांत काहीं विशेषसं वावगं दिसत नाहीं ' आपला पोषाख उतरून खुर्चीवर बसता बसता बाबासाहेब उत्तरले.

इतक्यांत चहाहि आला. घोटाघोटानें चहा घेत असतांना एकबार सुरेशकडे सूक्ष्मपणानें पाहून बाबासाहेब बोलूं लागले.

' बरेच दिवस एक गोष्ट तुम्हांला विचारिण, विचारिण म्हणतोंय. आज अनायासें विषय निघाला आहेच. तर विचारूं का तुम्हांला ? '

‘काय !’ सुरेशच्या आवाजातून अचीरता व्यक्त झाल्याशिवाय राहिली नाही.

‘आमच्या हेमावढलच. आमची हेमा तुम्हाला पसंत असल्यास—’ बाबासाहेबांनी तें वाक्य अपूर्वच ठेवलें. तरी त्यांच्या बोलण्याचा आशय लक्षांत येऊन आपली आतुरता शक्य तेवढी छपवीत सुरेश म्हणाला, ‘आपल्या हेमाताईवढल म्हणतां ना ? त्यांना नापसंत ठरविणारा माणूस बेडाच म्हणायला हवा.’

सुरेशच्या दृष्टीनें हा प्रसंग म्हणजे आकाशाच्या भेटीला गंगा येण्या-इतका अवचित किंवा आकस्मिक नसला तरी पर्जन्यापेक्षेनें तोंड उघडून बसलेल्या चातक पक्षाच्या मुखांत पर्जन्यबिंदु पडण्यासारखा होता खास. साहजिकच त्याच्या मुखावर समाधानाचें पाणी चमकलें.

‘मग आपली संमति आहे असं घरून चालूं तर मी ?’

‘हो काय हरकत आहे ?’

ही सारी हकीकत बाबासाहेबांच्या तोंडून ऐकतांना हेमलतेच्या चर्ये-वर उत्सुकतेचा तर मागमूस नव्हताच, पण ती काहीशी उदास व विचारी दिवूं लागली.

आणि बाबासाहेबांच्या प्रश्नाला निश्चित असें काहीं उत्तर न मिळतां तो विषय तेवढ्यावरच संपला व बाबासाहेबहि कारखान्यांत निघून गेले.

नंतर मात्र हेमलतेला आपलें मन आवरणें कठीण गेलें. ती तेथून उठून आपल्या खोलींतील विछान्यावर पडून राहिली.

चन्द्रकान्त अखेरचा भेटून निघून गेल्यावर ती विछान्यावर अशीच तळ-मळत पडली होती. तो प्रसंग तिला आठवला. त्यावेळचें विचारभ्रमण तिला आठवलें. चन्द्रकान्त आपल्याला कायमचा अंतरला ह्या कल्पनेनें त्यावेळीं तिला प्रथम अतिशय दुःख झालें होतें. पण त्याचा भावनाबध स्वभाव लक्षांत घेऊन तो आपली प्रीति स्मरून आपणांकडे परत येईल अशा प्रकारचें काहींसं समाधान तिनें अखेर करून घेतलें होतें. पण जसजसे दिवस लोटूं लागले व चन्द्रकान्त परत येण्याचें चिन्ह दिसेना,

तसतसें ती एक आपल्या मनाच्या समाधानासाठी केलेली फसवणूक होती असें तिला वाटूं लागलें. चन्द्रकान्त परत तर आला नव्हताच, पण तो आपल्या कार्यात अधिकाधिक गुरफटून चालल्याचें तिच्या कानांवर येत होतें. कामगार संघातर्फे तो संप घडवून आणणार असल्याचें समजल्यावर तर त्याचें भवितव्य तिच्या पूर्णपणें ध्यानांत येऊन चुकलें. संपाच्या दिशेनें पडणारें एकेक पाऊल म्हणजे तो एकेक पावलानें आपल्यापासून दूर चालल्याचें तें एक चिन्हच होय असें तिचें मन तिला सांगूं लागलें.

आणि तो जसजसा दूर चालला तसतशी तिच्या मनाची तळमळ, तगमग जास्त जास्तच वाढत चालली. त्याची मनोहर मूर्ति तिच्या मनश्चक्षूंमोर बारंबार उभी राही, त्याच्या चर्येवरील गोड स्मित तिला आठवे. त्याचें आवेशयुक्त भाषण तिच्या कानांत घुमूं लागे. त्याच्या पाणीदार डोळ्यांतील आर्तता तिचें हृदय भेदून टाकी. त्याच्या सहबासांतील सारे प्रसंग तिच्या नजरेसमोर उभे राहत. जणूं काय ते नुकतेच घडले आहेत, नव्हे अजून घडत आहेत, असा तिच्या मनाला भास होई.

पण ती जेव्हां त्या स्वप्नांतून बाहेर येई, तेव्हां तिच्या दृष्टीसमोरचें तें इंद्रजाल नाहींसें झालेलें असे व तिचे डोळे आंसवांनीं डबडबलेले असत !

एखाद्या बेळी—अगदी एखाद्याच बेळी—तिच्या मनांत येई—आपणां दोघांमध्ये वाढत जाणारें हें अंतर आपल्याला कमी नाहीं का करतां यायचें ? आपल्याला नाहीं का चन्द्रकान्ताच्या विचारांशीं समरस होतां यायचें ? आपल्याला नाहीं का त्याच्याशीं सहकार्य करतां येणार ? श्यामला म्हणून कुणी तिच्यासारखी एक तरुणीच चन्द्रकान्ताचा साक्षरता प्रसार वर्ग चालवीत असते असें तिला कळल्यापासून तिच्या मनांत हा विचार बरचेबर डोकावूं लागला. तिनें त्या तरुणीविषयींची माहिती मिळविली. इंग्रजी पांच—सहा हयत्ता शिकून नर्सिंगचा कोर्स घेतलेली ती एक सामान्य मुलगी आहे असें तिला समजल्यावर तिच्या मनांत आलें—

तिथ्यासारख्या सामान्य मुलीला जें जमतें तें आपल्याला जमणार नाही काय ? कां जमूं नये ?

बिचारी हेमलता ! तिला काय माहीत कीं, ती तशी एक सामान्य स्थितीतील मुलगी असल्यामुळेच तिला तें जमतें व हेमलता ही तशी नसल्यामुळेच तिला तें अशक्य आहे !

आणि चन्द्रकान्तार्शी सहकार्य करायचें म्हणजे त्याच्या कामगार चळवळीशीं समरस व्हायचें, पण कामगार चळवळीचा तरी तिला कुठें नीट अर्थ समजला होता ? राबणारांची गिरणी म्हटल्यावर तिला अचंबा वाटे, मोठमोठे भांडवलवाले आपल्या जबळची पिढ्यान् पिढ्या सांचत आलेली पुंजी मोठमोठ्या धंद्यांत गुंतवतात, कारखाने उभारतात, गिरण्या काढतात, घडाडीनें धंदे वाढवतात, उद्योगपति बनतात, त्या उद्योग धंद्यातून हजारों लोकांना काम देऊन त्यांचें पोषण करतात. अशा परिस्थितीत त्यांना आपल्या कामाचा योग्य तो मोबदला दिला जात असताना, जे आज आहेत तर उद्यां नाहीत अशा कामगारांनीं त्या गिरण्यांवर आपला हक्क सांगणें म्हणजे तिला तो अत्याचारच वाटे ! बरें, मजुरी तरी काय—ज्याला त्याला आपल्या लायकीप्रमाणें मिळणार, ज्याला इंजिन पुसण्यापेक्षा किंवा ठराविक कालानंतर त्याला तेल बगैरे घालण्यापेक्षा अधिक ज्ञान नाही, त्याला बारा—पंधरापेक्षा अधिक तो काय पगार मिळायचा ? बरें, ज्यांना अधिक ज्ञान असतें किंवा ज्यांच्यावर आपल्या बाबांप्रमाणें किंवा जोशी काकांप्रमाणें मोठी जबाबदारी असते त्यांना त्यांच्या लायकीप्रमाणें सहा सहाशें—सातसातशें पगार कंपनी देतेच कीं ? इतकें करूनहि जादा नफ्यातून खूष होऊन कंपनी आपण होऊन कांहीं रकम बोनस म्हणून नोकरांना देते, तरी पुन्हां त्यांनीं कांहीतरी भरमसाट मागण्या करायच्या न संपाचा धाक दाखवायचा याला काय म्हणावें ? सुरेशच्या किंवा बाबासाहेबांच्या बोलण्यांत ‘ नाहीतरी हे मजूर अलीकडे फारच शेफारलेत— ’ असे उद्गार आले म्हणजे ते तिला सार्थ वाटत, आणि चन्द्रकांतानें अशा लोकांच्या नादाला लागवें, याचें तिला बाईट वाटे.

आणि या असल्या विचारसरणीमुळे चन्द्रकान्तार्थी सहकार्य करण्या-
च्या तिच्या कल्पनेचा पायाच भुसभुशीत झालेला असे.

ती मजुरांच्या चाळीकडे किंवा त्यांतून बावरेणाऱ्या मजुरांकडे कुतूह-
लाच्या दृष्टीने पाहायचें सुद्धा सहसा टाळीत असे. रोज मोटरींतून कॉलेजला
जातांना त्यांच्या चार्जवरून गाडी चालली की, ती आपलें लक्ष दुसरी
कडे कुठेंतरी गुंतवी. कारण चाळीबाहेर धुळीत खेळणारी नागडी उघडी
मुलें पाहूनच तिच्या मनांत किळस उत्पन्न होई. काय ती त्यांची धुळीनें
भरलेली घाणेरडी अंगें ! तेलाचा स्पर्श न झालेल्या व बारंवार खरखर
खाजबल्या जाणाऱ्या मुलींच्या शिंज्या आणि तितकेच घाणेरडे न फाटके
तुटके (असल्यास) अंगावरले कपडे ! ह्या गोष्टींनींच तिचें मन इतकें
विथरल्यावर त्या चाळीतून वाहिलेले सांडपाण्याचे ओघळ, ठिकठिकाणचे
केराचे ढीग, उन्हांत बसून एकमेकींच्या डोकींतील उबा शोधून मारीत
बसलेल्या किंवा उंसाच्या बुडख्यांच्या जाळांनीं काजळलेलीं भांडीं घांसत
बसलेल्या अपुऱ्या वस्त्रांच्या मजुरांच्या बायका, किंवा तेलकट, मेणचट शर्ट-
चड्डीत बावरेणारे मजूर—ह्या गोष्टी तिच्या नजरेला काय सुख देणार ?

‘ आणि अशा मजूर चाळीत चन्द्रकान्ताबरोबर आपल्याला काम
करतां येईल ? ’

तिच्या मनाला होकार देतां येईना.

आतां तर चन्द्रकान्तानें संपाची नोटीस देऊन एकपरी कंपनीबरोबर
लढा सुरू करण्याचीच तयारी दर्शविली आहे. कांहीं झालें तरी बाबासा-
हेब हे फॅक्टरी मॅनेजर असल्यामुळे संप होणें हें त्यांच्या हिताचें नाहीं.
मात्र चन्द्रकान्ताबद्दल त्यांना वाईट वाटत असल्याचें परबां त्यांच्या
बोलण्यावरूनच तिच्या लक्षांत आलें. ते म्हणाले होते— ‘ संप प्रकरणांत
सरकारची मदत घ्यायची आम्ही ठरविल्यावर चन्द्रकान्ताला बहुधा
अटक, शिक्षा होणारच पण त्याला कांहीं इलाज नाहीं. ’

चन्द्रकान्त व हेमलता यांच्यांत इतका दुरावा निर्माण झाल्याची त्यांना
काय कल्पना !

‘ छे ! चन्द्रकान्ताच्या नि आपल्यामध्ये पडलेलें अंतर कमी होणें शक्य

दिसत नाही ! अंतर कमी होणार नाही म्हणजे चन्द्रकान्त आपल्याला अंतरणार...' तिच्या मनांत आलें.

बाबासाहेबांनी सुरेशचा विषय काढल्यावर तर तिची स्थिति अतिशय चमत्कारिक झाली. ती चन्द्रकान्ताला अंतरणार काय ह्या प्रश्नाचा निर्णयच जणू काय त्यांनी देऊन टाकला होता !

तो निर्णय तिच्या मनाला पटायला फार जड जात होता. चन्द्रकान्त व सुरेश ह्या तुलनेत ज्या मनानें आपला कौल सरळ सरळ चन्द्रकान्ताच्या बाजूस दिला होता, तें मन चन्द्रकान्तास सोडून सुरेशकडे ओढ घ्यायला तयार होईना.

तिच्या मनाची ही चलबिचळ सुरेशच्याहि ध्यानांत आली असावी. बरील प्रसंगानंतर एके दिवशी चारचे सुमारास सुरेश बाबासाहेबांच्या बंगल्यावर आला असतांना तेथें त्याला बाबासाहेब दिसले नाहीत. रविवार असल्यामुळें त्या बेळीं हेमलता मात्र तिथें बसलेली त्याला आढळली.

सुरेश तिला म्हणाला, ' काय बाबासाहेब गेले बाटटं कारखान्यांत ?'

' हो. आतांच. त्यांना बोलवायला ऑफिसचा शिपाई आला होता म्हणून लगेच गेले. '

सुरेश थोडा वेळ घुटमळत्यासारखा झाला. त्याला बाटलें—ही संधि बरी आहे, त्यानें हेमलतेकडे पाहात विचारलें, ' अलीकडे बाबासाहेबांनीं माझ्याबद्दल कांहीं प्रश्न काढला होता तुमच्यापुढं ? '

हेमलता चमकली. तिनें फक्त होकारार्थी मान हालवली.

' तुम्ही काय सांगितलंत त्यांना मग ? ' सुरेशनेंच पुन्हां विचारलें.

' अजून कांहीं सांगितलं नाही. माझ्या मनाचा किनई भारी गोंधळ उडालाय. '

' गोंधळ उडायचं दास्तबिक काय कारण ? मी माझी मनोगतं, महत्वाकांक्षा बेळोबेळीं तुम्हाला सांगितल्या आहेतच. माझं ध्येय तुम्हाला पसंत नाही ! तुमची तयारी असली तर तुम्हालाहि माझ्याबरोबर अमेरिकेला नेण्याचा माझा विचार आहे. तुम्ही तिथलीच पदवी घ्या. येते बेळीं आपण युरोपचीहि सफर काढूं. मी किती तरी दिवसां-

पासून मनाशीं असे वेत रचतो आहे. तुमच्या एका होकारावर सारं अवलंबून आहे, आणि बाबासाहेबांची पण तशीच इच्छा दिसते. मग—'

‘तुमचं म्हणणं मला मान्य आहे. पण—खरंच माझं मन कसं गोंधळून गेलं आहे, मला थोडा अवधि द्याल !....’

ती हें बोलत असतांनाच गणूनें चहा आणला. त्यामुळे तिचें बोलणें तेवढ्यावरच थांबलें, चहा घेते बेळीं दोघेंहि स्तब्ध होती.

चन्द्रकान्तामुळेच बहुधा हा गोंधळ उडालेला असावा—सुरेशच्या मनानें तर्क केला, आणि लगेच त्याच्या डोक्यांत एक कल्पना चमकली.

‘अलीकडे चन्द्रकान्त येत नाही वाटतं तुमच्याकडे ?’ त्यानें बोला-बयास सुरुवात केली.

‘त्यांनीं तें मजुरांचं युनियन काढल्यापासून नाहीच म्हटलं तरी चालेल. त्यांना मजुरांबद्दल फार जिद्दाला आहे.’

‘जिद्दाला ? हं. बाकी आहे खरा जिद्दाला ! अगदीं सक्रिय जिद्दाला !’ किंचित् उपरोधानें सुरेश म्हणाला.

‘म्हणजे ?’

‘तुम्हाला सांगितलं तर विश्वास नाही बसायचा तुमचा त्या गोष्टीवर. माझं सुद्धा तसंच झालं ना—’ अशी प्रस्तावना करून त्यानें तिला चन्द्रकान्त-पारुसंघाची बबनरावाकडून समजलेली हकीकत सांगून टाकली.

तें ऐकल्यावर हेमलता स्तंभितच झाली !

‘काय ? हें खरं आहे ?’ तिच्या स्वरांत आर्तता होती.

‘खरं म्हणजे ? बबनरावाकडे ती मंजुळा म्हणून कुणी कामाची बाई आहे. तिनं सांगितलं म्हणे. मी सुद्धा हें ऐकल्यावर थक्कच झालों ! बाकी आधीच हे कबि न त्यांत पुन्हां मजूर चळवळीची भर ! मजुरांत बाबरणारांची नीति त्यांच्याच पातळीची असायची ! बाकी कशांत समता साधली नाही तरी तेवढ्या बाबतींत तरी !’

पण त्यापुढें तिला तेथें बसवेना, काहींतरी निमित्त सांगून ती तेथून उठली व सुरेशनेंहि तिचा निरोप घेतला.

अलीकडे ती चन्द्रकान्ताकडे सुंदर पण दुःप्राप्य चंद्राप्रमाणें पाहात आली होती. पण आतांच्या सुरेशाच्या बोलण्यानें तो चन्द्र सुंदर नसून कलंकित आहे हें समजल्यावर तिच्या मनांत त्याच्याबद्दल सूक्ष्म तिरस्कार निर्माण झाला. त्याचबरोबर, ज्याचा आपण मोहून ध्यास घरावा आणि दुःप्राप्य म्हणून खेद करावा, तो वास्तविक ध्यास करण्याच्या योग्यतेचा नाही, कलंकित आहे, या कल्पनेनें तिच्या हृदयाला किती बेदना झाल्या असतील !

एकदां तिला वाटलें, हें खरंच कशावरून ?

पण पुन्हां तिच्या मनांत आलें—सुरेश खोटं कशाला सांगतील ? आणि त्यांनीं तरी तें पदरचं थोडंच सांगितलें ?

नंतर तिच्या मनापुढें जे प्रसंग उभे राहिले त्यांनीं त्या विधानाला पुष्टीच दिली.

चन्द्रकान्ताच्या अगदीं पाहिल्याच भेटीचा प्रसंग तिला आठवला. रस्त्यानें जातांना पाऊ—चन्द्रकान्तांनीं परस्परांकडे पाहून केलेलें स्मित तिला आठवलें ! कितीहि ओळख असली म्हणून चन्द्रकान्तासारख्यानें रस्त्यानें जातांना मजुराच्या बायकोकडे पाहून स्मित करावें—ह्या गोष्टीतील खऱ्या रहस्याचा जणूं तिला आतां उलगडा झाल्यासारखा वाटला !

तसेंच गर्भपातानंतर चन्द्रकान्तानें पाऊला आपल्या घरीं ठेवावें ह्यातहि तिला आतां बेगळाच अर्थ दिसू लागला.

चन्द्रकान्त—पाऊ ह्यांची प्रत्येक गोष्ट ती आतां ह्या संदर्भांनें पाहूं लागली.

माणसाचें मन चंचल असतें, तें काय झुकवावें तसें झुकतें !

तिच्या मनाचें पारडें भराभर चन्द्रकान्ताच्या विरुद्ध बाजूला झुकूं लागलें.

आणि नंतर तिला राहून राहून एकाच गोष्टीचा खेद वाटूं लागला कीं, कलंकित म्हणून चन्द्रकान्त आपल्या मनांतून उतरण्यापेक्षा दुःप्राप्य म्हणूनच आपल्याला त्याचा नाद सोडावा लागला असता तर किती बरें झालें असतें !

अरेरे ! यंत्रानें घात केला !

कामगार संघाला मजुरांचा मिळत असलेला पाठिंबा पाहून व संपाच्या यशस्वितेबद्दल त्याला वाटणारा विश्वास लक्षांत घेऊन त्यांत विघ्न आणण्यासाठी कंपनीकडून कांहीं प्रयत्न केले जाणार, याबद्दल चन्द्रकान्ताची खात्री होतीच. त्याप्रमाणे कंपनीच्या आर्थिक परिस्थितीचे गाव्हानें त्यांच्यापुढें गाऊन त्यांचा बुद्धिभेद करण्याचा पहिला प्रयत्न झाला. पण चन्द्रकान्ताच्या जागरूकतेमुळे तो फोल ठरला.

चन्द्रकान्तावर बजावण्यांत आलेला जिल्हाबंदीचा हुकूम मात्र कांहींसा अनपेक्षित होता. आपल्यावर कांहीं नियंत्रणे पडतील, कदाचित् आपल्याला अटकहि होईल याची अटकळ चन्द्रकान्तानें बांधली होती. पण ती पाळी इतक्यांतच येईल ही मात्र त्याची कल्पना नव्हती. त्यामुळे या हुकुमानें कांहीं वेळ तो गोंघळून गेला. संप अजून आठ दिवसांवर होता. आपणच हें ठिकाण सोडून गेल्यावर कंपनी आपल्यामार्गे काय काय कारवाया करून मजुरांत फूट पाडण्याचा प्रयत्न करील हें सांगतां येत नाहीं. आपण स्वतःच इथें असल्यावर त्या साऱ्या कारवाया हाणून पाडणें शक्य झालें असतें, असें त्याच्या मनांत आलें. मजुरांचीं मनं चांगलीं तयार झालीं असलीं किंवा त्यांच्यांतील असंतोष ताजा व धुमसता असला तरी त्यांना बरचेवर धीर द्यायला, प्रोत्साहन द्यायला कुणीतरी ह्वा होताच. चन्द्रकान्ताच्या हाताखाली शंकर आणि विश्वास गायकबाड नांवाचा एक फिटर हे दोघे तयार झालेले होते. तसेंच श्यामलेनें हि त्याच्या साक्षरता प्रसार बर्गाची जबाबदारी चांगल्या रीतीनें पार पाडली होती. तरी त्याचें मन निःशंक होणें स्वाभाविक नव्हतेंच.

बरें, निर्बध मोडून तरी काय फायदा होता ?

उलट त्याला लगेच अटकेंत पडायें लागलें असतें.

अखेर, त्यानें बिचार करून सारी जबाबदारी त्या तिघांवर सोपवून सध्यांतरी निघून जाण्याचा बेत कायम केला. एबीतेबीं आपल्याला कुठें-तरी बाहेर जायलाच पाहिजे तर पुण्याला जाऊन साथी प्रकाशाची भेट घेऊन त्यांचाहि याबाबत आपण सल्ला घ्यावा असें त्यानें योजलें.

जाण्यापूर्वीं त्यानें साक्षरता बर्गापुढें छोटेसेंच पण मोठें उद्बोधक भाषण केलें. चन्द्रकान्तावर पडलेल्या निर्बळाची वार्ता हां हां म्हणतां साऱ्या मजुरांच्या कानांवर गेली होतीच, म्हणून तेहि अधिकांत अधिक संख्येनें त्याबेळीं हजर राहिले होते. त्या दिवशीं बर्गाला अनौपचारिक सभेचेंच स्वरूप प्राप्त झालें.

चन्द्रकान्त सांगत होता—

‘...मी गेलों तरी आपलें कार्य आंखलेल्या पद्धतीनें पार पाडावं व आपली संघटना यत्किंचित्हि कमकुवत होऊं देऊं नये. मी एकटा म्हणजे कांहीं संबंध युनियन नव्हे, हें त्यांना आपण कृतीनं दाखवून दिलें पाहिजे आणि मी नसलों तरी माझे प्रतिनिधि—शंकर, विश्वास गायकबाड व श्यामला—हे आहेतच. लढाईत एक सेनापति पडला म्हणून लढाई संपत नाहीं. तर दुसरा त्याची जागा घेऊन लढाई चालूं ठेवतो. तसंच हें समजावं. आणि हा लढा माझाच आहे न् मी माझ्याकरितांच लढतो आहे या भावनेनं बागावं...’

बाकी साऱ्या गोष्टींची निरवानिरव चन्द्रकान्तानें केली. पण आईची समजूत कशी काढायची हें त्याला समजेना. अखेर तो श्यामलेला म्हणाला ‘श्यामले, ह्या परिस्थितींत आईला धीर न् आधार द्यायचें एक तुझ्याच हातांत आहे. माझ्यावरील इतर जबाबदारी हलकी करण्याची तयारी जशी तूं दाखवलीस तशी ही जबाबदारीहि तूं आपल्यावर घेशील अशी मला खात्री आहे. मी आतां महिनाभर इथून जाणार ह्या कल्पनेनं तिची कशी अवस्था झाली आहे हें तूं पाहतेसच. तूं आपल्या गोड स्वभावानं तिला आपलंसं केलेलं आहेस. तिला माझी उणीव भासणार नाहीं एवढा दिलासा तूं तिला देशील ना ?...’

‘चन्द्रकान्त, तुम्ही त्याबद्दल निःशंक असा. तुम्ही माझ्यासारखीवर

जो एबदा विश्वास न् प्रेम दाखवतां त्यांतनं उतराई होण्यासाठीं एबदी जबाबदारी दिखील मी स्वीकारणार नाहीं काय ! नाहींतर आजवर माझ्या सारख्या सामान्य मुलीबद्दल कुणी एबदा जिंहाळा न् एबदं प्रेम दाखवलं होतं ? तें तुम्ही दाखवलंत—' बोलतां बोलतां तिचा कंठ दाटून आला व डोळ्यांत आंसवें जमा झालीं.

‘ हं श्यामा, याच्याघुदं असले कमकुवतपणाचे उद्गार मुखावाटे काढायचे नाहींत, मला तुझी योग्यता माहीत आहे म्हणूनच तुझ्यावर मी ही जबाबदारी टाकतो आहे. ’

चन्द्रकान्ताच्या ह्या उद्गारांनीं श्यामलेला जें आंतरिक समाधान झालें त्याचें वर्णन करणें अशक्य आहे.

×

×

×

अलीकडे कामावर जायचें म्हणजे शंकरला बिलकुल उत्साह बाटत नसे, विशेषतः पार्वतीवर तो दुर्घ्वर प्रसंग ओढवल्यापासून व तिला पिंपळगांवास पोचवून आल्यापासून तर तो कारखाना, तें लक्ष्मीनगर—त्याला अगदीं डोळ्यासमोरदेखील नको झालें होतें. संपापर्यंतचा एकेक दिवस तो जपमाळेप्रमाणें मोजीत बसला होता. तथातच चन्द्रकान्तावर जिल्हाबंदीचा हुकूम निघून तो काल रात्रीच्या गाडीनें येथून निघून गेल्यापासून तर त्याचें मन अजिबात ठिकाणावर नव्हतें म्हटलें तरी चालेल.

आज त्याला दिवसपाळी होती आणि दुपारीं बाराच्या भोंग्याला त्याला कामाला जायचें होतें. तरी पाबणेबाराचा पाहिला भोंगा होईपर्यंत तो तसाच बसला होता. तो भोंगा ऐकल्याबरोबर कसेवसे दोन घांस पोटांत ढकलून तो घाईघाईनें कारखान्याकडे निघाला. रस्त्यानें जाताना त्याला आंत जाणारे कुणीच भेटले नाहींत, पण घराकडे परत जाणाऱ्यांच्या मात्र झुंडीच्या झुंडी दिसत होत्या. म्हणून त्यानें शंकित मनानें झपझप चालायला सुरुवात केली. आपल्याला उशीर तर झाळा नाहीं—हीच ती शंका. ओळखीच्या लोकांनीं त्याला हटकल्यावर त्यांच्याशीं दोन शब्द बोलून तो पुढें चालूं लागे. तो टाईमकीपर (इजेरी मास्तर) च्या ऑफिसजवळ आल्यावर त्यानें त्या ऑफिसातील घण्याळाकडे पाहिलें. तो

सव्वा बारा बाजून गेलेले ! तो पावणेबाराचा म्हणून जो भोंगा समजला होता तो होता वास्तविक बाराचाच, पण अनवधानाने त्याची अशी फसगत झाली होती. त्याला पाहिल्यावर बिल्ला देणारा कारकून म्हणालाच, 'सावंत, पंधरा मिनिट उशीर झालाय तुला. इतक्या उशिरा येणाराला बिल्ला घायचा हुकूम नाही आम्हांला. तुझा खाडा पडला असता पण जाऊं दे एकवार म्हणून आजच्या दिवस सोडतो. पुन्हा मात्र असं चालायचं नाही.' आधीच बिमनस्क असलेल्या शंकराच्या डोक्यांत ह्या बोलण्याने तिडीक उठली. पण उशीर झालेला असल्यामुळे कसेवसें मन भावून तो आंत निघाला. आंत फाळक्याजबळ जेथे उंसाचे ढीगचे ढीग पडलेले असायचे, तेथे आज एकहि मोळी दिसत नव्हती ! सारं आबार कसे स्वच्छ होतं ! आणि फाळक्यांचीहि खडखड बंद होती. त्यावरून त्याच्या लक्षांत आलं की, आज साप्ताहिक 'क्लीनिंग'—यंत्रांची साफसफाई—करण्याचा दिवस. तो मिल हौसमधील आपल्या विभागाकडे गेला. यंत्रांचे सुटे भाग जमिनीवर इतस्ततः पडले असून खोललेले भाग नटबोल्टांच्या सहाय्याने जागच्या जागी बसविण्याचें काम चालू होतं. प्रत्यक्ष त्या कामांत तीन—चार लोक गुंतले असून एक गोरटेला, सूटपॅट घातलेला इसम उभ्या उभ्याच त्यांच्या कामावर देखरेख करीत होता. तो त्यांच्या पाळीचा इंजिनिअर. शंकरला पाहतांच तो म्हणाला, 'सावंत ही का कामाला यायची वेळ झाली ? कुणी सोडलं तुला आंत ? मला असं बिल्कुल खपायचं नाही. काम करायचंय तंबर बक्तशीर आलंच पाहिजे. करायचं नसलं तर खुशाल सोडून दे. तुझ्याजागी छपन्न लोक कंपनीला मिळतील...'

इंजिनिअरच्या त्या उर्मट बोलण्याने शंकरचा राग अनावर झाला होता पण त्याच्या साथीदाराने त्याला डोळ्याने खुणावले. म्हणून तो काही न बोलता त्या लोकांच्या मदतीला लागला.

काही वेळाने त्यांनी त्या यंत्राचे सर्व भाग जागच्या जागी बसवून ते सुरू केलं. थोडावेळ ते नीट चालव्यासारखे दिसले, पण पुन्हा काहीतरी

खटकून तें बंद पडलें. तेव्हां त्यांनीं तें आणखी एकवार खोलून पुन्हा नीट बसवून चालू केलें. आतां तें लयबद्ध आवाज देत चालूं लागलें.

पण हें काय ! तें पहा शंकरचा तोल चालला आणि पडतां पडतां त्यानें त्या चाकालाच आधारासाठीं उजवा हात टेकला ! घेरी आली कीं काय त्याला ! अरे तें एंजिन कुणी तरी थांबवा ! लवकर थांबवा ! ! च् च् च् ! तें पहा त्या चाकानें निर्दयपणानें त्याचा उजवा हात कापून घेऊन त्याला फेकून दिलें ! तो पहा कोपरापासून हात तुटल्यामुळें रक्तबंबाळ झालेला हात घेऊन शंकर तिकडे अस्ताव्यस्त पडला आहे ! शिट्या न् घांबपळ होऊन सारे कामगार त्याच्या भोंवतीं जमा झाले आहेत. शंकरनें डोळे मिटून घेतलेले दिसतात. तो खरोखरच बेशुद्ध आहे कीं, तें तुटलेल्या हाताचें अप्रिय दृश्य पाहायला नको म्हणून त्यानें बळेंच आपले डोळे मिटून धरले आहेत ? कीं, या साऱ्या वातावरणाचा बीट आल्यामुळें ह्यातून बाहेर पडल्याशिवाय डोळे न उघडण्याचा त्यानें निश्चय केला आहे ? शंकर, डोळे उघड-पहा पहा त्या निर्दय यंत्रानें तुझ्या हाताची काय दशा केली आहे ती ! कशी रे तुझी मनोराज्ये आतां सफल करणार तूं ? पावला काय सांगणार ? तिला तरी काय बाटेल तुझी ही दशा पाहून ?

आणि हें काय, गाडीतून कुठें चालवले आहे त्याला ? कलापूरच्या दबाखान्याकडे कीं काय ? पण अजूनहि त्यानें डोळे उघडलेले नाहीत ! आणि आतां पहा-त्याच्या तोंडातून बिग्डळ्याचा अस्पष्ट ध्वनि बाहेर पडला ! आणि हें पहा त्यानें आपले डोळे किलकिले करून इकडे तिकडे नजर फिरवली ?

‘ ऑ, कुटं नेतायू मला ’ शुद्धीवर आल्यावर शंकरनें बिचारलें, व त्याच्या तोंडातून ‘ अयाऽऽईऽ ’ असा बिग्डळ्याचा स्वर बाहेर पडला.

‘ कलापूरच्या दबाखान्यांत. तुझा हात चक्रांत सांपडला, त्यासाठीं ! ’ त्याच्याजबळ बसलेल्या इसमानें उत्तर दिलें.

त्याचे डोळे पाण्यानें डबडबले व ते त्यानें पुन्हा मिटून धरले.

X

X

X

चारपांच दिवस तरी शंकरला दवाखान्यांतून हलवितां येणार नाहीं असें डॉक्टरांनीं सांगितलें.

श्यामलेनें पाकला पत्र लिहून ताबडतोब निघून येण्याबद्दल कळविलें व पुण्यास गोदूताईच्या पत्त्यावर चन्द्रकान्ताला दुमरें एक पत्र लिहून ही दुःखदायक घटना त्याला कळविली.

श्यामलेनें पाकला लिहिलेलें पत्र वाचून दाखविल्यावर सत्यभामाबाई म्हणाल्या, 'दैव एखाद्याच्या पाठीमागं लागलें कीं त्याचा कायमचा पिच्छा पुरवतं काय कीं ! बिचाऱ्या पाकचं तसं झालं, शंकरचं हें असं झालं ! नुकतीच कुठं गांवाला जाऊन पोंचली असेल, तोंच तिला घांवत यायला हवं.'

आणि खरोखर त्याचप्रमाणें पार्वती घांवून आली. तिची ती चोपलेली शरीरयष्टि व सुकलेलें तोंड पाहून पूर्वीची पार्वती हीच असें ओळखायला येणेंसुद्धां कठीण झालें होतें !

आल्यावर तिनें सत्यभामाबाईच्या गळां पडून जो शोक केला तो इतका हृदयभेदक होता कीं, सांवन करायचें बाजूलाच राहून सत्यभामाबाई व श्यामला ह्यांच्या नेत्रांतूनहि अश्रु वाहूं लागले !

२१

किरणबाबू

रात्री आठ-साडेआठचा सुमार झालेला. हलक्या हातानें दार ठोठावल्याचा आवाज व 'मिस् कऱ्हाडकर, मिस् कऱ्हाडकर' अशा हांक ऐकून श्यामला बाहेर आली आणि तिनें कोण आलें आहे तें पाहण्यासाठीं दार उघडलें तों दारांत एक दाढी जटाघारी इसम ! क्षणभर ती

दचकलीच, पण लगेच तो इसम आत शिरतांच ब हलक्या आवाजांत तिला कांहीं सांगतांच तिने दार बंद करून दिव्याच्या उजेडांत पाहिले—तो खरेंच—

तो चन्द्रकान्त होता !

तिला बाटले, आपण स्वप्नांत तर नाही ना ?

ती म्हणाली, ' तुम्ही ? अन् अशा वेळांत ? '

उत्तर देण्यापूर्वी चन्द्रकान्ताने इकडे तिकडे पाहिले ब नंतर विचारले, ' तुझे आई-दादा कुठं आहेत ? '

' ते आत स्वैपाक-घरांत आहेत, दादा आतांच जेबायला बसलेत. '

' मग हरकत नाही, त्याचं असं झालं—' तो सांगू लागला—' मी इथने गेलों खरा, पण माझं चित्त कांहीं पुण्यांत लागेना, त्यांतच शंकरबाबतचं पत्र आल्यावर अगदी राहवेना, मी साथी प्रकाशना तसं सांगितलंमुद्दा, तेव्हा मला त्यांनीं ही कल्पना सुचवली. बरं, सारं ठीक ना ! '

' हो, अगदीं ठीक. '

' आतां माझा जीव भाड्यांत पडला, मला बाटलं, शंकराच्या अप-घातामुळं लोकांवर आणखी काय परिणाम होतोय कुणास ठाऊक ! एकदां संप यशस्वी झाला म्हणजे मग मला बाटेल तें झालं तरी हरकत नाही. '

' अन् आतां तर नक्कीच संप यशस्वी होणार, '

' परवांचे दिवशींच एक तारीख की, '

' हो ना. '

' बरं आमच्या आईकडे रोज जातेस ना ? '

' हो अन् त्याहि आतां आमच्याकडे येऊन बसतात, मला कामा-निमित्त त्यांच्याकडे जायला झालं नाही तर. '

' आईची मूर्ति एकदां डोळे भरून पाहायला मिळाली असती म्हणजे समाधान बाटलं असतं. '

' मग आईनं बोलावलंय म्हणून सांगून आणू का बोलावून ? '

‘नको नाहीतर, आजच नको. तिला पाहिल्यावर कदाचित् मला राहणार नाही. अन् मग सारंच—’ एवढें बोलून चन्द्रकान्त किंचित् काल स्तब्ध बसला.

नंतर चेहऱ्यावर किंचित् स्मिताची छटा आणून तो बोलूं लागला ‘बरं, माझी थोडक्यांत ओळखत करून देतो म्हणजे पंचाईत नको व्हायला. माझ्याबद्दल कुणाजवळ बोलतांना—माझं नांव किरणबाबू. एक बंगाली तत्त्वज्ञानी, मराठी संत बाळ्मयाचा अभ्यास करण्यासाठी मुद्दाम महाराष्ट्रांत पुण्यास आलेला. अंनिमियानें आजारी असतांना आपली ससून हॉस्पिट-लांतील ओळख परत बंगाल्यांत जाण्यापूर्वी इकडचा मुलुख पाहायला व तुला भेटायला आलेला. मराठी समजते पण नीट बोलता येत नाही. नेहमीचं बोलण्याचं माध्यम हिंदी. संत बाळ्मयावर टिपणं करण्यांत सदा गढून गेलेला...’

‘आतां हा परिचय आवरतां घेतला तर नाही का चालायचं ? दादांची जेवून उठावची वेळ होत आली. बाकी आब तर खूर आण-लाय अं. शोभताय खरे किरणबाबू. ’

आणि श्यामलेचें म्हणणें खोटें कां होतें ? त्याच्या त्या ‘अरविंद-बाबू—’ छाप दाढी—मिश्रा व डोकीबरील केस, विचारी मुद्रा, तरतरीत नाक व सोनेरी फ्रेमच्या चष्म्यांतून पाहणारी तीक्ष्ण नजर ! तो एखाद्या तत्त्वज्ञान्यासारखा दिसत होता खराच.

‘बरं, आतांपर्यंतच्या घडामोडींचा थोडक्यांत अहवाल मला दे. अन् याच्यापुढं रोजच्या घडामोडींचा अहवाल तूं मला सादर करायचास. नंतर मीहि तुला त्याच्यावर कांहीं लेखी सूचना देत जाईन. आपल्या युनियनचं ऑफिसच माझ्या खोलींत उघडायचं म्हणेनास. मी तिथं बसून सारं पाहात जाईन. ’

‘थोडक्यांत म्हणजे तुम्ही सूत्रधाराचं काम करणार म्हणा की. ’ श्यामला विनोदानें म्हणाली.

‘तसं का म्हणेनास. आणि विश्वास गायकबाडांना आपल्या ह्या मसलतींत घ्यायला हरकत नाही. इतर सान्या जणांपासून मात्र ह्या गोष्टी

अज्ञात ठेवल्या पाहिजेत. तसंच, उद्यां सकाळीं तूं जेव्हा साक्षरता प्रसार बर्गाला जाशील तेव्हा रात्री किरणबाबूंच्या प्रवचनाला सर्वांना यायला सांगून ठेव. '

दुसऱ्या दिवशीं विश्वासलाहि ही हकीकत श्यामलेकडून समजल्यावर त्याला मोठाच आधार बाटला व घीरहि आला. 'आम्हांला त्यांनीं मार्ग दाखवायचें काम केलें तरी पुष्कळ आहे. बाकचिं आमचें आम्ही पाहून घेतों,' तो म्हणाला.

रात्री आठ वाजतां किरणबाबूंच्या प्रवचनाला सारा मजूर-बर्ग लोटला. थोडी पोक्त कारकून मडळीहि प्रवचन या शब्दाला भुक्कून आली होती. अर्थात् किरणबाबूंनींहि प्रवचनकाराची भूमिका यथास्थित बठबली. 'कर्मण्येवाधिकारस्त मा फलेषु कदाचन' या चरणाच्या आधारें गीतेंतील तत्त्वज्ञानाचें विवेचन करित होते. सर्वांना समजेल अशा सोप्या हिंदींत ते बोलत होते. विवेचनाचा ओष सद्यःस्थितीवर आणून त्यांनीं कारखान्यांतील मजुरांचें उदाहरण घेतलें. मजुरांनीं फलाची अपेक्षा न घरतां नुसतें मर मर मरेपर्यंत कामच करित रहावें असा अर्थ यांतून काढणाराला त्यांनीं चिमटे घेतले. किंबहुना आपल्या कामाचें फल मजुरांना न मिळणें हाच अधर्म आहे असें सांगून त्यांनीं लक्ष्मीनगराला होणाऱ्या संपाचा निर्देश केला. ते म्हणाले, 'मला इयं आल्यावर श्यामलाबाईंच्याकडून समजलें कीं आपलीं गाव्हाणीं पुरीं करून घेण्यासाठीं इयले मजूर लौकरच संपावर जाणार आहेत. आतां जे मजूर रात्रंदिवस कष्ट करताहेत व त्यांच्या कष्टावर मिळालेल्या नफ्यांतून मालक लोक इस्टेटी उठवीत आहेत. त्या मजुरांना जर सांगितलें कीं, बाबांनो-तुम्ही फक्त काम करित राहा. फलाची-अर्थात् जास्त पगार बगैरेची-अपेक्षा घरूं नका, तर तें बाजबी होईल काय? उलट असा उपदेश करणंच भोंदूपणाचें ठरेल. मला तर यांत अन्याय दिसतो. फसवणूक दिसते. असल्या अन्याय्य गोष्टीला गीता-वचनाचा आधार घेणं बरोबर नाहीं. पांडवांचें अन्यायानं लुबाडलेलं राज्य परत मिळविण्यासाठीं पांडव युद्धास तयार झाले असतांना अर्जुनानं ऐनवेळीं कच

खाली म्हणून उत्साह देण्यासाठी, अन्यायाविरुद्ध लढण्यास प्रवृत्त करण्यासाठी भगवान श्रीकृष्णांनी गीता सांगितली—‘ऊठ, लढ. अन्यायानं बळकावलेलं राज्य परत मिळव—’ असा स्फूर्तिदायक संदेश त्याला दिला. आजहि सगळीकडे अन्यायाचं व असत्याचं राज्य चाललेलं दिसतं. भगवान् श्रीकृष्ण आज असते तर त्यांनी या अन्यायाविरुद्ध लढण्यासाठी एखाद्या अर्जुनाला खास उभं केलं असतं. तुमच्या संपार्शी मला कांहीं कर्तव्य नसलं तरी तुमचा पक्ष सत्याचा असल्यामुळं तुम्हाला जय मिळेल याची मला खात्री आहे.’

किरणबाबू हें बोलतांच टाळ्यांचा एकच कडकडाट झाला.

प्रवचन संपल्यावर घराकडे जातांना दोन कारकुनींच्यामध्ये किरणबाबूंनी सांगितलेला अर्थ बरोबर की चूक याबद्दल वाद चालला होता. एकजण बरोबर म्हणत होता, तर दुसरा त्यावर आक्षेप घेत होता.

‘बाकी, किरणबाबूची बोलण्याची ढव कांहींशी आपल्या चन्द्रकान्ताप्रमाणंच आहे, नाहीं ?’ एकजणानें आपला तर्क प्रगट केला.

‘छे ! तूं आपली कुणाची तरी कुणाबरोबरहि तुलना करतोस झालं.’ दुसऱ्याने त्याला मोडून काढलें.

यानंतर मात्र ते मुकाट्यानें घरीं गेले.

×

×

×

दुसरे दिवशींच एक एप्रिल.

बाराव्या पाळीपासून संप सुरू होणार होता.

बाराचा भोंगा झाला. पहाटे कामाला आलेले लोक भराभर बाहेर पडूं लागले. पण बाराव्या पाळीचा एकहि मजूर आत शिरतांना दिसत नव्हता. उलट, बाराव्या पाळीचे बाहेर जमलेले ब पहाटेच्या पाळीचे नुकतेच सुटून बाहेर आलेले जमाबानें घोषणा करीत परत निघाले.

असाच पाहिला दिवस गेला. दुसराहि गेला. तिसरा उजाडला. पण कारखान्याकडे एकहि मजूर फिरकला नाहीं. आतां कारखान्याजबळ नेहमीप्रमाणें उंसाच्या गाड्यांची रांगची रांग लागलेली दिसनाशी झाली. छे ! रांग कुठली ? गाडी दिसणें मुश्किल होतें ! फाळवयाजबळ शिष्टक

उरलेला संपाच्या पहिल्या दिवशीचा उंसाचा ढीग सुकून आता बॉयलर-मध्ये टाकण्याच्या लायकीचा झाला होता. हो, पण आता बॉयलरमध्ये टाकून तरी काय उपयोग होता ? म्हणूनच की काय, खंडीखंडी लांकडे पोटांत रिचवून लोखंडाच्या रसाप्रमाणे घगघगणाऱ्या बॉयलरच्या पाटेत आता बर्फाच्या ढिगाप्रमाणे राखेचे ढीग साचू लागले होते ! आणि तो असा क्षीण शक्ती झाल्यामुळेच की काय, त्याच्या दीर्घ किंकाळ्याहि आता बंद पडल्या होत्या ! नाहीतरी त्याच्या किंकाळ्यांना आता दाद कोण देणार होते म्हणा ! मिल हौसमधील ते अबाढव्य राक्षसी चक्र, मस्तीने गरगर फिरतांना असावध शंकरच्या हाताचा ग्रास करणारे ते दुसरे चक्र, सारी चक्रे व हांजिने कशी चूपचाप बसली होती ! व त्यामुळे होणारा धडधड, खडखड आवाजहि बंद पडला होता ! जणू त्या कारखान्याच्या हृदयाची धडधडच बंद पडली होती ! सळसळ रस उकळणाऱ्या बरच्या मजल्यावरील टाक्या आज भकास दिसत होत्या व शुगर हौसमधील ढिगामागून ढीग साखर ओकणारे ते नळकाडे आज फक्त अदृश्य हवेचे तेवढे बहून करीत होते ! जिर्ये रात्रंदिवस माणसांची रहदारी, गजबजाट असावा, तिथे कसा मयाण शुक्रशुक्राट दिसत होता !

जसजसे दिवसामागून दिवस मार्गे पडत होते, तसतसा संप यशाचा मार्ग जोरजोराने आक्रमत होता. कारण गळिताला योग्य झालेल्या उंसाची तोड जसजशी लांबणीवर पडेल, तसतसा मालकांच्या नफ्यावर अनिष्ट परिणाम होणार होता ! त्यामुळे ज्या प्रमाणात मजुरांचा नेट वाढत होता, त्या प्रमाणात मालकांचे धैर्य ढांसळत चालले होते !

×

×

×

संपाच्या दुसऱ्या किंवा तिसऱ्या दिवशी रात्रीची गोष्ट. बबनराव सुरेशच्या खोर्लीतून बाहेर पडून घराकडे निघाला असतांना त्याला चन्द्रकान्ताच्या घरातून किरणबाबू एकटेच बाहेर पडत असलेले दिसले. व त्याचक्षणी ऑफिसांत बोलता बोलता एका कारकुनाने किरणबाबूंच्या बोलण्याच्या ढवीची चन्द्रकान्ताबरोबर केलेली तुलना त्याला आठवली.

तो मनांत म्हणाला, 'हे किरणबाबू यावेळीं एकटे या घरांतून बाहेर पडतात याचा अर्थ काय ? मग त्या कारकुनाचा तो तर्क खरा की काय ?'

दुसऱ्या दिवशीं पांचचा सुमार, कऱ्हाडकरांच्या घरांत पोलिस शिरले, व त्यांनीं किरणबाबूंना—किंवा आतां आपल्या चन्द्रकान्तालाच म्हणुं—अटक केली. बाऱ्याप्रमाणें ती बातमी साऱ्या लक्ष्मीनगरभर पसरली. सारे लोक, सारे मजूर तेथें गोळा झाले. किरणबाबू म्हणजे दुसरे तिसरे कोणी नसून चन्द्रकान्तच होता या कल्पनेनें त्यांना जितका आश्चर्ययुक्त आनंद झाला होता, तितकाच त्याला अटक झाल्यामुळे त्यांना खेदहि बाटला.

चन्द्रकान्तानें सर्वांना 'लढा शेवटपर्यंत चालवा' हा एकच संदेश दिला.

आईचा निरोप घेताना मात्र त्याला गाहिंबकून आलें. पण सोढ्या संयगानें चर्येवर उसनें हास्य आणून तो बोलूं लागला, 'आई, तूं माझ्या सदान् कदा बाहेर जाण्याबकून म्हणायचीस कीं, मला सोबत आणून दे न मग तूं कितीहि वेळ बाहेर राहात जा, म्हणून. आतां ही श्यामलेची सोबत म्हणून दिली आहे तुला तुझ्या म्हणण्याप्रमाणें. मग तरी थोडे दिवस बाहेर जायला परवानगी द्यायची नाहींस मला तूं ?'

पण ह्या बोलण्यानेंहि सत्यभामाबाईंच्या डोळ्यांतून पाणी काढलें ! चन्द्रकान्तालाहि आपला मुखवटा टिक्कबिणें कठीण गेलें.

नंतर श्यामलेकडे वळून तो म्हणाला, 'श्यामा, तुला मागल्या खेपेसच सांगितलंय काय सांगायचं तें. तूं धीर धर अन आईला धीर दे.'

आणि लगेच पोलिसांच्या बरोबर हंसतमुखानें व दमदार पावलांनें भाट चालूं लागला.

जीवनप्रवासांतील मुशाफिर !

शंकरला कालच दवाखान्यांतून आणलें होतें.

ह्या बेळीं तो आपल्या खोलींत पड्याला टेकून बसून पार्वतीच्या हाल-चालीकडे तटस्थपणें पाहात होता. त्याच्या उजव्या हाताला अद्याप पट्ट्या बांधलेल्या दिसत होत्या. खोलींतील सारीं भांडीकुंडी गोळा करून पार्वतीनें तीं लांकडी पेटींत भरलीं. कपड्यांच्या घड्या करून त्यांची बळकटी केली. तिच्या हालचाली देखील अगदीं निमूटपणें चाललेल्या होत्या. तिच्या चर्येवर कमालीची उदास छटा दिसून येत होती. कुणी कुणार्शी बोलत नव्हतें. जणूं काय त्या खोलींत आपल्या खेरीज आणखी एक माणूस आहे याची त्यांना दखलच नव्हती !

त्या तुटपुंज्या संसारामुळें का होईना पण शोभून दिसणारी ती खोली सारा पसारा आंबरला गेल्यावर कशी भकास दिसू लागली ! पार्वतीनें जेव्हां चहुंकडे नजर फिरवली तेव्हां तिच्या मुखांतून एक अस्पष्ट हुंदका बाहेर पडला.

कसेंहि झालें तरी गेलीं दोन वर्षे तिनें त्या जागेंत संसार केला होता. आणि तो मोडून ती आतां परत निघाली होती !

ती आली होती किती उमेदीनें, आशेनें ! आणि ती परत चालली होती ती किती दुःखानें अन् विचित्र परिस्थितींत !

तिनें मोठ्या प्रयासानें आपले ह्रदके आंबरले. पदरानें डोळे टिपले व पेटींत भांडी भरताना बगळलेलें एक पातेलें हातांत घेऊन ती शंकरला म्हणाली, ' हें देऊन येत्ये मी.'

' कुणाचं ? '

' बाबासाहेबांचं हाय. गांबाला जायच्या आर्घीपासनं पडलंय, '

शंकर कांहींच बोलला नाहीं. पार्वती निघून गेली.

X

X

X

बाबासाहेबांच्या बंगल्यावर भाडें ठेवून त्याच पाबलीं परत फिरायचा पाऊचा आधीं विचार होता. पण दिवाणखान्यांत हेमलता एकटीच बसलेली पाहून तिच्या अंगावरून तसेंच मुकाट्यानें जाणें तिला बरें वाटलें नाहीं.

‘आम्ही चाललों आमच्या गांवाकडे. बळख असूं द्यात.’ काहींतरी बोलायचें म्हणून पार्वती बोलली इतकेंच !

‘केव्हां जाणार ?’ हेमलतेनें रुक्षपणानें विचारलें.

‘दोपारच्या न्हाईतर सांजच्या गाडीनं.’ असें उत्तर देऊन पार्वती थोडाबेळ स्तब्ध बसली. नंतर तिच्या मनांत काय आलें कुणास ठाऊक, ती म्हणाली, ‘अन् तुमच्या लग्नाचं ऐकलं तें खरं का हो ? बोलतेंय म्हणुन राग घेऊं नगासा—पण मग तुमचा चन्द्रकान्त दादावरला लोभ उगीचच होता न्हय ?’

‘तुझ्यासारखी त्यांना लोभ करायला मिळाल्यावर मग माझ्या लोभाची ग त्यांना काय पर्वा ?’ हेमलतेनें खोचकपणें विचारलें.

‘असं काईतरी बोलनं शोभतं का तुम्हास्नी हेमाताई ?’

‘अन् तुम्हाला मात्र शोभतं नाहीं का काहीं बाटेल तें केलं तरी ?’

हेमलतेनें पूर्वाप्रमाणेंच ठसक्यांत विचारलें. आणि त्यानंतर तिनें ज्या गोष्टींचा उल्लेख केला त्यामुळे तर आपल्या डोक्यावर बघाघात झाल्यासारखें पार्वतीला वाटलें !

ती क्रोधानें व दुःखानें बेभान होऊन म्हणाली,

‘काय, काय बोलतां तुम्ही हें ? कोन म्हणतं असं ? कुनी सांगितलं तुम्हास्नी तें, तें मला सांगा, म्हजे मी रुजवात करतें. चन्द्रकान्ताबांनी निर्मळ मानसावर असला आळ घ्यायचा—

ताई, मला सांगा तुम्हास्नी कोन म्हणालं असं तें ?’

‘मला सुरेशांनीं सांगितलं.’

‘काय सुरेशांनीं...?’ एवढेंच बोलून पार्वतीनें विलक्षण तिरस्काराचा आविर्भाव केला व ती पुढें काहींतरी बोलणार इतक्यांत हेमलताच म्हणाली, ‘ते कशाला खोटं सांगतील ? अन् त्यांना देखील तुझ्या तिकडेच

कुणी मंजुळा राहते तिच्याकडून कळलं म्हणे, मला स्वप्नांत देखील कल्पना नव्हती.'

पण तिचें पुढचें बोलणें ऐकायलाहि पार्वती तिथें थांबली नाहीं. ती ताबातावानें निघून गेली होती.

आपण कसें पुरेपूर माप पदरांत घातलें अशा आविर्भावांत हेमलता तिच्या पाठमोऱ्या आकृतीकडे पाहात राहिली.

काहीं वेळानें पार्वती मंजुळेला घेऊन हेमलतेकडे आली.

मंजुळा सांगूं लागली, 'न्हाई बाई, चन्द्रकान्तावानी गंगेच्या पान्यावानी अक्षी निर्मळ मनुष्यावर असला आळ ध्यायचं पाप कुनी करल व्हय ? आपल्या हातनं असलं कंदीबी हुयाचं न्हाई.'

'मग बवनरावांनीं कसं तुझं नांव सांगितलं ?' हेमलतेनें साशंक मनानें विचारलें.

'आतां काय म्हणुं त्या बवनरावास्नी तरी ? अब, त्येचं असं झालं. येकदां त्येच्याकडं कामाला गेल्यें हुते तवा सबळ्या-बबळ्यावरनं त्येची आई मला काई म्हनाली. त्येचं तें आकित सबळं बघुनशान मीं म्हणुन गेल्यें-चन्द्रकान्तावानी मानसं पारुष्या घरीं कुटुंबी बसत्यात, खात्यात, पित्यात घरच्यावानी वागत्यात. त्येस्नी सारं चालतं. आन तुम्हास्नीच यबळ्या त्येबळ्यावरनं इंटाळ हुतो व्हय ? त्येचा बवनरावांनीं इकता परताप केला जनुं. न्हाई बाई. मी अक्षी सरळ भावानं बोलल्यें. माझ्या मनांत यबळं दिखुन पाप नव्हतं, गळ्याच्यान.'

मंजुळा हें सांगत असतांना हेमलतेच्या चर्येवर हळू हळू खेद, पश्चात्ताप, संताप या भावनांची गर्दी झालेली दिसून येऊं लागली.

तेबळ्यांतच गळ्यानें हेमलतेला तिच्या नांवाचें टपालांतून आलेलें एक पत्र आणून दिळें.

अक्षराबबन तें चन्द्रकान्ताचें दिसलें म्हणून तिनें तें झर्कून फोडलें व ती वाचूं लागली—

‘ हेमा,

तुला पाठविलेलं हें माझं पहिलं नू अखेरचंच पत्र. तूं माझ्यावर प्रेम केलंस. पण तें मुझी माझ्यांतल्या कवि चन्द्रकान्तावर. मला मात्र माझ्या-तला कवि चन्द्रकान्त वेगळा काढणं शक्य नव्हतं. म्हणून तूं माझ्यापासून दूर राहिलीस....असो.

ज्या कवि चन्द्रकान्तावर तूं प्रेम केलंस त्याची ही अखेरची आठवण तुझ्याकडे पाठवून देत आहे.—

भेट झाली तुझी माझी	दोन मुशाफरा परी
जीवनाच्या प्रवासांत	अवचित मार्गावरी !
जडे अजाणतेपणें	माझ्यावरी तुझा जीव
आणि माझ्या हृदयांत	उपजला तोच भाव
गमलें न तुज मज	दिन एक भेटीविण
स्वप्न रम्य रेखण्याचा	खेळ खेळूं लागे मन.
अकस्मात घडे परी	कशी हाय ! ताटातूट
चालायाची राहियली	प्रीतीची अन् अर्धी वाट !
तळमळे हुरहुरे	तेणें जरी कधीं मन
विशुद्ध त्या प्रेमापार्यीं	काय खंतीचें कारण ?
विशुद्ध तें प्रेम नाहीं	कधीं कांहीं अपेक्षित
तथा नाहीं अन्त केव्हां	येवो घडून कल्पान्त !

—चन्द्रकान्त ’

कविता बाचीत असतां हेमलतेचे नेत्र अश्रूंनीं भरून आले व अखेरच्या चरणावर येईपर्यंत त्यांनीं त्या प्रवावर अभिषेक केला !

शुद्धिपत्र

....००००

पृष्ठ क्रमांक	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
६९	१	रीतीने	प्रीतीने
८९	२२	बिशाद	बिपाद
९५	२२	आनन्दी	आनर्नी
९७	१२	केलेलें	गेलेलें
१०२	११	आतां	आज
१०४	६	दडून	पडून
१०७	१७	आर्द्रता	आर्तता
१२१	१८	महिन्यांतच	महिन्यांच
१५०	२४	अनाबस्येचा	अनास्येचा
१५४	२४	उतरून	उरकून
१५५	८	आकाशाच्या	आळशाच्या

- - -

